

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF.

Ára 1 kor. 50 fill.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.

1902.

TARTALOM.

	Lap
MUNKÁCSI BERNÁT. Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez. (II.)	369
MELICH JÁNOS. Szláv jövevényszavaink. (IV.)	399
KALMÁR ELEK. A határozókról. (IV.)	449

Ismertetések és bírálatok.

Indogermanische Forschungen. XX. — Ism. PETZ GEDEON	464
Wechsler E. Gibt es Lautgesetze? — Ism. BALASSA JÓZSEF	471
Wundt W. Sprachgeschichte und Sprachpsychologie. — Sütterlin L. Das Wesen der sprachlichen Gebilde. — Ism. KATONA LAJOS	477

Kisebb közlések.

MUNKÁCSI BERNÁT. A samán csuvas neve	483
--------------------------------------	-----

Folyóiratunk negyedévenként jelenik meg, mégpedig márczius, június, szeptember és december hónapban. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s ára 6 korona. Az előfizetés a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-hivatalához czímezendő.

Kérelem: *Kérjük a nyelvészeti munkák s különösen program-értekezések szerzőit, szíveskedjenek ismertetés végett munkájuknak egy-egy példányát beküldeni a szerkesztőnek: Budapest, VIII., József-körút 17.*

Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez.

(Második közlemény.)

(I.) **báj** «*magia, incantatio, veneficium, superstitio; zauberei, hexerei*» (Moln. Alb.), *báj-fű* (*bay fű* Schlägli Szój. 856; Beszterczei Szój. 353.) «*laurus Alexandrina*» (u. o.); *bájos* (*bávós* Megyeri, ApáczaiCs.) «*magicus, incantator, veneficus; zauberisch, zauberer*» (*báuság* «*bübájosság, babonaság; szándékosan elvetett rongy-, vagy papir-csomag, a melybe liszt, korpa, krajezár, sárgarépa, kenyérellesztő stb. efféle van belekötve babonaság végett, hogy azt, a ki fölveszi és kibontja, megrontsa; ilyesmire azt mondják: fű né véd, mert báuság van benne!* Vas-m., Őrség); *bájol* «*incanto; zaubern*» (NySz., MTsz.).

(II.) **bű-báj** «*cantamen, magia, incantatio, veneficium; zauberei, hexerei*»; *bű-bájos, bűvös-bájos* (*byes bayos* JordC., *bűjös-bájos* Com., *bíbányos* Mátra-vid., *bűvájos* Torontál m.) «*magicus, incantator; zauberisch; zauberer*»; *bű-bájoz-, bű-bájol-, bűvöl-bájol* «*incanto; bezaubern*» (NySz., MTsz.).

< (I.) Csagat. *baj* «*band; zauber, bezauberung*» (VÁMB. Stud. 243.) = ozm *bag, bag* «*band, binde, schnur, schlinge, riemen, fessel, bund, gebund*» (ZENKER 167.); «*noeud magique qui, selon la croyance populaire, empêche la consommation du mariage*» (BARBIER DE MEYNARD I: 269.) és általában «*zauber*» ebben: *bag etmek* «*durch zauber binden, bezaubern, behexen*» (*baglı* «*gebunden, angebunden, verstrickt; verzaubert, behext, durch zauber seiner mannheit beraubt*»; ZENKER 168.). — Csa-gat. *baji* «*zauber*» (VÁMB. NyK. 8: 129; Magy. Ered. 387.) = ozm. *bayi* «*charme, enchantement, fascination*» (*bayiži* «*sor-*

cier, enchanteur, qui charme et fascine beauté séduisante», *bagiži, bajži*: *göz-b.* «zauberer, gaukler, betrüger»; BARBIER DE M. I : 272; ZENKER 168.). — V. ö. ozm. *baj-* «tromper, fasciner, séduire par des enchantements» (BARBIER DE M. I : 284.), *bag-, baj-* «binden, bezaubern, betrügen» (*göz bajmak* «durch den blick bezaubern» ZENKER 174.); *bagla-, bağla-* «binden, knüpfen; umstricken, verstricken, bezaubern, behexen, insbesondere durch zauber der mannheit berauben» (*göz baglamak* «den blick auf jmden od. etw. heften, mit dem blicke bezaubern»; *baglajži* «der bindende; zauberer» = kirgiz *bajlä-* «binden, anbinden, zuschliessen; bezaubern, behexen» (связать, привязать, запелеть; очаровать, заколдовать) = tat. *baula-* id. (BUDAG. I ; 232.).

(II.) Ozm. *bögü-baḡ* : *b. b. etmek* «durch zauber binden, bezaubern, behexen» (*bögü-baḡla-* «einen zauber auf etw. binden, d. i. bezaubern, behexen»; ZENKER 167; BUDAG. I : 232.).

Az a körülmény, hogy nemcsak az egyszerű *báj* (= tör. *baj, baḡ*, vagy *bajži, baḡži*) szó, hanem sűrű alkalmazású összetétele, a *bü-báj* (= ozm. *bögü-baḡ*) is előkerül a törökségben, döntőleg határoz a mellett, hogy emitt keressük szavunknak eredetét s nem, mint MIKLOSICH véli (EtWb. 5.), a szlávtságban. Vannak ugyan itten: óbolg. *bajati* «fabulari, incantare», szlov. *bajati* «zaubern; löseln, fabeln erzählen», *baja* «zauber; reif, loos», *bajavec* «zauberer», *bajilo* «zaubermittel», horv. *bajati* «fabeln erzählen», *baj* «mythe, märchen; reif, anmut», *bajač* «zauberer, besprecher», szerb *bajati, bajač* id., *bajka* «fabel», bolg. *baja* «zaubersprüche hersagen, dadurch heilen», *bajilka* «zauberspruch», *bajačka* «zauberin», lengyel *bajač* «fabuliren», *baja* «fabel», kisorosz *bajaty* «erzählen; zaubern», *baj* «erzähler», orosz *bajaty, bajty* «reden» stb. (MIKL. u. o.; NYK. 17 : 92.); ámde figyelembe veendő, hogy a magy. *báj* előképe gyanánt vehető névszói szláv alaknak (a minő az óbolg. *bajati* mellett óbolg. *baj lehetne) nincs igazolva régisége, hogy a horv. *baj* jelentésénél, a szlov. *baja* pedig végzeténél fogva*) nem gondolható szavunk eredeti másának, végül hogy itt

*) A szláv *-a* végzetnek tapasztaljuk ugyan hiányát a *kolbász, lapát, szombat* és *beszéd* = szl. *kolbasa, lopata, sobota, beszeda* szavakban; de mindezekben a szláv eredeti háromtagú, míg kéttagún hasonló eset nem mutatkozik (v. ö. *pára, répa, suba, hála, kasza* = szl. *para, rěpa, šuba, chvala, kosa* stb.).

igei elvonásról sem lehet szó (úgy mint pl. *parancs* lett a régibb *parancsol*-ból), mert a szláv *bajati*-nak megfelelő *-ál* végű magyar ige éppenséggel nincs. Merő esetlegesség a szláv *bajati* és tör. *baj-mak* alakí és értelmi találkozása; amannak t. i. eredeti értelme: «sprechen» (ebből: «besprechen», «mit zauberspruch besprechen»), ezé: «binden» (ebből: «mit zauber binden») s hogy a magy. *báj*, *bájol* szókhoz is efféle alapgondolat csatlakozhatott, jellemzón mutatja a *még-köt* igének alkalmazása «fascino; beschreien, bezubern» értelemben (*ígezőt, megkötőt*: fascinat; verzaubert); *varáslással megkötni a hold járását* PárizP.; *zeremnek túze langa meg g'oyta es megköte engömet* NagyszombC., NySz.). Hangzóközi, illetőleg szóvégi *γ > j* változásával a *báj* a *borjú* (= csagat. *bozaru, bozru*), *sajt* (= csuv. *čjřět*) és *tyúk* (e h. **tjúk* = csagat. *taruk*) szók csoportjához csatlakozik s akár a török *baji*, *baři* képzés másának is vehető, tudva azt, hogy ily szóvégi *i* enyészett el az *ács* és *szatócs* szavakban is (l. u. i. az *ímely* cikket). Megjegyzendő, hogy a *bájos*-nak *bávós* változata csak a *büvös-bávós* összetételben van igazolva, tehát bizonyára az előtag hangtani hatása alatt keletkezett.

békó (accus. *békó-t*; *beko* BécsiC., ÉrdyC., Schlägli Szój. 1072.) «compedes, compes, pedica; fessel, fusseisen»; *békóz-* «compedio; fesseln, fesseln anlegen» (NySz.).

< Volgai-tat. *bě;au* «fesseln, ketten, eisen, bande» (ОКОВЫ, КАНДАЛЫ, УЗЫ; *bě;aulě* «in fesseln geschlagen», *bě;aula-* «in ketten od. fesseln legen»; OSZTROUMOV), baskir *bě;au* id. (КАТАРИНСКИЈ) = tobolszki-tat. *bu;aw* id. (КАНДАЛЫ; GIGANOV 224.) = csagat. *bu;aru, bugaru* (ZENKER 221; SEJKH SZULEJMAN 82.), ozm. *bukagi, buzagı, bu;aw* «fessel (an den beinen), kette für tiere u. verbrecher» (*bukagiı* «gefesselt an den füßen», *bukagila-* «fesseln anlegen, fesseln»; ZENKER 223, 221.), *bo;aru* «lien, entrave, chaîne aux pieds des prisonniers; carcan» (BARBIER DE MEYNARD I: 338.) = szagaj *po;ō* id. (ASMARIN 84.) = csuv. *pě;aw* «bund, knoten, band, strick» (СВЯЗЬ, УЗЕЛЬ, ЗАВЯЗКА, ТЕСЬМА, ВЕРЕВКА; ZOLOTN.). — V. ö. csagat. *bo;ak* «fusseisen» (VÁMB. Stud. 248.) és mongol *bo;o, bu;ü* «lie, attache, noue, panse; bracelet, anneau» (KOVAL. 1160.).

A magy. *békó* alak első szótagjának magánhangzója a tatár-baskir *bě;au*, illetőleg csuv. *pě;aw*-féle változat nyomán érthető, a hangzóközi *k* pedig a váltakozó török *g (γ)* és *k* mellett olyan megfelelőes, mint az *eka, iker, béka, bika, káka, kökény, karakány, ökör*,

sárkány, *tükör* török eredetű szavak esetében. A rokon nyelvek terén ugyane szónak mása a votjKaz. *bugol* «fessel» (v. ö. a végzetre nézve: votjKaz. *bujol* «farbe» = tat. *bujau* id., votjKaz. *ujol* «wachsam» = tat. *ujau* id., votjKaz. *soyrol*, votjJel. *soyro* «taub» = tat. *sayrau* id., votjKaz. *sül* «gesund» = tat. *sau* id.).

Külön kell választanunk a *békó*-tól a hasonló alakú és jelentésű *béklyó* (*békló*) szót, mely a régi írónon kívül a mai népnyelvben is előfordul s emitt különösen a «szabadban legelő lovak lábára való nyugózó vas-szerszámot» jelenti (MTsz.). Ez t. i. nem tekinthető a *békó* teljesebb hangtestének, minthogy a *l*, *ly* hasonló helyzetben nem szokott enyészni (v. ö. *toklyó*; *csákiya*, *csuklya*, *boglya*); de másrészt vele, úgy látszik, némileg összefügg. Ez utóbbi szempontból alkalmasan kínálkozik vele egybevetésre a tatár *béγau*, *buγau* szóval egytövű kirgiz *buγalik* (v. ö. a második hangzó elisíójára nézve: magy. *borjú* = csagat. *bozaru*, magy. *sárkány* = kün *sazaran*), mely szintén «lókötő szerszámot» jelent, noha nem lábnyügöt, hanem «pányvát» (длинная веревка съ петлей. ею ловятъ дикихъ лошадей; КАТАРИНСКИЯ, ВУДАГ. I: 284.). Ezen kívül számba jöhet a *béklyó* eredetére nézve a török *baγlık* is (ZENKER 168.), mely mint a *baγ* «band, schlinge, fessel, bund» szó származéka «kötélék, kötő szerszám» értelemben nyervehetett alkalmazást a «béklyóra» (v. ö. az első szótag hangzójának megfelelésére nézve: magy. *béka* = tör. *baγa*, *baga*).

bér (accus. *bér-t*; *bér* MünchC., *beer* ErdyC.; *bír* Tiszántúl) «merces, salarium, pensio, præmium; preis, werth, löhn, sold» (*föld-bér* «grundzins», *hajó-bér* «schiffslohn», *ház-bér* «hauszins», *kocsi-bér* «fahrlohn», *napi-bér* «taglohn»), *bérés* «mercenarius; servus boarius; gedungen, mietling; ochsenknecht» (*napi-bérés* «taglöhner»), *bérel* «conduco, pretio conduco; dingen, mieten» (NySz.).

< Jakut *biär̄* «das geben, die gabe» (BÖHTLINGK 138.) = teleut, kumandu *perü* «gabe, geschenk, opfer» (даръ, жертва; Alt. Gramm. 236; ВЕРБИЦКИЯ) = csuvas *parú* «gabe, almosen» (МИЛОСТЫНЯ; ZOLOTN.) = csagat. *birgü* «das geben, abgabe» (отдавание; ВУДАГ. I: 300.) = ozm. *vergü*, *virgü* «gabe, geschenk; abgabe; steuer, zoll» (*virgü vermek* «steuer zahlen»; ZENKER 936.), *vergi* «don, présent, cadeau; taxe, tribut; contribution directe» (BARBIER DE MEYNARD II: 847.) a köztörök *bir-*, *ber-* (jakut *biär-*, altaji-tat. *per-*, csuv. *par-*, ozm. *ver-*) «geben» igei tőből.

A magy. *bér* végzete az ilézett török alakok mellett *beri, vagy *berü-féle rövid véghangzós előkép nyomán érthető (v. ö. altaji *perü*, csuv. *parú*), a melynél t. i. a véghangzó ép úgy enyészhetett el, mint a *szücs*, *gyöngy*, *imely* s más szavakban. Egyező szó a szlávtságban: óbolg. *birъ* «census» (*birъcij* «steuereinnehmer», szlov. *bir*, *bira* «abgabe», horv. *bira* «steuer, abgabe, pfarrzehent, grundzins», szerb *bir* «abgabe, steuer», bolg. *bir*, *birija* «steuer», kisorosz *bir*, *byr* id. (a déli szlávtságból: oláh *bir*), melyet MIKLOSICH is (EtWb. 13.) idegen eredetűnek tartva a magy. *bér*-rel vet egybe (l. még NyK. 17 : 94.).

bögöly (*bögöj* Kiskún-Halás, *bögö* Fehér-m., *bögü* Örség, *bégély* Székelység) «tabanus, asilus; bremse» (NySz., MTsz.); «mezei, nagyobbféle szürke légy, mely a barmok körül szállong s azokat meleg nyári napokon éles mérges fulánkjával bökdösi, csipkedi, vérig üldözi s gyakran felbőszítve futásra kényszeríti» (CzF.).

< Kirgiz *bügölok* «ein insect, welches heftiger als die bremse die pferde belästigt» (насъкомое, которое сильнее овода беспокоит лошадей; *bügölöktö*, *bügözöktö* «stossen mit den füssen u. hinaufwerfen mit dem kopfe, wie das pferd, wenn es insecte beunruhigen; лягаться, вскидывать ногами и головой, когда беспокоят насъкомья лошадь»; КАТАРИНСКИЈ), *bügäläk*, *büjülek* «строга, насъкомое беспокоящее лошадей сильнее овода, asilus crabroniformus» (BUDAGOV I : 287.), baskir *bügäläk* «bremse» (оводъ; КАТАРИНСКИЈ, orenburgi szót. 49.) = ozm. *bükelik* «eine blaue od. grüne fliege, welche pferde u. anderes vieh belästigt» (ZENKER 224.), *büje*, *büjelik* (بوكة: *buyé* et بوكلك: *buyèlik*; «on prononce aussi *buvèlik*») 1. «grosse mouche bleue qui s'attache aux animaux; espèce de taon, mouche d'âne اشك سبكي»; 2. *büjelik*, *büve*, *bevè* «araignée venimeuse, espèce de tarentule»; 3. «fureur, rage des animaux tourmentés par les mouches» (*büje*- «devenir furieux, s'agiter, comme l'animal piqué par les mouches; BARBIER DE MEYNARD I : 342, 348—9.), *büjelök* (بوكلك: *büjelek*) «espèce de mouche qui pique et exaspère les bestiaux; taon» (САМУ ВЕХ 266.), *bülek*, *büvelek* «art bremse» (родъ шершня; BUDAGOV I : 294.) = teleut *pökönök* «mücke» (комаръ; ВЕРВИЦКИЈ 494.) e mellett csuvas: anatri *p'wàn*, virjal *po'an* «viehbremse» = mongol *büküne* «mücke» (комаръ; SCHMIDT 120.), «cousin de couleur jaune»

(желтый комаръ; KOVAL. 1249.), kalmuk *böküne* «komarъ» (Učebn. 68.). — V. ö. volgai-tat. *böñälčän* «libelle u. besondere insecten mit gebogenem leibe, welche die tiere stechen» (стрепоза и особия насѣкомыя съ согнутымъ туловищемъ, кусающія животныхъ; OSZTROUMOV), mely magyarázta a tat. *bögöl* «gebogen sein, gekrümmt sein» (быть согнутымъ, скорченнымъ; ettől: *bök* «biegen») igére s *bögölöücän* «biegsam» (гибкій; u. o.) származékára czéloz. E felfogással szemben más nyomok a török-mongol szónak kaukázusi eredetére utalnak (l. «Arja és kaukázusi elemek» művemben 171. l.).

Közvetlenül a magy. *bögöly* a törökség teréről való, hol a kirgiz *bügölok*, ozm. *bükelik* végzetet tekintve úgy viszonylik hozzá, mint a tatár *inälék*, altaji *inelik* a magy. *imely* szóhoz (l. ennek tárgyalását alább). Valamint ez utóbbi csuvasféle alakulat, úgy ennek vehető a magy. *bögöly* is; meg is találjuk talán ezt a votják (Kaz.) *bugéli-papa* «schmetterling» szó előrészében (utórész: *papa* «vogel»), melynek változata a votják (Sar., Mal., Glaz.) *bulüti* «schmetterling». A mai csuvas *péwan*, *po'an* is ily kopott alakulat, mint a mongol *büküne* s még teljesebb végzetű teleut *pökönök* mutatják. Ez utóbbi csak változata a kirgiz *bügölok* alaknak olyas hangviszonylással, mint a kun *kukäl* (írva: *kukel*) «spina» = mongol *kügül* «schleedorn» = csuvas *kiğèn* «helleborus, nieswurz» (чемрица), ozm. *köken* «erdbeerstaude», *küven* «bocksdorn, tragtstaude», *gögem* «eine art wilde pflaume, schlehe», kirgiz *kügen* «weichel» = magy. *kökény* szavak közt (v. ö. még: csuvas *kéwagäl* «ente» = jakut *köyön*, kojbal *kögön* «enterich»); tehát hangelemeinek etymologiai értéke szerint csuvas *péwan* = magy. *bögöly*. A székely *bégély* a *bögöly* mellett ugyanazt a hangváltozatot mutatja, mint *kék* a tör. *kök* mellett, tehát emezétől eltérő eredetében, vagyis más nyelvjárás teréről való. — Külön török alaknak átvétele a magy. *bögöcs* (Duna-Pentele) «bögöly» íájzó, mely az előbbihez úgy viszonylik, mint *imecs* az *imely*-hez. Emitt megtaláltuk az előbbi alaknak mását a baskir *ipeš*-ben s így nem vehetjük merő esetlegességnek, hogy KATARINSZKIJ a *bügölöktö*-képzésnek *bügözöktö*-változatát közli, mi nyilván mutat a *bügölok*-nek *bügözök* mellékalakjára. Ugyanez alakhoz csatlakozik a mongol *bügesün* «laus» (*ногай-bügesün* «floh», tkp. «hundslaus»; SCHMIDT 120, 91.). «pou; en general petits insectes, vermine» (*čitkür-bügesün* «punaise; клопъ» = «wanze»; KOVAL. 1243.), kalmuk *bösün* «laus» (Učebn. 69.).

bú (birtokosragokkal: *bú-m, bú-d, bú-ja*: *bújában* és *buvában*; *buv-látott* Geleji-Katona, *buvát* Pázmány, *buaban* Bornemisza; *búj* *nékü* Palóczság) «moeror, tristitia, dolor; kummer, gram» (*búbánat* id., *bú-látott* «a ki sok bút, nyomorúságot szenvedett»), *bús* «tristis, moestus; kummervoll, grämlich» (*búsít*- «contristo, exacerbo; betrüben, kränken», *búsúl*-, *búsúlog*-, *búsúlkod-ik*, *búskod-ik*, *búslakod-ik*, *búsod-ik*, *búsong*- «tristor, moereo, lugeo; betrübt, traurig sein, trauern»; NySz., MTsz.).

< Csagataj *muγ* (*mug*, موغ) «trauer, gram, sorge, kummer, schmerz» (درد, آذو, اندوه, غم) e mellett: *muγ* (موذك) id. (درد, غم, كدر, الم; SEJKH SZULEJMAN 279, 280.), *muγ*, *muγ* «not, unglück, armut, betrübnis, kummer; unglücklich, traurig» (нужда, несчастье, бѣдство; уныніе, печаль, огорченіе; переводится также прилагательными; RUDAGOV II: 266.), *munk* «trübsal, beschwerde, kummer, trauer» (*munkal*- «trauern, leiden, schwer arbeiten», *munklaj*- «betrübt sein, bekümmern», *munklan*- «sich betrüben, sich abhärmen, trauern», *munklug* «betrübt, bekümmert» VÁMB. Stud. 340.) = uigur *munk* «beschwerde, mühe, arbeit» (*munkluk* «mühevoll, mühsam, mit drangsalen behaftet», *munkar*- «sich plagen, sich betrüben, sich bekümmern», *munkat*- «plagen, peinigen, quälen» VÁMB. Uigur. Sprachmon. 228—9.) = kirgiz *muγ* «betrübnis, kummer, gram» (огорченіе, печаль; *muγdu* «traurig, kummervoll, unglücklich; печальный, огорченный, несчастный, горемыка»; *muγaj*-, *muγdan*- «traurig sein, sich kümmern; опечалиться, горевать»), baskir *moγ* id. (печаль, горе; *moγlé* «traurig; печальный. скорбный», *moγaj*- «verzagen, traurig sein; унывать. печалиться»; *moγok*- id.; «печалиться, быть печальнымъ, скучать» КАТАРИНСКІ), volgai-tatár *moγ* id. (*moγnē*, *moγaj*- id.; OSZTROUMOV), altaji-tatár *muγ* «kummer, trauer, betrübnis; qual» (огорченіе, печаль; мученіе; teleut, kumandu *muγdu*, šor. *muγu* «unglücklich; traurig; arm, dürftig, krüppel, missgeburt, ungeheuer; несчастный, печальный, убогий; калъка, горемыка; уродъ»; teleut *muγdan*-, šor. *muγan*- «sich quälen; мучиться, маяться» VERBICZKI), jakut *muγ* «qual; mühe, anstrengung» (BÖNTLINGK 150.). Tekintve, hogy a csagataj *muγ* (*mug*) egyszersmind «dampf, dunst, wolke» (ابر, بلوت, بخار) s a *muγ*

is még «nebelig» (مع كبی; S. SZULEJMAN u. o.) jelentésű, úgy látszik, hogy a szó alapértelme: «düster, finster» (v. ö. magy. *komor* «tristis» és *komor felhő* = «sötét felhő» = zürjén *kimör* «wolke»), melynek alapján megtaláljuk e szónak *b* kezdő mássalhangzójú változatát is ezekben: csagataj *buγ* (*bug*, بوغ) «nebel, dampf, dunst, wölkchen» (بخارات, دومان; SEJKH SZULEJMAN 81.), ozm. *buγ* «ausdünstung, erstickende eigenschaft der luft» (испарение, удушливость; BUDAGOV I: 283.), *buγu* (*bugu*) «dampf, dunst» (ZENKER 222.) = volgai-tatár *béw* id. (паръ; OSZTROUMOV), kirgiz *buu* «dampf, dunst; kraft, stoltzum» (паръ отъ воды; сила, гордость; КАТАРИНСКИЈ). A fentebbiekhez hasonló átvittelleg ugyane szónak tetszik a kojbal *buγ* (CASTRÉN), *pug* (КАТАНОВ) «zorn» (*bugluγ, puγluγ* «böse, zornig»).

A *birka* és *buga* szavaknál is észlelhető magy. *b* = török *m* szókezdők hang megfelelésével a magy. *bú* (*buv-*) = csagat. *muγ* «trauer, kummer», a mely egyezésben a vég-mássalhangzók (magy. *v* = tör. *γ*) az *orv*, *burvány* és *bojtorvány* szavak hasonló esetével vethető egybe. Valószínűleg egybefüggő, de számomra egyelőre megfeythetetlen képzés a székely *bucsálódik*, *bucsálódik* (moldvai *bucáldik*, *busálódik*, *buszálódik*) «buslakodik, töprenkedik» (MTsz.), mely mintha a *bú* szónak valamely török igével való szerkesztése volna (v. ö. ozm. *éal-* «schlagen, leicht berühren, auf etw. treffen od. werfen» és ezt a használatát: *e ü ujku caldim* «ich habe einen guten schlaf geschlafen» ZENKER 344.).

búcsú (*bolczo* EhrC., *bulcho* CornC., *bulezu* VirgC., *bulcsu* Pázmány, *boczo* Molnár Alb., *buczó* XVI. sz.; *bolcsu* Székelység, *bulcsó* Erdővidék, *bulezu*, *bulszu* Moldva, *bócsú* Gömör-m., *bócsu*, *bocsú* Udvarhely-m.) 1. «licentia; erlaubnis» (a régi nyelvben, pl. «ez vrnak *bolczoyaua* helyett *foglalu*n: licentia», «*keru*la *bolczot* *alamyznaert* = «engedelmet» EhrC.); 2. «discessus, abitus; abschied» (pl. «a *kyraltul bulczut veun*» VirgC.); 3. «indulgentia; ablass» (pl. *buču*, *kit mondanc bintül valo oldozatnac* GuaryC.); 4. «consecratio, encænna, benedictio; peregrinatio sacra; kirchmesse, kirchfest, wallfahrt»; *búcsús* «indulgentiarius; peregrinator religiosus; ablass-; wallfahrer», *bucsúz-ik* (*bolcsúz-ik* Székelység, *bolcsuz* Hétfalu, *bulsúz-ik* Gömör-m., *bocsuz-ik* Csik-m.) «valedico, discedo; sich verabschieden» (*bucsuzód-ik* id., *bucsúztat-* «dimitto; verabschieden»; NySz., MTsz.).

< (I.) Mongol *bošuk* «das versprechen, die zusage, erlaubnis, verheissung» (обѣщаніе, дозволеніе, разрѣшеніе, посулъ; SCHMIDT 119.), «mot, sentence; ordre, ordonnance, mandat, decision; permission, dispense; prédiction; prophétie (вѣщаніе, слово, изреченіе; приказаніе, повелѣніе; дозволеніе, разрѣшеніе; пророчество; *bošuk olzu* «recevoir l'instruction ou l'ordre, le mandat, la permission etc.»; KOVAL. 1173.).

(II.) Kun *bošak* (irva: *bozak*) «befreiung, verzeihung (der sünden)»; *Kim egi congulbile bisim gichövgä kelsa ulukun agirlap. anga bolgay altigil bozak. Kim egi congulbile ezitse tanğ sösün anga bolgay altmiz kun bozak. Kimkim egi congulbile ezitmese anga heč neme iwc bozak*: «wer mit gutem sinne zu unserer kirche kommt, indem er den feiertag heiligt, der erhält sechs jahre *indulgenz*. Wer mit gutem sinne die worte Gottes vernimmt, der erhält sechzig tage *indulgenz*. Wer aber nicht mit gutem sinne zuhört, der hat keinerlei *indulgenz* [zu erwarten]»; RADL. Cod. Cum. 73. 81—82.) a *boša-* «frei gehen lassen» ige (melytől *bošat* = magy. *bocsát-*) származéka.

Pontosan egyezik értelmében a kún *bošak* az «ablass; indulgentia» jelentésű magy. *búcsú*-val s tekintve a tör. *boša-* «entlassen, frei gehen lassen» alapszó értelmét a *bošak* képzésnek s a vele egyező magy. *búcsú*-nak tágabb körű «entlassung, elbocsátás»-féle jelentést tulajdoníthatunk, a mely a magy. «búcsút venni» = «sich entlassung (v. freiheit zur entfernung) nehmen», «abschied nehmen» szólásban s az evvel egyazon értelmű *búcsúz-ik* képzésben mutatkozik. Némileg ellentétes fogalom az «elbocsátás»-sal a «hozzábocsátás», vagy «megengedés; erlaubnis», a mely jelentésben a *búcsú*-t a régi nyelvből ismerjük; de e fogalmi viszonyban rejlő nehézségen kívül igen föltűnő, hogy míg a *borsó*, *komló*, *kancsó*, *olló* = tör. *burčak*, *kumlak*, *končak*, *oylak* szavakban a köznyelvi alak végzete *-ó* (mely helyett *-u* csak igen kicsiny nyelvterületen mutatható ki, pl. az őrségi *borsu* esetében) az utóbbiakkal végzetében egészen egynemű kún *bošak* szó magyar másában a köznyelvi alak végzete *-ú*, *-u* (a régiségben s népnyelvben *-ó* változattal). A *búcsú* (rég *bolcsó*, *bulcsó*, erdővidéki *bulcsó*) végzetéhez hasonló alakulata van a *tanú* (rég *tanó*) «zeuge» = tör. *tanuk*. valamint magashangú változatban a *gyűrű* (rég *s dial. gyűrő*) = tör. *jüzük* szavaknak s tényleg a kún *bošak*-on kívül található a keleti altajsgban a *bulcsú* (dial. *bolcsú*, *bocsú*) alakot a régi «erlaubnis» jelentéssel igen jól magyarázó *bošuk* «erlaubnis» adat is, úgy hogy tekintettel a felhozott okokra azt kell velnünk, hogy a

magy. *búcsú* nyelvtörténeti alakulataiban két különböző szó keveredett egybe, jelesen: 1. *bocsú, bolcsú* = mong. *bošuk* «erlaubnis» és *locsó, bolcsó* = kín *bošak* «entlassung; ablass (der sünden)». Meg kell jegyeznünk, hogy bár a *bošuk* alak egyelőre csak a mongolból igazolható, végzetének alakulata csak olyan, mint a *borsó, karó, koró, tanu, ocsú* stb. szavaké, tehát ama csuvas hangsajátságaival jellegzetes török nyelvből való, melynek sok egyéb nyomát is találjuk a magyar nyelv török elemeiben. Egyébként az alakra nézve figyelembe veendő az első szótag *u* hangzója, mely arra vall, hogy a mintaképül szolgáló alakok egyike ily hangzású (*bušu > **bulsu, bulcsu, búcsú*) lehetett. A magy. *c* = tör. *š* hangmegfelelésre *s* a *l* járulék-mássalhangzóra nézve v. ö. *bocsát-* (HB. *bulscassa*) = tor. *bošat-, gyümölcs* = tör. *jimiš, bölcš* = tör. *bešik* stb. szókat.

¹*buga* (Kiskún-Halasz, Szeged, Balaton-vid., Zala-, Vas-m.)

1. «csonka, különösen kis szarvú, vagy éppen szarvatlan barom; verstümmelte od. kleine hörner habend, hornlos» (*buga ökör, tehén, kos*; CzF.), *buga szarvak* «egymás felé összehajló szarvak; zu einander gebogene hörner» (Bács-m.); 2. «ostoba, buta, sült paraszt; dumm, einfältig, stumpfsinnig» (pl. *buga paraszt*); 3. *buga-ködmön* (Pécs) «prémtelen ködmön» (CzF., Mtsz.).

< Csuvas: virjal *mugà*, anatri *mogà* (*muga* Učebn. 97; bujinszki *muga*, malo-karačkinszki *моҫа*; ASMARIN Материалы, 356.) «stumpf, verstümmelt» (тупой; anatri *mogat-* «stumpf machen», *mogal-* «stumpf werden») = baraba-tatár *моҫаи*, kara-kirgiz *mokok* «stumpf» (RADL. Cod. Cum. 78.). altajji-tatár *moku* «stumpf, stumpfes beil od. messer» (тупой, туница; teleut, kumandu *moko-* «stumpf werden; schwach werden, die kräfte verlieren; ohne erfolg bleiben; притупиться; изнеможь. потерять силу, не имѣть силъ что нибудь дѣлать; остаться безъ уѣтѣха»; *mokot-, mokor-, mokort-* «stumpf machen; schwächen; притупить; обезсилить», šor *moga-* = *moko-, mogat-* = *mokot-, moqus* «schwach, unkräftig, z. b. wein; слабый, несильный, некрѣпкій, на пр. матерія, вино»; teleut *mokur* «stumpfspritzig; тупой, о концѣ; ВЕРВИСКИ 203, 488.) = mongol *моҫоҫа*, *моҫоҫи* «mousse, émoussé (тупой, иступленный; КОВАЛ. 2032.), *моҫоҫи* «stumpf an der schneide od. spitze» (*моҫоҫо-* «stumpf sein od. machen, abstumpfen; beendigen, zu ende bringen», *моҫур* «abgestumpft, klumpig», *моҫудур* id., *моҫудак* «stumpf»,

moɣudur «eine hornlose kuh», *moɣulcar* «hornlos, vom rindvieh u. anderm gehörnten vieh» SCHMIDT 218; *moɣoɣu sedkil* «esprit accablé, abattu; stupidité», *moɣodok bidazu* «le stupide»; KOVAL. 2032—3.), burjét *moko* «stumpf» (CASTRÉN), kalmuk *muɣā* id. (тупой; Učebn. 78.). — V. ö. kirgiz *moka-* «stumpf werden» (притупиться; *pšak mokaldı* ножъ сталь тупой, притупился), *mokul* «ungehörnt, ohne hörner» (безрогий, комолый; KATARINSZKI), tobolszki-tatár *muk* «stumpf» (тупой), «einfältiger mensch» (простякъ), *mugat-* «stumpf machen», *mugaj-* «stumpf werden» (тупить; тупѣть), *moktuk* «stumpf an der spitze» (тупоконечный; GIGANOV 614, 474.), kún *mohdak* (КУУН: Cod. Cum. 233.) «stumpf» (RADLOFF olvasása szerint: *mokak* = baraba-tatár *moɣau*; de v. ö. mong. *moɣudak*), jakut *muɣur* «stumpf, ohne spitze» (BÖHTLINGK 150.), továbbá: mandsu *mokto*, *moktu*, *moɣoto* «stumpf, abgeschnitten, abgehauen, abgebrochen; schweiflos, hornlos» (тупой, обрѣзанный конецъ чего, тупоконечный, усѣченный, безхвостый, кургузый, обрѣзанный, обломленный, комолый), *moɣolo* «ein ochs ohne horn» (безрогий, комолый волъ), *muɣulu* «ein ungehörnter drache» (комолый драконъ), *muɣuri* «gerundet, mit abgeschnittenen ecken, abgestumpft» (закругленный, съ обрѣзанными углами, тупоконечный, притупленный; ZACHAROV 892—3, 903.), tunguz *muɣdäkän* «abgehauener baumstamm» (CASTRÉN).

A *birka*, *bú s boncsok* szók kezdő mássalhangzójának alakulatával (magy. *b* = tör. *m*) a «csonka» jelentésű magy. *buga* = csuvas *muɣá*, mely viszont szabályos mása a baraba-tatár *moɣau*, kara-kirgiz *mokok* «stumpf» szónak, úgy hogy a magy. *buga* végzetének hang-megfelelése a *csipa* = tör. *čapak*, *bóda* = tör. *baldak*, *buda* = tör. *budak* szavakeval egynemű. A különös «hornlos» jelentésre nézve figyelembe veendő a kirgiz *mokul* és mandsu *moɣolo*, továbbá a mongol *moɣudur* képzéseknek ugyanily jelentése. A «dumm, einfältig» jelentést szintén igazolva látjuk a tobolszki tatár *muk* és mongol *moɣoɣu*, *moɣodok* adatainál.

Hangalakjában és jelentésében föltűnően egyezik a kún *mohdak* = mongol *moɣudak* «stumpf» szóval (melynek változatai: mong. *moɣodok* = tobolszki-tat. *moktuk* = mandsu *moɣoto*, *mokto*, *moktu* id.) a magy. *buta* «stumpf; dumm» (*buta szarvak* «obtusa cornua»; *buta kés* «tompa, életlen» Csík-m.; NySz., MTsz.), melynek azonosítá-a a német *butt* «stumpf; dumm» s az evvel egybe-tartozó román nyelvekbeli szavakkal hangtani akadályba is ütkö-

zik (l. NyK. 20 : 469—70. s Nyör 18 : 433—442.). V. ö. a *buta* első szótagjának magánhangzójára nézve a *túzok* (*tuzok*) = tör. *tozrak* és *búza* (*buza*) = tör. *bozda*j szavakat.

²*buga* (Baranya-, Somogy-m., *guba* Vas-, Soprony-, Heves-m.) 1. «galla; gallapfel» (Calep., Beythe); 2. (Székelység) «szemgolyó; augapfel» (*szeme bugája* v. *gubája*); 3. «némely növénynek bogos feje, magtokja virága: (Örség, Szatmár m., Csallóköz) «den-, kender-, mákfaj»; (Győr-m.) «napraforgó tányérja»; (Arad-m.) «a dohánynak ki nem nyílt bimbója»; «der samenbehälter od. die blume mancher pflanzen, so des leines, hanfes, mohns, tabaks, der sonnenblume» (*fenyő-buga* «tannenzapfen» Comen.; NySz., MTsz.).

guga (Pápa, Kecskemét, Szeged, Palócság, Csallóköz) 1. «apostema, tuber; kropf»; «halsgeschwür» («a vöröshagyma az éretlen keliseket és gugát megérleli» Lippai); 2. «pestbeule, pest» (*guga-halál* id.; NySz., MTsz.).

< Ozm. *bugak* «halsgeschwulst» (ZENKER 221.), *bozak* «tumeur à la gorge» (BARBIER DE MEYNARD I : 336.), kirgiz *bugak* «kropf, kinnfette (beim menschen; зобъ, подбородочный жиръ у людей)»; КАТАРИНСКИЙ, csagataj, azerbajdsán *buzak*, *buzak* «kropf, fatter kinn; geschwulst an der kehle» (подбородокъ жирный, зобъ; опухоль горла; BUDAGOV I : 273.), teleut *rogok* «kropf; adamsapfel» (зобъ, адамова яблоко, кадыкъ), šor. *rugak* «kropf» (зобъ), *mogak* id. (ВЕРБИЦКИЙ). — V. ö. mongol *tozolik* «rond, arrondi», *tozolcok*, *tozolcok* «rond, globuleux, cylindrique; boule, globe»; KOWAL. 2033—4.).

A magy. *guga* és tör. *bugak* «kropf» szoros jelentésbeli egyezése nyomán fölvehető, hogy az előbbi a szókezdőnek hasonulásával (*guga* < *buga*) csak olyan alakulat, mint a «stumpf» jelentésű *buga* a baraba tat. *mozau*, kara-kirgiz *mo-kok* alakok mellett. Bizvást azonosíthatjuk a *gugá*-nak ezen föltett előzményével a különböző gömbölyded növényrészekre alkalmazott *buga* (*guba*) szót, melynek ezen értelme ép olyan átvitel lehet, mint pl. a *mák-fej*, *káposzta-fej*, *búza-szem*, *szőlő-szem*, *fű-szár* kifejezésekben használt testrészneveké, de alapülhet esetleg a török *bugak*-nak eredetibb tágabb körű «rund» jelentésén, melyre az idézett mongol adatok nyomán lehet következtetnünk. Javallja a török eredet nézetét a *gubacs* (*gubics*) «gallapfel» (< *bugacs) képzés is, mely egészen olyan, mint a *bodocs* szóé (l. fentebb).

*búga (Szeged) «csomó, kéve len v. kender, melyet nyüvéskor kötnek; ein bundel lein od. hanf» (CzF., Tjsz., MTsz.).

< Mongol *boγoγa* «bandeau, anneau, bracelet» (повязка, кольцо, браслетъ), tkr. «binde, band» ettől: *boγo-* «envelopper, lier, bander, panser, attacher, nouer» (Koval. 1162, 1161), «umwickeln, verbinden» (обвить, обвязать; SCHMIDT 111.), melynek más származéka: *boγo* «lie, attache, noue, ranse; bracelet, anneau» (обвяжи, завяжи, перевяжи; запястья, кольца на запястьяхъ; Koval. 1160.). — V. ö. csagataj *boγak, buγak* «schlinge, strick od. schnur mit schlinge» (كبنده; SEJKH SZULEJMAN 82.), tkr. «bund, binde», šor. *mogak* «ein bund vorn im schlitten» (вязка впереди у саней), e mellett: šor. *rog-* «auf-fangend zubinden» (перехватомъ завязать; VERBICZKI), továbbá: kirkiz *buu-* «zusammenbinden die füsse des tieres (wenn man es schlachten will), auffangend zubinden» (связать вмѣстѣ ноги животного когда хотятъ его рѣзать, перехватомъ завязать), *bunda* «ein bund, bünde, z. b. holz» (вязанка чего нибудь, на пр. дровъ; КАТАРИНСКИ), volgai-tatár *bua* (OSZTROUMOV), baskir *bua* «damm», tkr. «bund» (rőzsekötés; прудъ; *bua buu-* «einen damm machen», tkr. «binden»; КАТАРИНСКИ) ezek mellett: kirkiz *böge*, volgai-tatár *böjä* «damm» (*böge-, böjä-* «einen damm machen»; v. ö. mongol *boγo-* «barrer le chemin à»; заградить, пресѣчь путь; Koval. 1161.), melyeknek szó-családjához a magy. *békó* és *boglya* szók tárgyalásánál fölsorolt adatok is tartoznak.

A «bündel» jelentésű magy. *búga* ezek szerint akár a mongol *boγoγa*, akár a török *buγak* másának vehető ezek «bund»-féle alap-értelmével.

burvány (Komárom) «a víz színének hullámzása, midőn a hal különösen nagy sokaságban vergődik; das fluten des wassers, wenn fische sich darin in grosser menge bewegen» (a víznek «bur-ványt vet a színe» v. «burványlik», midőn a hal nagy sokaságban «vergődve hullámot vet» HERMAN O. Magy. Halászat 434. l. és Szójegyzek). — *burján: *neki-burjánozza magát* (Bereg-m.) «fölhevulve neki készül; sich zu etw. mit grosser aufregung nehmen» (MTsz.).

< Csagataj *burayan* (بورغان) «wirbelwind, windstoss, starker sturm, gewittersturm; toben des meeres, welle, woge, meereswoge» (شديد فورطنه، قامرخه، كولاك، دالغہ، SEJKH SZULEJMAN 78.), *burayan* (بوراخان) id. (вьюга, буря; BUDAGOV I : 274.), *buran* «sturm, gewitter» (ВѠМВ. Stud. 246.) = teleut, kumandu *poroɣon* id. (мятель, буранъ, вьюга); (kumandu) «trüb» (мутный; VERBICZKI) = jakut *burçān* «schneegestöber, sturm» = ozm. *borayan, boran* «tempête violente, ouragan, tourbillon de neige et de pluie» (BARBIER DE MEYNARD I : 321.), kirgiz *boran* id. (метель, буранъ; *bora-* «mit schneegestöber wehen, v. wind; продувать снѣгъ»), baskir *buran* id. (КАТАРИНСКИ), volgai-tatár *buran* id. (мятель, вьюга; OSZTROUMOV), tobolszki-tatár *buran* id. (буря; GIGANOV 32.), karagasz, kojbal *boran* (CASTRÉN), *poran* (КАТАНОВ) «wirbelwind», šor. *poran* id. (буранъ, вѣтеръ, мятель; VERBICZKI), csuvas *purān* id. (непогода, вьюга, буранъ, мятель; ЗОЛОТН.), azerbajdsán *boran* «frost» (морозъ; Učebn. 46.) = mongol *boroyan* «regen» (SCHMIDT 115.), «pluie» (дождь; KOVAL. 1214.), burjét *burgay* «schneegestöber» (*boro* «regen» CASTRÉN), mandsu *buran* «starker wind, sturm» (сильный вѣтеръ, мятель; ЗАЧАРОВ 538.).

A «welle, woge» jelentésű magy. *burvány* (v. ö. a víz *burványt vet* = hullámot *vet*) pontosan egyezik hangalakjában is a csagataj *burayan* «welle, woge» szóval. számbavéve, hogy a *sáirkány* = tör. *sazayan* s *borjú* = tör. *bozaɣu* szókban szintén kiesett a hangsúlytalan második szótag hangzója s hogy a *v* itt a török *ɣ*-vel szemben ép olyan hang-megfelelés, mint a *karvaly* és *orv* szók esetében. A *bojtorján* és *bojtorvány* változatok módjára viszonylik a *burvány*-hoz a *burjánoz* ige alapját tevő **burján*, melynek voltaképi jelentése úgy látszik «föliindulás, lelki izgalom» a «hullámozás» átviteles alkalmazása. Talán ugyane szó lappang a NySz. következő adataiban is: **burhonyó**: «Isten ád burhonio essős időt, isten ád tiszta időt» (Melius), melyet így értelmezhetünk: «Isten ád zivataros essős időt» stb.; **burhonyagos**: «Sokszor, mint a burhonyagos időben» (= «zivataros időben») «a nap világa, úgy mutogattya az isten kegyelmességének világa magát ki a hiveknek is az ő világi életekben» (Magyari). A különös képzéseket itt az elavult alapszó félreértése, illetőleg az ebből eredt analogiai alakítás (pl. *burhonyó* a *porhanyó*, *burhonyag* a *permeteg*: *permet* mintájára) magyarázhatná. — V. ö. itt a rokon nyelvek teréről: ÉV. *porçej* «schneegestöber», ÉO. *puçrem* «schneesturm» (ΑΗΛΩ.), IO. *puçrem* id. (ПАТКАНОВ).

búz «vapor, nebula; dampf, dunst» (a régi nyelvben: «az nagy hew hoban, mykoron myndden fyw zalak meeg gvökerekből ees ky aznak nagy *bwznak* myatta» ÉrdyC. 455, «felsegnek ereie arnekoz neked, az az meg hyveit teged zent leleknek arnekaban, hogy foganasnak kivanatos *buziaban* ne retteñ» DöbrC. 508; «üstökös cyllag... a föld *buzzabol* leszen» Melius; NySz., NyK. 4: 205, Nyör 17: 124, 20: 32.); *búsz* (Tolna-m.), *busz* (Baranya-m.) «nyári meleg; fojtó levegő, nyári nap hősege; kútban v. pinczékben megromlott levegő» (Tjsz.), «rekkenő hőség»; «schwüle, drückende hitze im sommer; dunst, schwere luft in brunnen u. kellern» (*búsz-meleg* Tolna-m., *bús-m.* Baranya-m. «rekkenő hőség» MTsz.).

< Csagataj *bus* «nebel» (VÁMB. Stud. 247.), baskir *büs* «dampf, dunst» (паръ; *samaurdan büs sęę* изъ самовара паръ идетъ; КАТАРИНСКИЈ), *bëss* (orenburgi szót. 43.) id. = csuvas *pos* «dampf, dunst» (паръ; *šer-bos, šiw-bos* «dampf von der erde, vom wasser» ZOLOTN., Učebn. 61.), šor *pus* «dampf vom wasser od. von einem schwitzenden pferde» (паръ отъ воды или испотѣвшей лошади; ВЕРБИЦКИЈ) = ozm. *pus* «nebel, trübes wetter; trüber sinn, traurigkeit; trübe, betrübt» (ZENKER 219.), «brouillard, bruine, vapeur légère» (BARBIER DE MEYNARD I: 415.).

Mint hogy az ozm. alak szókezdője *p.* nem gondolhatjuk, hogy a tájnyelvi *búsz* innen való átvétel, minek külomben e szó fogalmi természete is ellent mond. Ez a tájnyelvi *búsz* nyilván azonos a régi *búz*-zal, de mégsem mint emennek fejleménye; mert mint a török megfelelők igazolják, éppen a szóvegi *sz* az eredetibb hangzás s a *z* ennek oly változata, mint pl. a *gőzű* = volgai-tat. *köse*, tobolszki-tat. *küskü*, szagaj, kojbal *küskä* «ratte», vagy a *hiüz* szókban. Ez az utóbbi hangváltozás magyar nyelvtörténeti alakulatnak nem igazolható, a *búz* és *búsz* alakok viszonyát tehát legalkalmasabban úgy magyarázhatjuk, hogy két különböző török nyelvjárásból való jövevények, a minő fölvételre a magyar nyelv régi török elemeinél több más esetben is rá vagyunk utalva. A szoros török egyezés mellett ki van zárva, hogy ezen *búz* szóból származzanak a *buzog-*, *buzdúl-* igék, a mint ezt MÁTYÁS FLÓRIÁN (NyK. 4: 205.) és SZARVAS G. (Nyör 17: 125.) vélték, már csak azért is, mivel ez igék nem denominativum képzőkkel vannak alkotva.

bű: *bü-báj* «cantamen, magia, incantatio, veneficium; zauberei, hexerei»; *büvös* (*bües* Schlägli Szój. 2038; *byes* VirgC., JordC., *bűjös-bájos* Comen.) «incantator; zauberer» (*byös* azzony-

állatok Frankov., *erdeghy byósseg* ÉrdyC.), *büvöl-* (*bywól* ÉrsC., *bójlól* Diószegi) «incanto; zaubern» (NySz.).

< Csagataj *bögü* «zauber, zauberei, hexerei, bezaubernder reiz, zauberspruch, zauberformel, kunst der besprechung durch zauberei, zauberisches verwahrungs- od. gegenmittel; zauberer, hexe, alp, peri; betrüger, schmeichler, fuchsschwänzer; marktfrau, die köpfe u. beine hauptsächlich von schafen zubereitet u. verkauft; ein ding, womit man kinder in furcht jagt» (بوجی, خاتون باشجی, پری خان, البستی, جادو, افسون, سکر, بوکو, بابالو, سالوس و جابولوس, علم رقی, بابالو; SEJKH SZULEJMAN 84.), ozm. *bögü* «zauberei, zauber» (ZENKER 244.) = ozm. *büjü* «magie sorcellerie» (*büjü etmek* v. *javmak* «enchanter, ensorceler», *büjü bozmak* «rompre le charme»; *büjüžü* «sorcier, magicien» BARBIER DE MEYNARD I: 341.), turkoman *büjü* «zauber» (VAMB. Stud. 250.). — V. ö. ozm. *bogu* «zauberei» (ZENKER 222; BUDAGOV I: 285.) s fent a *bölcs* cikkét.

Tekintettel a keleti török *büjü* alakra, azt vélhetjük, hogy ép úgy mint a *báj*-ban (a török *baji* és *bari* alakok mellett), a *bü*-ben is a *j*-s hangzás (*büjös, büjöl*) az eredetibb, míg a szokottabb *büvös* ejtésben mutatkozó *v* mint hiatuspótló járulékmássalhangzó lepett a kiesett *j* helyébe az *ü* ajakhangzó hatása alatt, vagyis: *büvös, büves* < *büös, bües* < *büjös, büjes* (v. ö. *fuvar* < német-dial. *fuor* «fahr», csángó *kuvarcz* = ném. *kurz*; dial. *csóvány, csorány* < *csójány, csójány* < *csolyán, csulán*).

bükk (*bic fa, bich fa* Schlägli Szój. 1584, 2246, *bik fa* Besztercei Szój. 892, *byk* ZiehyC.; *bikk-, bik-fa* Palóczság, Gömör-m., Székelység) «fagus; buche» (*bikk-fa, bikk-makk* «a bükkfa gyümölcse»); *bükkös* (*bykkes* RMNy.) «sylva fagina; buchenwald» NySz., MTsz.).

< Csagataj *bük* (بُك) «eiche, eichbaum, eichenwald» (дубъ, дубовый лѣсъ; a kalkuttai csagat-szótárban *میش* szóval magyarázva; BUDAGOV I: 262.).

A régi magyar *i* hangzót nem magyarázza sem a szláv *buk* (óbolg. *buky*, szerb, bolgár, cseh, lengyel, kisorosz *buk*, orosz *букъ*, litv. *buka* MIKLOSICH EtWb. 25.), sem a német *buche* (középfelném. *buoche*, ófelném. *buohha*; bajor *bueche*), bár az utóbbinak újabb keletű irodalmi *büche* alakja is van («die im XVI—XVIII. jhd. auf-

tretende, umgelautete schriftsprachliche nebenform *büche*, welche den oberd. ma. unbekannt ist, scheint auf das verbreitete nnd. *bæke* hinzuweisen» KLUGE EtWb.⁶ 61.); ellenben jól megérteti a magy. *ige* (= mong. *üge*), *kicsi* (= tör. *küçük*), *idő* (= *ödü*) szók hangmegfelelésével a csagat. *bük*, mely a bükkfával rokon tölgyfának a neve. Az újabb *ü* hangzós változat fejlődése a magy. *bükk* szónál e szerint olyan, mint a *gyümölcs* (regi: *gyimiles* = tör. *jimış*) és *ünő* (regi: *inő* = tör. *inä*) szók esetében (v. ö. még: *gyöngy*, régi *gyüngy* = tör. *jinzi*). A hosszú *kk* a szó végén nyilván szintén újabb fejlemény talán a *makk* (*bikk-makk*) szó hatása alatt.

ëm-ik (*yml*eti KönigsbT., *czöczömö* WeszprC.) «lacteo; saugen» (*csöcs-ëmö* «infans; säugling»), *ëml-* id. (pl. *emleit emle* TibC.; *ëmlö* «mamma; Brust, zitze», *ëmlet-* «lacto; saugen» (*ëmtető* «lactans; säugling»; NySz.).

< Csagat., ozm., azerb., krimi-, altaji-tat., teleut, taranesi, küärik *äm-*, szagaj, kojbal, kacsinez, kirg., kara-kirg. *em-*, volgaitat. *ëm-* «saugen» (kirg. *bala šesäsin emät* «das kind saugte bei der mutter» RADL. I : 945—6, 1571), baskir *im-* id. (сочать грудь; Катар.), csuvasA. *öm-* id. (ÿм- Золотн.).

BUDENZ eredetinek magyarázza a magy. *ëm-ik* igét (MUGSz. 781.); de adatai közül a lapp *namma-*, *namme-* «saugen» = permi *nim-al-*, *nim-as-* id. hangtani eltérésük miatt számba nem vehetők; az IO. *m-* «saugen» pedig tekintve az ÉO. *säpl-*, *šepł-* és vogul *säkw-saugen* szókat kétségtelenül jövevényt, a törökhöz fognunk. Döntő bizonyíték a finnhez való tartozás érdekében, a minő pl. a *név* = finn *nime-*, *löv* = f. *lieme-* stb. szók jellemző hangváltozása, vagy valamely (török jövevénytől nem csatlakozó) rég elavult képző lehetne, hiányzik (az *eml-* képzésre nézve v. ö. *örl-* és *ör-*); ellenben a török eredet mellett szól a fentebbieken kívül, hogy az *eme* és *emse* szók is innen valók. Jegyezzük itt meg, hogy a lapp *namme-*, zürj. *nim-al* «saugen» szóknak megfelelőleg a szamojedségben következő változatokat találjuk: jurák *namea-* «saugen» (*nameta-* «sau-

gen», *nāmea* «brustwarze»), osztják-szam. *nem-na-*, *nīma-*, *nīma-*, kamaszin *nīmer-*, tavgi *nīmīri-* «saugen» (l. HALÁSZ NYK. 24:461—2.) s hogy egyéb esetekben, midőn a szamojéd *n̄*, *n̄* szókezdőnek a lappban és permi nyelvekben *n̄* a megfelelése, a magyarban szintén *n̄* jelentkezik.

eme 1. «femella, animal feminineum; weibchen v. tieren» (*eme-állat* Pázm., *eme-tik* «gallina» Schlägli, Besztercei Szój.). — 2. «porca; sau» (*eme-disznó*; NySz.); «emse, koczadisznó» (Nógrád-m., Székelység; MTsz.).

< Csuvás *amà* 1. «weibchen von tieren; camka» (*ama-ubà* «weiblicher bär», *γur-amì* «gänseweibchen», *këwagal-amì* «entenweibchen»; ZOLOTN., Učebn. 42.). — 2. «mutter»: *ama-žurrì* «stiefmutter» (Učbn. 9.), *për amaran žurálně dëwàn* «von einer mutter geborner verwandte (bruder od. schwester)», *ažúle amálé burë-nagàn* «mit vater u. mutter lebend» ASMARIN 137.) = *kara-kirg. emä* «die alte» (RADL. I: 946.) = mongol *eme* «weib; weiblich» (SCHMIDT 27.; *eme-γaxai* «sau», *eme-takija* «henne»; SCHMIDT Gramm 23.), burj. *eme*, *ime* «weib, verheiratetes weib» (CASZTR.), mandsu *eme* «mutter» (ZACHAR. 80); ebből kicsinyítő képzővel: mong. *emegen* «die alte frau» (SCHMIDT 27.) = kún, kumandu *ämägän* «eine alte frau; die frau, die gattin», teleut *ämäjän* «mütterchen, alte frau» (RADL. I: 948—9.).

Az osztják-szamojédben is van: *ema* «frau», *ima* «altes weib» s nyelvjárási változatokkal *ämä*, *ème*, *èm*, *äwue*, *èu*, *eu*, *au* «mutter» (*emäku*, *ämägu* «stiefmutter»; CASZTR.), melylyel nyilván azonegy az ÉO. *ima*, *imi* «weib, frau; mütterchen, grossmutter» (AHLQU.) IO. *īma*, *īmē* «weib, alte; weibchen» (*čavr-īma* «hasenweibchen», *īma-tunt* «gänseweibchen», *īma-vāsa* «entenweibchen» PATKANOV), még pedig tekintettel arra, hogy e szó a vogulban s a rokon volga-uráli nyelvekben ismeretlen, másrészt hogy e nyelveknek közös szavai a «weib» és «mutter» fogalmainak kifejezésére a magy. *nő* és *anya* rokonsága, oly viszonylással, hogy az osztják szó a szamojédből való. Maga a szamojéd szó is gondolható valamely török, vagy mongol nyelvjárásból vett jövevénynek, de nincs kizárva eredeti volta sem számbavéve a tavgi *nāme* «mutter» = jurák *nebea* id. szókat, melyek nyomán az osztják-szamojédben egy eredeti *n̄* szókezdő elenyésztenek tulajdonítható a magánhangzós szókezdet (l. HALÁSZ, NYK. 24: 456.). Mindenesetre ősrökonsági viszonyban van e mongol-török-szamojéd szóval a finn *emä*, észt *ema* «mutter» (*ema-sika*

«sau» *ema-hobune* «stute»; *emi* «mutter», *emäntä* «frau, hausfrau»; *emisä* «weiblich; weibchen» = észt *emis*, *imis* «sau, mutterschwein»), melylyel BUDENZ a magy. *eme* szót közvetlen rokonsági alapon egyezteteti (MUGSZ. 783.). Hogy ez ellenében a magy. szót a csuvas *ama* (< *ämü) szóhoz csatoljuk, javallja egyrészt szűkebb «nöstény»-féle jelentésköre, mely a csuvas szónak is szokottabb alkalmazása («anyám, anyád» t. i. itt: *aiñem*, *aiñü*, vagy *ab'i*, *abu*), másrészt hogy szabályosan megfelelő másai e magyar szónak a közelebbi rokon nyelvekben nincsenek. Nem vehető ilyenek a zürjén *ei*, *ai*, *ii* «frau, weib, gattin, frauenzimmer; weibchen von tieren» (*ei-kör* «rentierkuh», *ei-köza* «ziege»; WIED.), permi *iñ* «weib» (GENETZ) szó sem, a mint ezt BUDENZ véli (MUGSZ.); mert ennek a vogulban szabályos mása: *āñk* «frau, junge frau, junges mädchen, fräulein; weibchen (v. tieren)»; v. ö. a hangmegfelelésre nézve: zürj. *piñ* «zahn» = vog. (deli) *pāñk* id.; zürj. *voñ*, permi *voñ* «gürtel» = magy. *öv*, finn *vyö* (< **v;ñ;*). Végül döntőleg bizonyítja a magy. *eme* szónak török származását a vele azonos jelentésben használt s kétségtelenül egybefüggő *emse* szónak török eredete (l. u. i. alább).

emse (*emcse* Csík-m., *encse* Palóczság) 1. «nöstény; weibchen v. tieren (*emse-szumár* Zala-m., *em-se-madár* Tolna-m., *encsenyúl* Palóczság). — 2. «nöstény disznó, kocza; sau» (Sopron-m., Balaton-vid., Csík-m.; NySz., MTsz.). — *emics* (Szolnok-Doboka-m.) «nöstény malacz» (MTsz.).

Az *emse* viszonyát a vele jelentésében azonos s kétségtelenül összefüggő *eme* szóhoz legalkalmasabban kicsinyítő képzésnek foghatjuk föl, a mint e ténnyt már BUDENZ magyarázza (MUGSZ. 783.) s mint több más nyelvben is tapasztalható, hogy az állatok «nösténye» az «anya» vagy «nő» szó diminutívumával nyer kifejezést (v. ö. ném. *weibchen*, lat. *femella*, finn *emikse*, *emisä* «weibchen; sau»). Tényleg a törökből kimutatott *eme* az élő s bármely névszóhoz csatolható *-cik* (*-čik*) kicsinyítő képzővel szerkesztve annál inkább vehető az *em-se*, *em-cse* (< *eme-se, *eme-cse) eredeti mintaképének, minthogy így magyarázatot nyer a köznyelvi *š* ejtés az *emse* változatban a *bors*, *borsó*, *korsó*, *késő*, *serg*, *saru* stb. török eredetű szók *č* ~ *š* hang-megfelelésével s másrészt e török kicsinyítő képző csuvas alakja éppen (a szóvégi *-k* elejtésével) *-šē* (*-šē*), *-šē* (*-šē*), pl. *pěž'ik* «klein»: *pěž'ikšē* «sehr klein». *pěrdāk* «nicht viel»: *pěrdākšē* «winzig», *ut* «pferd»: *ut-šē-m* «mein pferdchen» (моя лошадушка), *atte* «vater»: *atte-šē-m* «mein väterchen», *türē* «gott»: *türē-šē-m* «mein lieber gott» (l. ASMARIN Gr. 112.). E szerint *emse* végzetét tekintve olyan alakulat, mint *béke* (< tör. *bekik*). Sejtethő, hogy

ugyancsak e szó a régi magyar *Emesu* nőnév, melyet Anonymus (Cap. 3.) Álmos anyjának tulajdonít s mely e szerint voltakép «nöcskét» jelentene. Megjegyzendő mindezekhez, hogy a mongolban is va i az *eme* «weib» szóból képezve: *emekcin* «das weibchen bei den vögeln» (SCHMIDT 27.); de ez az *emse* alak magyarázatára az előbbinél kevésbé alkalmas.

idő (accus. *idő-t*, 3. sz. birtokosraggal: *ide-je*; *idēm* MünchC., *ydeketh* JordC., *ödebe* PozsC., *eudō, ūdō* Pázmány; *ūdō, ūdō* Erdély, Kúnság, Dunántúl, *ūdō* Palóczság, *ūdū* Göcsej, Őrség) 1. «tempus, ætas; tempestas; zeit, alter; wetter»; — 2. «annus; jahr» (pl. *mindēn idēn ūtet fákat* Veszprém-m., *mult idēn* Moldva); — 3. «hora; stunde» (pl. *ki menuen harmad idő koron*: «circa horam tertiam»); *idēn, ez idēn* «hoc anno; in diesem jahre, heuer», *idēt* «tempore, ætate, ævo; zur zeit des . . ., in der zeit, zeitig», *idētlen, ūdōtlen* Heltai) «intempestivus, ineptus; immaturus; unzeitgemäss, unpassend; unreif, missgeboren»; *idős* «annosus, vetustus; temporis, (annos) natus; vieljährig, alt; (jahre) alt» (pl. *idős ember, mennyi idős* «wieviel jahre alt»; NySz., MTsz.).

V. ö. ujjur *ödü* «ze tweise, von zeit zu zeit», *ödün* «immer, alle zeit» ettől: ujjur, tarancsi, csagat. *öt* «zeit, zeitpunkt» (pl. *tört öt* «die vier jahreszeiten»), ragozott alakjaiban: *ödün* (pl. *pörü koi pilä sokladı ol ödün* «der wolf und die schafe ersehnten jene zeit», *adın ätkü kildı ol ätkü ödün* «er machte seinen namen gut, dieser gute zu seiner zeit»), *ödindä* (pl. *uruşlar ödinde* «zur zeit des krieges»), *ötünä* (pl. *aval ötünä* «in der ersten zeit»; RADL. I : 1279, 1281, 1259.).

BUDENZ (MUGSz. 809.) a vogul-osztják *ëntep* «gürtel» szóval azonosítja a magy. *idő-t*, hivatkozva a mord. *pingä* «reif, tonnenband» és «zeit, stunde» (*kona pingt* «zu welcher zeit»; mordE. *pinge* «zeit, lebensalter» és *pink*s «ring, reif») jelentéseire, úgyszintén a latin *annus* és *annulus* («ring») kapcsolatára. Figyelembe veendő azonban ezzel szemben, hogy a vog *ëntep* az *ënt-* «umgürten» szónak származéka (pl. *ëntapä ëntitä* «er legt auf seinen gurt», *ëntyati* «er gürtet sich»), ennél pedig igen kétes, hogy alapertelme csakugyan a «kör, karika» fogalmát tartalmazza-e (lehet pl. *ënt-* átkötni) is), másrészt hogy a magy. *idő* szónak eredetibb «kör, karika»-féle értelmét sem bizonyítja semminemű adat. Alkalmasabban kínálkoznak az egybevetésre a fent idézett szorosán «időt» jelentő s alakilag is egyező keleti török szavak, melyeknek nyomán az *idő*

végzetének keletkezését olyképp gondolhatjuk, hogy az átvétel mintakepei gyanánt a ragozott *ödü. ödün* alakok szolgáltak, mely utól bi pl. «zu seiner zeit» értelmében magyarítva ekkép hangozhatott *üd-é-n* úgy mint *kor-ból kor-á-n* (= «idején»: tö + -a birtokosrag + -n rag) s valamint ebből *kora* tőalak fejlett, úgy lett az *id-é-n, id-é-tt, id-é-tlen, (tavasz) id-é-ben* (= «tavasz idejében») stb. kifejezésekből elvonás útján: *idő, üdő*.

igér- (*igyr* TelC., *igír* Heltai, *ygyeer* ÉrdyC., *igyér* Tinódi; *égér* Maros-Torda-m., *igyír* Székelység) «promitto, polliceor, spondeo; verheissen, versprechen, zusagen» (*igéret* «promissum, promissio; das versprechen, verheissung, zusage»; NySz., MTsz.).

< Ujgur *üge-* «sagen, reden»; praes. sing. 3. *üger* (VÁMB. Ujg. Sprach. mon. 198.); RADLOFFnál (I: 1195.): ujj. *ögü-* «sagen» (pl. *pitiklik sözüni ölmişä ögü!* «rede des wissenden worte bis zu deinem tode!») a csag. *ögü-* «loben, preisen» igéhez csatolva; v. ö. ujj., csagat. *ögüt*, kirg. *öküt*, oszm. *öjüt* «rat, ermahnung, gute lehre, meinung, vorstellung» (RADL. I: 1199, 1180, 1211.).

Nem más az «igérés» mint nyomatékos biztató «mondás» (v. ö. ném. *versprechen, zusagen*) s így jól egyeztethető a török *üge-*, vagy *ögü-* ige praes. 3. sz. *üger* alakjával.

im, im (*emi* «ime» VitkC., *ém* Ozorai, *em* Telegdi; *ëm-má* «immár» Vas-m., *ëm-ë* «ime» Dráva-vid.) «en, ecce; siehe, siehe da» (pl. *im angaloc zolgalnak uala neki* MünchC., *im az erdeg kezde gyetörny* ÉrdyC.); (Gömör-m.) «majd; majdnem; mindjárt; gleich, alsbald, schon; fast» (pl. *im odaadom* = «majd»; *në tróbálj idi jönni, mert im kikapsz* = «mindjárt kikapsz», *im eltörtem a korsót* = «majdnem»); *im-e, ime* id., *im-hol* (*yme hol* JordC., ÉrdyC. BodC.) «eccum, en, ecce; siehe da» (pl. *yme hol az en fflyam*: hic est filius meus» JordC., *imhol az én barátom* Haller), *im-már, im-máron* «jam tandem; schon», *am-már* jam tum; zu jener zeit schon», *im-rég* (Vas-m.) «imént, csak most, nem rég; eben jetzt, seit nicht lange». — *imént, iménten* «nuperrime, paulo ante, proxime, dudum; vor kurzer zeit, eben vorher». — *em-ez, im-ez* (*im-iz-amaz* Mezőtúr) «dieser da», *am-az* «jener dort»; *em-itt, im-itt* «hier, siehe hier», *am-ott* «dort, siehe dort», *em-ide, im-ide* «her, hieher», *am-oda* «hin, dorthin etc.» (NySz., MTsz.).

< Teleut-, kumandu-, lebed-, tuba-, űor-tat. *ām* «jetzt» (āmdā, āmdi, csagat., kún, azerb., uĵgur, tarancsi āmdi, karaim-tat. āndi, kirg. *endi* «jetzt, die jetzige zeit»; teleut *ām-ok* «bald, sogleich») = szoĵot-, szagaj-tat., kún *am* «jetzt, sogleich» (šor *am-ok* «sehr bald») = *in: volgai-, baraba-; tobolszki-tat. *indē* «jetzt» (RADL. I : 944, 965, 742, 643, 1450.), csuvas *ēidē* «jetzt, gleich, schon (теперь, послѣ ѣтара, уже; ЗОЛОТН.)»

A magy. *im* (régi *ēm*) s a vele szerkesztett *imént*, *im-már*, *im-ez*, *em-ez*, *em-itt* (az utótaghoz való illeszkedéssel: *am-már*, *am-az*, *am-ott*) stb. szavak előrészenek eredeti értelmét igen tanulságosan világítják meg az utóbbiakkal egyező értelmű összetételek a vogulban, minők: ÉV. *ań-ti*, LV. *āń-te*, KV. *āń-tē* «ime ez; siehe dieser», ÉV. *ań-ta*, ALV. *au-ta* «ime az; siehe jener» (*ti*, *tē*, *tē* «dieser»; KV. *āń-ti ielt* «in demselben jahre»), ÉV. *ań-mōnt*, ALV. *aimant*, KV. *āń-mont* «imént; früher, vorigesmal» (*mōnt* «früher»), ÉV. *ań-manīñ* «eben jetzt, nun», *ań-ī-mos* «bis hieher; bis zu dieser zeit», ALV. *āń-ti* «emide», *āń-tū* «amoda», KV. *āń-tē*, PV. *āń-ti*, TV. *īń-ti* «ime most, mindjárt, nemsokára». Mindezekben a magy. *im*-(e) s *em*-(ez) szócskákat helyettesítő *ań*, *āń*, *īń* előrészt önálló használatában «jetzt» jelentésű (pl. *ań mine'im* «jetzt gehe ich») s azonos a zürjén *ōńi* «jetzt» (*ōńi-žō* «soeben, sogleich», *ōń-tai* «soeben, vor kurzem, neulich», *ōńisan* «von jetzt an»; WIED.), permi *ōńi* «jetzt» (*ōń-taj* «neulich, soeben», *ōńiož* «bis jetzt», *ōńisan* «von jetzt an»; GENETZ) = votj. *ini*, *ni*, Kaz. *ińi*, *ńi* «schon, nun; mehr, nunmehr, weiter» (*ta-ńi*, *ti-ńi*, Kaz. *tē-ńi*, Uf. *tā-ńi*, Glaz. *ta-ń* «siehe, siehe dieser, siehe hier!») török eredetű (v. ő. csuv. *ēidē* «jetzt», jakut *anr* «jetzt, kürzlich; nächstens») szavakkal. Hogy a magy. *im* is ilyen időhatározó volt eredeti értelmében, azt kétségtelenül mutatja az *im ént* szerkezet, melynek «nuper» jelentése voltaképp így értendő: «csak most, ép most, nem rég». Ugyancsak időhatározó értelemben alkalmazza az *im* szót a Palóc-ság (pl. *im odaadom* = majd, most mindjárt) s a köznyelvi használatban is legtöbbször helyettesíthető az «im» a «most»-tal (pl. «ím elmegyek» = «most elmegyek»). Alakilag a régi *ēm* s nyelvjárási *ēm* szorosán egyezik a keleti török *ām* ejtéssel. — Elejtendő ezek szerint BUDENZ egybevetése (MUGSz. 786.), mely a francia *voi-là*, *voi-ci* («sieh dort», «sieh hier») szerkezetekre hivatkozva, a magy. *im* szót az *ēmen* «bei klarem bewusstsein», *ēmēt*, *īmēt* «in wachem zustande» szavakkal családositja s benne a finn *ilma*, lapp *alme* «luft, himmel» = vog. *ēēm*, *īēm* «wetter» = zürj. *jen* «gott» (*jen-velt* «himmel») vélt rokonsága alapján efféle alapértelmet sejt: «világos jelenvalóság», »látnivaló».

imély (Székelység, *imel* Fertő-vid., *iměj* Csík-m., *iměj* Háromszék, *imé* Gyergyó-vid., *imö* Erdő-vid., *ime* Szilágy-m.; *émély*, *émöly* Vas-m.; *himöl* Fertő-vid., *himö* Erdő-vid.) 1. «marhabögöly; viehbremse» (Csík-m.; Nyör. 7 : 140; 9 : 42). — 2. «szarvasmarha hátán bizonyos légyfaj csipésétől támadt nyüves kelevény, v. maga a benne élősködő nyú; durch stechen einer fliegenart entstandene madige hautgeschwulst am rücken des hornviehes und die darin lebenden maden» (MTsz.). — **imecs** (Gyergyó-vid.) «marhabögöly» (Nyör 7 : 140.).

< Török *ignäli*: ozm. *ijnäli* «mit einer nadel, einem stachel versehen» (pl. *ijnäli karinža* «eine ameise mit einem stachel»; RADL. I : 1437), altaji-tat., teleut *inelü*, *inelü* «stachelig, stachel habend; dorn» (КОЛЮЧИЙ; ТЕРНОВНИКЪ; ВЕРВИЦКИ 60) = altaji-tat. *inelik* id. (u. o.) = volgai-tat. *inälék* «ein insect», baraba-tat. *ignälék* «die wasserjungfer, libelle (ein insect); RADL. I : 1443, 1433), kirk. *ijnelik* id. (КАТАРИНСКИЈ) a baraba-tat. *ignä*, kún, csagat. *ignä*, šor, szagaj, kojbal *ingä*, lebed, szojot *innä*, kacsincz *iyä*, volgai-tat., teleut, altaji-tat., kirk., azerb. *inä*, ozm. «nadel, stachel der insecten» szóból képezve (RADL. I : 1445—6, 1431, 1436); v. ö. csuv. *jép vorrè* «libelle» (КОПЫСЛО; Učebn. 74.), tkp. «nadel-dieb», mint tat. *ejnä-burè* id. (СТРЕКОЗА; Učebn. 58.) = «nadel-dieb» és mord. *salmëksën salaj* id. (Učebn. 63.).

Végzetét tekintve a magy. *imély* úgy viszonylik a bizonyos rovarat jelentő tat. *inälük* szóhoz mint magy. *bögöly* a kirk. *bügölök*, baskir *bügäläk* rovarnévhez (l. fentebb e cikket) jelleül annak, hogy az előbbi magyar szónak is nem a keleti török teljesebb *-lik* képzővel, hanem ennek *-li*, *-lü* változatával (v. ö. ozm. *ijnäli*) szerkesztett alak volt a mintaképe, melyről a rövid véghangzó ép úgy enyészett el a magyarban, mint a *gyöngy* (= tör. *jinži*), *kút* (= tör. *kuju* < *kudu), *szücs*, *ács*, *szatócs* stb. szavakban. A magy. hangzóközi *m* = török *yn* (*y*), *gn*, (*jn*, *nn*, *n*) hangmegfelelést megvilágosítja az oly esuvas hangalakulat, a minő pl. a csuv. *komol* «gnade, zugetanheit» = köztör. *köyül* «herz; gemüt», csuv. *šomqr* «regen» = volgai-tat. *žangér*, altaji-tat. *jajmir* id., csuv. *šomol* «leicht» = volgai-tat. *žiyél*, altaji-tat. *jeñil* id., csuv. *jumész* «fehler» = volgai-tat. *žangész* id., csuv. *šomqr* «fuchsrot (v. pferden)» = volgai-tat. *kongor* id., csuv. *om* «vorderseite» = csagat. *öñ* id., csuv. *tom* «reif» = jakut *toñu* «das frieren», csuv. *šom* «unkraut» = teleut *joñ* «rasen» szavakban mutatkozik, melyek közül az utóbbinak

mása megvan a magyarban is, még pedig *gyom* alakban, azaz török $\tilde{n}$ = csuv. *m* = magy. *m* hang-megfeleléssel úgy, a mint ezt az *imély* szóban is fölteszszük. A kojbal, szagaj *ingä*, kacsincz *iñä* alak itt föltett csuvasos *ime-féle változata ugyan nem igazolható a mai csuvasból (hol a «tú» neve: *jép*), de íme a cseremiszbén a «tú» szava éppen *ime*, *imö*, cserM. *im* (*imay* «stechend; nadel-förmig»; SZILASI 40.) s a zürjénben is *jem* «nadel, tangel, dorn, stachel» (WIED.), melyek a fentebbiek alapján bizvást tekinthetők egy kiveszett régibb csuvasféle nyelv (a volgai bolgár) maradványainak, úgy, a mint ez a volga-uruli rokon nyelvek s a magyar több más hasonló nyelvi adatából (pl. *tenger*, *válú*) is következik. Mindezek szerint a magy. *imely*, *émely* ócsuvas eredetijét *jimélé alakúnak vélhetjük, mely «fulánkkal bírót» (illetőleg ily fajta «legyet, bogarat») jelenthetett. Így magyarázva megérthetjük a magyar képzésnek bajosan vélhető székely *imecs* («bögöly») változatot is, mint a baskir *ipeš* «poszméh; hummel» (ИМЕЛЬ; kis baskir szót. 49.) megfelelőjét. Megjegyezzük végül, hogy a kevéssé elterjedt *himöl*, *himő* változatok szókezdő *h*-ját afféle járulék-mássalhangzó-nak tarthatjuk, mint a tájnyelvi *himbolyog* = *imbolyog*-, *hint* = *int*, *hinda* = *inda* szavakban.

inczi: *inczi-finczi* (Zala-m., Szeged, Hegyalja, Szatmár-, Gömör-m.), *inczin-fincz* (Segesvár), *inczin-pincz* (Bánság; *inczén-pincz*; *inczen-bincz* Zala-m., Csallóköz, Veszprém-m.) 1. «vézna, czingár, gyenge, nyápicz; dünn, schlank, mager, schwach, hager» (pl. *inczen-pincz úri kisasszony*). — 2. «jelentéktelen, hiábavaló, haszontalan; unbedeutend, unnütz» (CzF. NSzót., MTsz.).

< Csatat. *incä*, ozm., azerb., krimi-tat. *inžä* «dünn, fein, subtil, delikat, schwach» (pl. ozm. *inžä käsım* «mager, fleischlos», *inžä bälli* «eine feine taille habend»); ebből dimin-képzés: *ujg.*, csatat. *inčkä* «dünn, fein» (pl. csag. *bili inčkä, bojunu uzun* «seine taille ist dünn, sein hals lang») = kún *inčkä* «schmal, eng, dünn» (pl. *bari üstünä inčkä butarï cıradı* «über seinen garten erheben sich seine dünne zweige») = karaim-tat. *ünckä* «dünn» (pl. *ünckä butarın anın kurutadı* «er dörrt seinen dünne ast»; RADL. I : 1451—2, 1455, 1823.).

A *kicsi*, *piczi*, *iczi-piczi* végzetével jelentkező *inczi-finczi* ikerszó mellett (v. ö. *eczke-ficzke* «nyalka, kevély, kaczerkodó», *iczki-ficzki* «hetyke, henczegő», *kecze-ficze* «sántító», *irka-firka*, *ityeg-fityeg* stb.) *inczin-fincz*, *inczén-pincz* stb. szerkesztés olyan, mint a *torzon-borz*, *kótyon-fitty*, *gézen-gúz* ikerszóknban. A *cz* ejtés

az *inczi*-ben a keleti török *č*-vel (*inčü*) szemben jellemző kún hangsajátság (v. ö. *inckä*). Hasonló szó a régiségben s tájnyelvi igazolt *encsën-bencs* (*enczön-bencz*, *encsen-bencsen*), melynek «haszontalan apróság, haszontalan, értektelen lim-lom, hiábavalóság, semmiség» (MTsz.) jelentése is találkozik az *inczen-pincz*, *inczen-bincz* második értelmével; de nem lévén bizonyos, hogy a «haszontalan» értelem itt is a «vézna, gyenge» felén alapul-e, e két szó egyelőre mégis külön tartandó (l. az *encsën-bencs* magyarázatának kísérletet «Árja és kauk. elemek» művemben : 481. l.).

int- (*yntene* EhrC., *ymtuen* MünchC., *enteni* Verancsics)
 1. «innuo, nuto, annuo; winken» (pl. *en kezeymel intek vala* Virgl., *yntettenek zemekkel*: «annuunt oculis» Félegyházi).—2. «mono, commoneo, hortor, cohortor; vermahnen, anmahnen» (*elő-int* «herbeiwinken, durch einen wink herbeirufen», *mög-int* «vermahnen»; *intés* «nutus, cohortatio; wink, ermahnung», *intet* id.; NySz.).

< Teleut *imde-* (VERBICZKI 59.), csagat., ujgur, tarancsi, karaim-tat. *indä-* «ein zeichen geben, winken, rufen, herbeirufen, einladen; ein zeichen des einverständnisses geben, seine aufmerksamkeit einer sache zuwenden» (*indäü* «das herbeirufen durch ein zeichen, der ausdrück des einverständnisses durch nicken mit dem kopfe») = kirk. *imda-* «ein heimliches zeichen geben» = ujgur *inlä-*, volgai-, tobolszki-tat. *imla-* «ein zeichen, einen wink geben, winken» (pl. ujj. *inlädi kalgil oltur pärü* «da winkle er ihm, er möge näher kommen und sich zu ihm setzen», volgai-tat. *imlap söjläsü* «er spricht mit mienen»), baraba-tat. *imna-* «ein zeichen mit der hand geben» ezen alapszótól: altaji-, teleut-tat. *im* «ein zeichen mit der hand, wink; ein eigentumszeichen am ohre des haustieres», kirk., baraba-, tobolszki-tat. *im* «ein mit der hand gegebenes (heimliches) zeichen», volgai-tat. *ém* «ein wink, den man durch eine bewegung des gesichts, einer grimasse gibt» (RADL. I : 1447—9, 1407, 1571, 1404.). A mongolban is van *imne-* «cligner les yeux; hoher la tête en signe de consentement (мигать, кивать въ знакъ одобренія; KOVAL. I : 311.).

A magy. *int-* régi *imt-* alakjával pontosan egyezik az eredetibb «winken» jelentést is; hiven visszatüköző keleti török *imde-*, *indä-* számbavéve, hogy épígy viszonylanak egymáshoz az *md*, *nd* =

magy. *nt* hangmegfelelés pontjában: teleut, altaji-tat. *kalayda-* (= baraba-, lebed-tat. *kalayna-*) «schaukeln (intr.), in schwingender bewegung sein, schwanken» (RADL. II : 229.) és magy. *hilit-a* (*hirinta*, *hirintó*) «schaukel», csuvas *kúndě*, *kúndék* «hintabölcső» és magy. *hinta*, *hintó* «schaukel», valamint hasonló (*mg* = magy. *nk*) hangmegfelelés: volgai-tat. *tümgäk* «holzklotz» (OSZTROUMOV) és magy. *tönkö* id. A török igető, mint a legtöbb esetben, a magyarban nem kap honosító képzőt, hanem csupaszon az *érint-*, *tekint-*, *suhint-*fele igék alaki csoportjához csatlakozik (török *indä-di* = magy. *érint-e*, tör. *indä-mäk* = magy. *inte-ni*, úgy mint *érinte-tt*, *érinte-ni*; tehát a präs. 3. sz. is *int*, úgy mint: *érint*). — Szemben áll az *int-* szó eredetének itt tárgyalt felfogásával BUDENZ-nek ama nézete (MUGSZ. 819.), mely szerint ez az ige az *emel-* «heben» családjához tartoznék, mivel tulajdonkép «testmozdulat (különösen kézemelés, fejbizentés) által való jeladás» van vele kifejezve, mihez bizonyításkép még arra hivatkozik, hogy a magy. *eme-l-* alaprészével egyező vog. *ālm-* «heben» a frequ. *ālent-* «tragen» képzés tanúsága szerint **āl-* tőtől van alkotva s ezzel szerinte egybevetethetők: mordk. *ilise-*, *ilisce-* «winken (mit der hand)», zürj. *ölt-* «schwingen, winken», votj. *ālal-* «winken» (WIED.; tölem igazolva: *al-* «abraten, abreden; drohen, mahnen, warnen; stillen, besänftigen»). A szoros török egyezés mellett ez a többszörös fölvételre támaszkodó nézet igen valószínűtlen.

*int «irány; richtung»: *intēs* (Baranya-m., Ormányság «valaminek irányában levő; in der richtung eines gegenstandes sich befindend» (pl. *torony intes* «torony irányában levő»), *intēs a földdel az ablak* «egy színben, egy vonalban levő»), *intēt*, *intēt*, *intöst* «valaminek irányában, egyenesen; in irgend einer richtung, gerade zu» (pl. *mék intöst* «megyek egyenesen»). — *intéz-* (*entez* DöbrC.) «specto, intendo; aestimo, arbitror; ordino, dispono, dirigo; zielen; meinen, dafürhalten, schätzen; ordnen, anordnen» (tkp. «irányoz», pl. *reám intéz* «auf mich deutet es» Ádámi; *ere intézve szoll az isten* = auf dies gerichtet, diesbezüglich) Geleji Katona; *járásom merre intézzem?* = «merre irányít-sam?» Thaly, Vitézi énekek; *hozzád intézem levelem* «zu dir richte ich meinen brief»); (Székelység) «hozzávet, hozzávetőleg mér» (pl. *intézd meg jól a szemeddel, meddég telik föl a szűszék avval a gabonával*; ZOLNAI: Nyr. 19 : 49—60; MTsz., NySz.).

< Ujgur *öydi*, *öydü*, «richtschnur» (pl. *äzis öydi urma ai älci pägü*, *äzis öydi pusti tümän miy ügü* «gib keine böse richt-

sehnur, o du völkerfürst! Eine böse richtschnur verdarb hundert tausend gute»; *aşun poldi ärzä törü öndüzi, kiżigü kiżilik polur pälgüzi* «wenn das gesetz die richtschnur für die welt wäre, so würde menschlichkeit ein zeichen für den menschen sein»; RADL. I : 1207—9.).

Meggyőzően mutatja ki ZOLNAI (a fent idézett helyen), hogy *intéz-* s tájnyelvi *intés* szavainknak egy «irány» értelmű elavult *int szó az alapja, s most kiderül erre nézve, hogy a törökségből is igazolható, a mennyiben az ujjur *öndi* «richtschnur» kezdőhangzója a hozzávetett magyar megfelelő régi *ént (v. ö. *éntéz*) alakjához oly viszonyban gondolható, mint a tör. *kök* «blau», *cök* «penis» = magy. *kék*, *csék* szavakban, az *nd* = magy. *nt* hangmegfelelés pedig az *imde-*, *indä-* = magy. *int-* esetében bírja mását (l. e. cikket fentebb). Tanulságosak a magyar szófejtésre az ujjur *öndü* szónak családi kapcsolatai is. Ez t. i. minden valószínűség szerint alaprészében a köztörök *oy* «recht, rechts» szónak (RADL. I : 1024.) magashangú változata (úgy mint: ujjur. te leut, tarancsi *öy-* «verwelken, bleich werden» = ujjur, te leut, lebed, kirk., szagaj, kojbal *oy-* id.), melynek általánosabb «richtige richtung»-féle értelme mutatkozik a következő szerkesztésekben: te leut *oy-nay* «nach rechts, in richtiger richtung, dem strich (der haare) nach», kojb., szagaj *oy-gar* «nach rechts, auf den richtigen weg», csagat., tarancsi *oy-la-* «auf den rechten weg führen, zurechtweisen, belehren, verbessern», kirk. *oy-da-* id. (v. ö. még: anatri-csuvas *jün:* *peř jünellä* «in eine reihe, въ одинъ рядъ»). Ezen értelemnek további fejleménye az *oy* szónak alkalmazása ily jelentésben: «passend, den verhältnissen angemessen», mely mellett van igei tö is: ujj. *oy-* «passen, vorteilhaft sein» (= kirk. *oy-* «gelingen, geraten»), továbbá a névszói alaptól: te leut, altaji-tat. *oy-dü* «wie es sich gehört» = kirk. *oydu* «gut, ziemlich gut». Mindezek szerint az ujjur *öy-dü* (mely szabályos nom. verbale képzésnek vehető az ujj. *oy-* ige magashangú másából) igazi értelmében: «die richtige, gerade, passende, entsprechende richtung» = «richtschnur» s így értendő a magy *intés* is, mint «valaminek egyenes irányában eső» s *intéz* mint «egyenesen irányít» (= «céloz»). A «passend, entsprechend», illetőleg «gut» értelem szorosításával a kirkiz *oy* egyszersmind «heilsam, heilbringend», kirk., tarancsi, lebed, ujjur *oyai* (< *oy-gai*) «leicht, ohne schwierigkeit» = küär *oyai*, te leut, altaji-, baraba-tat. *oyoi* «wohlfeil, billig (vom preise); möglich, durchführbar» (= virjal-csuvas *jüné* «billig, wohlfeil»), šor. tuba-tat. *oy-dai* «billig» (RADL. I : 1024—1033.). Meglepő itt a «billig» értelemben való találkozás az *intén* (Pozsony-, Nyitra-m.) «olcsón» (*intébben* «olcsóbban»; *intébb* «olcsóbb», pl. *intébb áron, intébbért*; MTsz.) szóval s megerősítésére szolgál ZOLNAI ama nézetének, hogy

ez a fentebbi *intés* és *intéz* szókkal egybefügg. Alakilag az *inté-n* alaprésze a határozói értelemben használt *oy-dai* (pl. *oyd-i átti* «er hat es billig gemacht» RADL. I : 1032.) magashangú má-ának vehető, míg az *inté-z* (úgy képezve mint: *irányo-z. czélo-z*) az ujj. *öndi* alak nyomán is érthető.*) Tekintve, hogy az *ént, -int* rag mélyhangú szavakban is megtartja magashangúságát (pl. *azént* «ita» a régi nyelvben, *alkalmasint*) s hogy még birtokosragos alakokhoz is csatlakozik (pl. az Ur énnekem fizet az én *igazságomént* és kezeimnek *tisztaságaént*; ne essék semmi dolog *kedvemént*, l. SIMONYI: Magy. Határ. I : 397.) igen valószínűnek tartom ZOLNAI-nak ama nézetét is, hogy ez raggá vált önálló szó, mely azonos a fentebbiekben kimutatott **int*-tel és eredetibb irányhatározói szerepéből fejlődött módhatározóvá (l. Z. bizonyítá-sát erre nézve: Nyör 19 : 55—56.). Így az *-ént* a szintén törökből eredt *-kép* és *-kor* testesebb ragokhoz csatlakozik, melyek szintén használatosak ezen rövidebb alakjukban is *-koron, -képpen* helyett.

ír (accus. *ire-t*): *likas-ír* «hézaggyökér (aristolochia rotunda); hohlwurzel» (a XVI. századból; l. SZILY K., Nyr. 25 : 538); *csaba íre* «pimpinella; poterium sanguisorba» (*chaba yre* «bethonica» Gyöngyösi Szót. 3017. sz.; *czyaba íre* egy 1416 előtti orvosi rendelvényben; Nyör 2 : 68); *ér-fü* (Lugos-vid.) «pimpinella» (Nyr. 13 : 287). — *ír-mag* «a legkisebb gyermek» (Györ-m.); *irmagúl maradt* «utolsó maradékul», *irmagnak sem maradt belőle* «éppen semmi, mind kiveszett» (MTsz.).

< Kirg. *ír* «eine pflanze mit blauen blumen, die als arzenei gegen den husten gebraucht wird» (RADL. I : 1456); *ijir* «wurzel einer pflanze, die als arzenei gebraucht wird» (корень растенія, употребляемый какъ лекарство); KATARINSZKI).

Mint SZILY kimutatta, kétségtelen régi magyar szó a *likas-ír* = *hohl-wurzel* főnév, melynek utótagja a köznyelvi *ír-mag* s valószínűleg a tájnyelvi *ér-fü* szóban is jelentkezik. Az a körülmény, hogy már a XVI. század első felében két szóban írták a *csaba-íre* növénynek a nevét, szintén arra vall, hogy a mennyiben e szót tényleg a népetimologia alakította (a mint SZARVAS magyarázza; Nyr. 22 : 152), ebben egy közhasználatú *ír* szónak kellett közreműködni, mely ugyanaz volt, mint a *likas-ír*-ban. Van *bába-íre* is «pimpi-

*) ZOLNAI *int-é* lativus alakot föltételez, melyből *inté-z* úgy mint *ide-ből idé-z*, vagy *alá-ból: alá-z*; de a törökből való eredet nézete mellett ily lat. ragra nem gondolhatunk.

nella»-nak magyarázva (l. NySz.) s e mellett: *bába fű* (Zemplén m.; MTsz.). BUDENZ Diószegi és Fazekas «Füveszkönyvének» magyarázatát követve (mely a *dentaria-füvet fogas-írnek* nevezi, mivel «gyökere, vagy íre pikkelyes, fogas, vagy gumós») «gyökér» értelműnek veszi a régi *ír* szót s e nézethez csatlakozik SZILY is, ki szerint e szólás: «*írmag sem maradt belőle*» voltaképp annyit jelent, hogy «nemcsak a magja, de még a *gyökere* is végkép kivesszett». E magyarázatot lényegileg megerősíti az alakilag teljesen egyező kirgiz *ír, ijir*, mely ép úgy mint a «likas-ír» és «csaba-íre» szintén egy gyógyító füvet, illetőleg annak gyökerét jelzi, de ez egyezésből még azt is következtethetjük, hogy a magy. *ír* nem általában «gyökér» (pl. nem egyszersmind «fának gyökere»). hanem szorosabban «gyógyító fűgyökér». Sőt ez alapon tovább menve nem tetszhetik merész föltevésnek, hogy a köznyelvileg «ungventum; salbe» értelemben ismeretes magy. *ír* (accus. régebben: *ve-t*, ma: *ír-t, íra-t*) sem más, mint a «gyógyító fű v. gyökér» értelmű *ír* oly alkalmazással, mint a tadvai vogul *tër-pum* «arznei» szóban (*tër*, KV. *tër-p* magában is. «arznei», *pum* «gras»), vagy mint ugyane nyelvjárásnak más területén *jim-jom* «arznei» = votják *em-jum* «arznei» = csuvas *im-jum, im-žum* «arznei aus kräutern») kifejezésben, melyekben a koztörök *äm*, volgai tatár *im* «arznei» előrészt mellett a *jom, jum* utórész a csuvas *šum, šom* = magy. *gyom* alaki előzményét tükrözi vagyis: *ír* «salbe» < «arznei» < «heilkraut».*)

író (accus. *író-t*) «a megköpült tejfölnek savanyú leve, mely a vaj elválasztása után fenmarad; buttermilch» (CzF.); «*mulsum*» (= «*molken, milchrahm*» Schlägli Szój. 1436., Besztercezi Szój. 1015. sz.); *írós* (adj.): *írós vaj* «*butyrum; anke*», *írós tészta* «*striblita foliata; butterteig*» (NySz.).

*) SZILASINAK ama nézete (NyK. 30 : 484), mely szerint az *ír-mag* előrésze az utórésznek szinonimája gyanánt (mint a *búbánat, kő-szikla* stb. szókban) szinten «mag; család, nemzetseg» értelmű volna, minden valószínűség báján van. Ellene szól ennek az alkotórészeiben világos értelmű *likas ír* = «*hohl-wurzel*», melynek utótagja semmiesetre sem «mag», de az egybevetett volgai-tat. *orlok* «same» (= csuv. *vórlék* id.), volgai-tat. *oru* «*geschlecht, stamm, familie*» (= csagat. *uruk* id., ozm. *írk* «*race, generation*»), csuv. *vor* «same» alaki egyezése is kétes. — BUDENZnek *ír* «*wurzel*» = *ér* «*ader*» szócsaládosítása is elejtendő; mert tudvalevő, hogy régi magyar *é*-nek (v. ö. *ę* Heltai; accus. *ere-t*) sem a régiségben, sem a nyelvjárásokban *í* változata nem mutatkozik (*ér* «*ader*» Tiszántúl is: *ér*, nem: *ír*).

< Mongol *airak* «sauere milch als getränk» (SCHMIDT 1.); «lait fermenté, koumis; айрагъ, заквашенное молоко, кумыс» (KOWAL. I : 8) = kalmuk *airak* «sauere milch» (JÜLG).

A magy. szó alakja egészen csuvas jellegű, minélfogva benne ép úgy mint a *kölcsön*, *hiúz* stb. szavak esetében mongolból ugor-török úton került jövevénynyel van dolgunk. A mai csuvasban *ujràn*, felvidéki *uràn* «sauere kuhmilch» (= tat. *ajran* id.) szót találunk, mely összefügghet a mongol *airak*-kal, de közvetlenül magy. *író*-val (végzetlenül fogva) nem egyeztethető.

ív-ik (Palóczság, Abauj-m.) «érik, puhúl, levesedik; elérik (gyümölcs, különösen vad gyümölcs); megporhanyúl (trágya); weich, überreif, saftig werden (v. fruchten); locker, mürbe werden (v. dünger)»; *ívéd-* (*érvéd-* Erdély, *ívod-ik* Heves-m.) id. (*ívett körte* Gömör-m., *ívott k.* Hegyalja, Tisza-Dob; MTsz.).

< Csagat., tarancsi *ibi-* «weich werden» (*íbit-* «weich, frisch machen»; RADL. I : 1569.).

A török eredetű *kéve*, *káva* és *gyáva* szók *b > v* hangváltozásával a magy. *ív-ik* «megpuhúlni» = tör. *ibi-* id.; a ritkább *ívéd-* képzés pedig e mellett akár a *rothad-*, *korhad-*, *poshad-*, *szárad-* stb. igék analogiai hatása folytán is keletkezhetett. BUDENZNEK e szóra vonatkozó egyeztetésére (MUGSz. 803.) már ANDERSON kimutatta, hogy több pontjában tarthatatlan, jelesen hogy ez ÉO. *lèpèt*, *lèbèt*. IO. *tèbet* «weich» a mordM. *lèpè* «weich», észt *lepe*, *lebe* (gen. *lebeda*) «mild» (*l. ilm* «mildes wetter»), finn *leppiä*, *leppeä* «mild, freundlich, zart, weich» (= *l. sydän* «weiches herz»). zürj., votj. *lab* «schwach, zart» szókhoz, a zürj. *nébid* (permi *ńibot*), votj. *ńebít* «weich, zart» pedig a finn *neveä*, *nevä* «humidus, flaccidus, languidus, haud compactus (humus)» szóhoz tartozik (Wandl. 61, 184. ll.). Igen kétes a mordE. *čevte* «weich, milde» = finn *heveä* «mollis; lascivus» szókkal való kapcsolat is, melylyel alkalmasabban vethető egybe a magy. *szel-íd* «sanft, mild» (hangzóközi *d > l* változással).

MUNKÁCSI BERNÁT.

Szláv jövevényszavaink.

(Negyedik közlemény.)

Garat.

CzF. szerint a *garat*: 1. tölcserforma famív, melyből a malomkő alá hull az őrlendő gabona; 2. átvitt értelemben torok, nyelvcső. E szótárunk szerint a magyar szó összevetendő a dalmát *grad*-dal. A NySz.-ban a *garat* (*garad*) első sorban technikai műkifejezés s a malomban levő azt a tölcserért jelenti, a melyen az őrlendő búza az alsó és felső őrlőkő közé hull. Ez a jelentése van meg a szónak ma is (a nép nyelvében *garagy* is, MTsz.). A Jord. k.-ben levő *garat* (Józsue IV., NySz.) «alveus» szerintem a népnyelvi *garád*-dal függ össze (MTsz.), s a *garat*-tól különválasztandó.

MIKLOSICH munkáiban olvasható (Slav. El., EtymWb.), hogy a m. *garat* szláv eredetű szó. Nekünk csak arra a kérdésre kell megadnunk a feleletet, milyen szláv nyelvből való ez átvétel.

Az óbolg. nyelvemlékekben többször van szó *malom*-ról (= ЖРЪНЪКЪ, ЖРЪЛЪЪ), *malomkő*-ről (= КАМЕНЬ ЖРЪНОВЪНЪ, камень ЖРЪНОВЪНЪ, v. ö. *malom* alatt a szójegyzékben), de *garat*-ról nem történik említés. Az óbolg. nyelvemlékekben nincs is a magy. *garat*-hoz hasonló hangtestű és jelentésű szó. Az egyházi szláv nyelvemlékek különféle szerkesztései közül hasonló szó csak az orosz emlékekben van; itt a *groтъ* = κόρυς, calix, čaša, pohár (Микл., Lex. pal., SREZNEVSKIJ: Materialy). Ez a jelentés ugyan nem egyezik a magy. *garat*-tal, de ha tekintetbe vesszük, hogy a lat. *calix* (pohár, tál) jelentette «a vízvezetékben azt az érczvízfogót, a mely a kifolyó csöveket a főcsatornával egybekapcsolta, s egyszersmind tölcserül, de mértékül is szolgált» (v. ö. FINÁLY lat. szót.), legalább valószínűvé tehetjük, hogy az ó-or. *groтъ* «= κόρυς,

calix» a m. *garat*-tal etymologiaiilag egy szó. Az ó-or. *grotъ* azonban «poharat, tálat» jelentett, a mi *garat*-unknak pedig ez a jelentése soha sem volt. Ezt az ó-or. *grotъ* szót SREZNEVSKIJ összeveti az ó-cseh *hrot*-tal, a mely «fejődézsza, sajtár» jelentésű. A két szó etymologiaiilag tényleg össze is tartozik.

Az orosz emlékek *grotъ* szavából azonban téves volna az a következtetés, a mely azt állítaná, hogy a *grotъ* egyszersmind ó-bolgár vagy bolgár szó. Az orosz emlékekbeli *grotъ* orosz szó és semmi más.

A m. *garat* csakis olyan szláv nyelvből való, a hol a *grot* technikai műkifejezés, s «infundibulum molare» a jelentése. Ép azért kutatni fogjuk, hol van meg e jelentés, milyen a szó geográfiai elterjedése, s ott, a hol a *grot* nincs meg, mi a m. *garat* egyértékese.

1. M. *garat* = szláv nyelvi *grot*.

a) Szerb horv. nyelv: α) Északi horv. *ča*-nyelvjárás: *grôt*, gen. *grôta*: infundibulum molæ; morbus quidam in collo ovium (NEM., Čak. Stud. I. 368.); β) kaj-horv. nyelvjárás: *grôt*: catillum, catillus (BJELOSTIJEVEC), *grôt*: u mlina sud u, kojem stoji žito te se iz nega malo po malo prosiple i pada u mlin, a XVI. század óta kimutatva, akad. nagyszótár); *grott* melinszki: infundibulum molare (HABELICH); γ) *što*-nyelvjárás: VUK szótára szerint csakis a horvátországi *što*-kavstínában fordul elő a szó: *grôt* = u vodenica koš, gdje se žito zasipa (BER. és DERRA szótára nem ismeri).

Ez összeállításból az derül ki, hogy a szerb-horvát nyelvetterületnek csak egy részében járatos a *grot*, *grôt*, s itt a jelentése se több, se kevesebb, mint a m. *garat*-é (= infundibulum molare, v. ö. JAMBR.: infundibulum dicitur e canali s, per quem frumentum in molam decurrit). Ismeretlen azonban a szó Szerbiában, Bosznia-Hercegovinában, Dalmáciában, s itt egész más szóval jelölik a *garat*-ot.

b) Szlovén nyelv: α) *grôd*: der mühltrichter, posoda v mlinu, v katero se žito vsipa, da po tem po koritcu na kamen pada; der brunnenkasten (magyarországi szlovén, v. ö. tót *hrôt*, c) β) *grôt*: die schiebtruhe; kicsinyítve: *grôdek*; β) *grôt*: der trichter, die gosse in der mühle, der rumpf der weinpresse; der trichter im stalle (s kozi *grot* mečejo seno s poda v hlev); der abgrund; kicsinyítve: *grôtček*, *grôttec*, *grôttek*, igei származék: *grôtati*: trichterförmig mit den händen kreisen (v. ö. PLETERSNIK).

A szlovén nyelv területén tehát a m. *garat* = *grôt*, *grôd*.

c) Cseh-tót nyelv: α) ó-cseh, mai cseh: *hrot*: fejlődés (SREZNEVSKIJ: Materialy); gosse in der mühle (RANK); ugyanitt *hrota*, *hrotek*: milehnapf, melkkübel, milchgelte (RANK, MIKL. EtymWb.); β) tót *hrtek*: sajtár, mulctrum (BERNOLÁK), *hrôt* (ejtsd: *hrrot*): fejlődés (Nyitra-m.), garat a malomban, sárosi tót *hrut* (JANCOVICS); a szarvasi tót nyelvjárásban *hrôt* (ejtsd: *hrvot*): garat a malomban; gémes kút kávája (v. ö. *b*) α) alatt).

A cseh-tótban a szónak már nagyobb a jelentésköre, mint a m. *garat*-nak.

d) Ki-orosz nyelv: *grot*, *hrot*: kiš v mlini, art korb in der mühle (ŽELECHOWSKI, MIKL. EtymWb.).

Ez összeállításból az tűnik ki, hogy a *grot* ismeretlen a lengyelben, oroszban, bolgárban, s a szerb-horvát nyelv szerbországi, bosznia-hercegovinai, montenegrói, dalmáciai (STULLI) *što*-nyelvjárásában. Állítani, hogy e nyelvekben megvolt a szó, s csak később, a magyar átvétel után veszett volna ki, lehet, de semmivel sem lehet ez állítást igazolni.

Ránk nézve a legfontosabb, hogy mi a m. *garat* neve a bolgárban s a többi szláv nyelvben. Erre ezt találjuk:

2. M. *garat* =

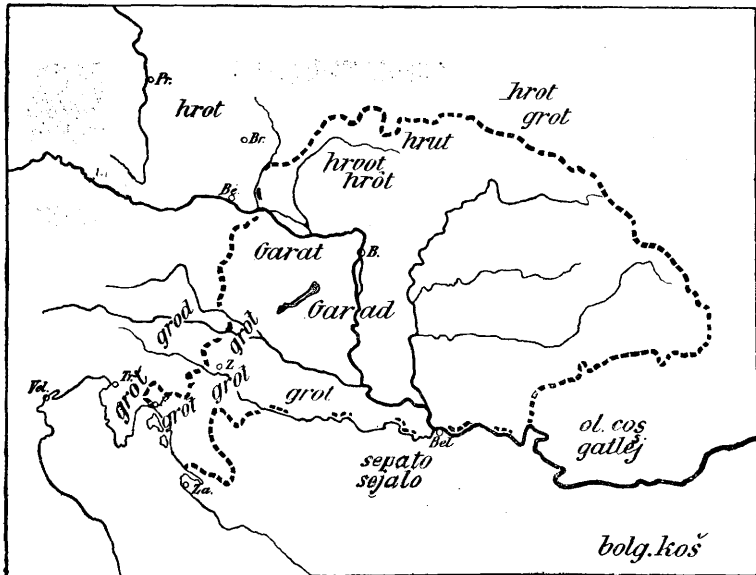
α) bolg. *koš*: piramido obrazen koš, nad vodeničnija kamък, v kogoto se sipva mlivota (Sbornik VII. 226.), *koš*: v vodenicita drvenija uredb, v koito se sipva mlivoto (Sbornik XII. 291.);

β) szerb *sejalo* (BRANCS. DERRA), az oláhban *gâtlej*, *gât*.

Láttuk tehát, hogy a *garat* nem minden nyelvben *grot*, s legkevésbé az a bolgárban. Az átvétel sem történhetett onnan, a hol a szó nem volt meg, hanem csak onnan, a hol meg volt. A mi a szó átvételének hangtani oldalát illeti, megemlítem, hogy a cseh-tót alapalak *hrôt*, **grôt* hosszú *o*-val van, ellenben a kaj-horvátban rövid az *o* (v. ö. HABDELICH: *grott*). E rövid *o* jobban magyarázza meg a magy. *a* (*garat*) megfelelést. A jelentés is délszláv átvétel mellett tesz tanúságot.

Végül a mi a szláv szó eredetét illeti, inkább ahhoz a fel-fogáshoz hajlom, a mely a szóban a **grlo* (= torok) szóban levő gyökérszót látja (horv. akad. nagyszót.), mintsem ahhoz, a mely a

szláv szóban német kölcsönzést lát (v. ö. MIKL., EtymWb., PLE-TERŠNIK, MATZ.: Cizi slová).

Gërlicze.

Az óbolg. evangélium-fordításokban egyszer előkerül a *gërlicze* is. A párhuzamos helyek ezek:

Luk. II. 24: Münch. k.: ket égenlő *gërlicet*, Jord. k.: ket *gherlyczeth* = Vulg.: *par turturum* | gör.: ζεύχος τρυγόνων = Assem.: *два ка грѣлицѣста*, Zogr.: *два ка грѣлннштѣ*, Mar.: *два ка грѣлннштѣ*, Sav. kn.: *к грѣлннштѣ*.

Ez idézetből azt látjuk, hogy az óbolg. evangéliumokban a *gërlicze*-nek két neve van; a régiebb szerkesztésű emlékekben *ka-grēlicīstŭ* (v. ö. JAG., Zur Entst. II. 62.), az újabb szerkesztésűekben *grēlicīstŭ* (v. ö. Sav. kn., Cloz.: 903, 908. sor, Cod. Supr. 341. l. 2. sor).

Az óbolg. nyelvelmékek alapján fejlődött orosz, bolgár, szerbhorvát evangélium-fordításokban a *kagrēlicīstŭ* csak egyben fordul elő (v. ö. Gal. ev. 1114 évből, Störine XXIX. 188.), az összes többiben *grēlicīstŭ* áll (Ostrom., Ev., Put., Trn., Pol., Nik., Hvalov

ruk., BERČ. Ulom., Starine XIX. 188, AMFILOHIJ: III. 2, 38, Ostrog., Erzsébet-biblia). Az egyh. szláv és óbolg. *grъlicіstъ*, valamint az óbolg. *kagrъlicіstъ* szavakról MIKLOSICHNÁL azt olvassuk, hogy a szó jelentése «pullus turturis»; e jelentés magyarázat azonban csak azon alapúl, hogy a *kagrъlicіstъ*, *grъlicіstъ* kicsinyítés a *kagrъlica, *grъlica* ból, jelenteni azonban a szó «turtur»-t, «gerliczé»-t jelent az óbolg. és az egyházi szláv nyelvemlékekben (v. ö. SREZNEVSKIJ: Materialy).

A magy. *gêrlіcze* egy szláv nyelvi *grlica* átvevése. Az óbolg. zsoldtárfordításokban ez alak is előkerül. A hely ez:

LXXXIII. zsoldt. 4: Döbr. k.: Mert ime vereb maganak hazat lelt es *gerlice* fezket, Keszthelyi k.: *gerlyce*, Kulcs. k.: *gerlyche* = Vulg.: Etenim passer invenit sibi domum et *turtur* nidum | gör.: τρυών = Psalt. sin.: ИКО ПЪТЦА ОБРЪКТЕ СЕБѢ ЧУДМННѢ ГРЪЛІЦА ГНЪЗДО СЕБѢ. A horv. glagolita emlékekben *grlica* (BERČ. Ulomci), az orosz Ostrogi bibliában *gorъlica* áll. Itt jegyzem meg, hogy e helyen a bolg. népnyelvi (*lastovica-ta*), az osztr. szlov. (*lastovka*), hazai szlov. (*lasztvicza*), krajn. szlov. DALM. (*lastovica*), VUK-DANIČIĆ féle szerb-horv. (*lastavica*), or. népnyelvi (*lastočka*) fordítások «hirundo»-ról s nem «turtur»-ról szólnak, a mi mindenestre egy lat.-gör. varians lectióra vezetendő vissza.

Az óbolg. nyelvemlékekben tehát a *gêrlіcze*-re három kifejezést találtunk, a legrégebb volt a *kagrъlicіstъ*, a fiatalabb kifejezés pedig *grъlicіstъ*, *grъlica*. A bolgár eredet hívei már most azt mondanák, hogy a m. szó a bolgár kifejezések közül, a fiatalabb szerkesztésbeli kifejezések közül való, a mint ilyen átvételekre is vannak bizonyítékaink (v. ö. *ragya-rozsda* tárgyalását). Ámde a Psalt. sin. *grъlica* adatáról biztosan ki tudjuk mutatni, hogy a szó az óbolg. szövegbe hazánkban, a hazai szlávtság nyelvéből került, erre bizonyítékaink a következők:

1. A Psalt. sin. egyes részeit hazánkban fordították; a LXXXIII. zsoldtárba is az óbolg. *kagrъlicіstъ*, *grъlicіstъ* helyett itt kerülhetett bele a *grъlica*, a hol a szó, mint lejjebb látni fogjuk, ma is járatos.

2. A *grъlica* szó középbolg. nyelvemlékekből nem mutatható ki, itt csak *grъlicіstъ* olvasható (v. ö. Zlatoust 21. l.), ellenben megvan a szó a szerb (v. ö. *grъlica*: MIKL. Lex. pal., DANIČIĆ: Rječ.) és az orosz emlékekben (v. ö. *grlica*: SREZNEVSKIJ: Materialy).

3. Az újabb bolgár fordításokban a *gerlice*-nek *grъlicъka* (РУЛЕС), *grъgorica* (bolg. népi ford.) a neve; *grъlica*-ról azonban a

szótárak *gërlice* jelentésben mitsem tudnak. MIKLOSICH sem idéz bolg. *gr̃lica* alakot (Denkschr. XXVII. 275, Slav. Etym.). EtymWb.-jában van ugyan *gr̃lica*, de a jelentése nincs megadva. A mai bolgárban a *gr̃lica* nem *gërlicé*-t, hanem torokbetegséget jelent (v. ö. DUVERNOIS), míg a *gërlice*-re a mai bolgárban *gr̃lovica*, *gr̃gurica*, *gurgurica*, *gr̃g̃r̃lica*, *gr̃b̃r̃lica*, *gurguvica*, *tr̃t̃r̃b̃r̃b̃*, *g̃r̃r̃lička* kifejezések a járatosak (v. ö. MIKL. EtymWb., Dict. abr., bolg. népnyelvi fordítás, DUVERNOIS, RYLEC).

E három pontba foglalva igyekeztem valószínűvé tenni, hogy a Psalt. Sin.-beli *gr̃lica* szó nem lehet se óbolg., se középbolg., se pedig újbolg. szó, itt a *gr̃lica* = torokbetegség, míg ellenben a «turtur»-nak a magyartól elütő nevei vannak.

Ha már most azt kutatjuk, hol hívják a *gërlicé*-t ma és hívták a múltban az ósszláv **g̃r̃lica*-ra visszamenő s a magyarnak megfelelő alakokkal, a következőket fogjuk találni:

1. *gr̃lica* = m. *gërlice*. Ezt az alakot találjuk a szláv bibliafordítások közül a következőkben: α) horvát: TRUBER (Luk. II. 24.), isztriai horv. (Jeremiás VIII. 7.), dalmát-horvát (RANIN: Ének. II. 12.); β) szerb-horvát fordítások (VUK-DANIČIĆ); γ) osztrák szlovén népi es hazai szlov. KÜZMICS-féle fordítások;

2. *gërlica* = magy. *gërlice*: krajnai-szlovén DALMATIN-féle fordítás (Luk. II. 24.); ez alakra v. ö. stájeri szlov. *gërlica* = turteltaube (MEGISER);

3. *g̃r̃lica* = magy. *gërlice*: α) krajnai szlovén DALMATIN-féle fordítás az ótestamentomi részben (v. ö. IV. Móz. VI. 10. = Jord. k. *ghyrlyceet*, Jerem. VIII. 7.); β) sárospataki lengy. biblia, későbbi lengy. *śino g̃r̃lica* (v. ö. LINDE: *garlica* alatt);

4. *gorlica* = magy. *gërlice*: α) orosz bibliában és emlékekben (v. ö. Osztrogi biblia: LXXXIII. 4. zsoltár, SREZNEVSKIJ: Materialy, or. és kisor. népi fordítás); β) szerb fordítás (v. ö. STOJK. Luk. II. 24.).

5. *hrdlička* = magy. *gërlice*: cseh-tót fordításokban (v. ö. Václ., Kralici, PALKOVICS).

A mai bolgár fordításokban, mint fentebb láttuk, *g̃r̃r̃lička* (RYLEC), *gr̃gorica* (bolg. népi ford.) olvasható.

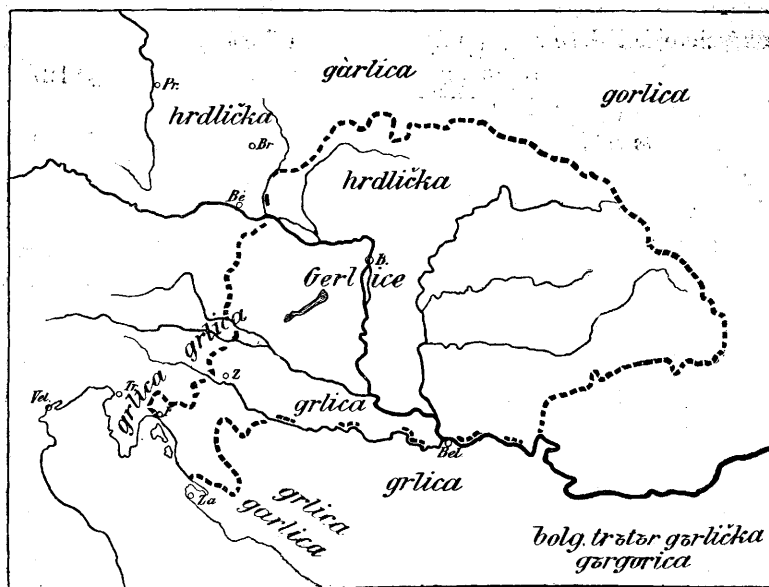
A szláv nyelvekben ma a *gërlice*-nek a következő nevei vannak: szlov. *gr̃lica*, *gerlica*, *garlica*, szerb-horv. *gr̃lica* (raguzai *garlica*, LINDE), lengy. *garlica*, *gardlica* (Denkschr. XXVII. 275, LINDE), kisor. *hortyćá*, *gorlica* (Pisk. 32.), *gorlička* (Sborn. LAMANSKIJ: 224.), nagyor. *gorlica*, cseh-tót *hrdlička*, *hrdlice*.

Ez összeállításból megint az tűnik ki, hogy csak a bolgárban

nincs meg a *gǫrlīca*, *grǫlīca* szó «gerlice» jelentésben, itt a *grǫlīca* = torokbetegség, míg ellenben a *gerlice* = *гѣрлицѣ*, *gǫrgorica* stb. (lásd feljebb). Nem az a kérdés tehát, lehetséges-e egy bolg. *gǫrlīca*, *grǫlīca* alak, mert hisz illet akár a *РѢЛЕЦ*-féle *gǫrlīčka*-ból is ki lehet következtetni, de a tényt kell vennünk, s ez az, hogy itt nem hívják a *gerlicé*-t *gǫrlīca*-nak.

A magyar szó eredeténél már most mint átadót ki kell zárunk hangtani okokból az orosz, a lengyel, s a cseh-tótót. A szó csakis horvát-szlovén eredetű lehet. Ha tekintetbe vesszük, hogy a m. *gǫrlīca*-nek *gerle* (v. ö. MTsz. *gille*, *gelle*) mellékalakja is van, s hogy a *grǫlīca*-nak csakis a szlovénben van *grla* mellékalakja (v. ö. MIKL. Slav., Elem., PLETERŠNIK), még inkább megbizonyosodunk, hogy a mi *gǫrlīca*-nk, *gǫrlīca*-nk szlovén eredetű szó.

Támogat e hitünkben a szó hangalakja is. A m. *gǫrlīca*, *gǫrlīca*-beli *ǫ* ejtéskönnyítő hang, s arra mutat, hogy a szláv átadó nyelvben *r* sonáns volt, tehát *grlīca* a szó (v. ö. Münch. k. Luk. II. 24: *gǫrlīca*, Jord. k.: IV. Móz. VI. 10: *ghyrlyceet*). Részletesen a hangtani részben fogok beszámolni az óbolg. consonans + *рѣ* + consonans hangtani megfeleléseiről és történeti fejlődéséről; itt csak azt emelem ki, hogy egy **grǫlīca*-ból (alapalak **gǫrlīca*, v. ö. or.

gorlica, lengy. *garlica*) a magyarban nem válik *gërlice*, ez csak *grlica*-ból való lehet. Az a nézet, a mely a bolg. *grl-* eredetben az *ъ* helyén *ö*-, *ë*-t magyarázna, szintén csak elméleteken építene. A jelentés, a hangtan, és a szó geográfiai elterjedése tehát első sorban szlovén eredet mellett bizonyít.

Kakas és népnyelvi kakat (MTsz.).

Nyelvtörténeti adataink szerint a «kakas»-ra a magyarban a «tyúk» szót is használták. Kiderül e használat a Münch.- és az Apor-k.-ból, s megtalálható későbbi nyelvmélekekből idézve a NySz.-ban is. A Münch.-k.-ben erre vonatkozólag két adatunk van, ezek a következők: 1. Márk XIV. 68: Münch. k.: es *tik* zola = Jord. k.: az *kakas* ottan zola; 2. Márk XIII. 35: Münch. k.: *tik* zokoron, Jord. k.: *tykzokoron* = Károlyi: *kakas* szókor, Vulg.: in *galli cantu*. E használatot megerősíti az Apor-k. is, itt ezt olvasuk: «mygh *tyk* zol addigh haromzor (172, kiadás 248. l.)».

Ez adatok igazolják, hogy a m. irodalmi nyelv történeti fejlődésében a régibb nyelvben *tik*: tyúk = *kakas*, míg a *kakas* újabb, fiatalabb kifejezés. Ezzel azonban nem azt állítom, hogy a m. nyelvben a *kakas* XV. századi átvétel, csak az irodalmi nyelv szókészlete fejlődése szempontjából fiatalabb a *tyúk* = gallusnál. Hogy a *kakas* régi szava nyelvünknek, mutatja az, hogy már 1275-ben előfordul (*cocos*, Nyr. XXV. 68.).

A *kakas* szláv eredetű szó, *gallus* az óbolg. emlékekben 13-szor fordul elő, s így a vizsgálódást könnyű szerrel végezhetjük. A helyek ezek:

1. Márk XIV. 68: Münch. k.: *tik*, Jord. k.: *kakas*, Vulg.: *gallus* | gör.: ἀλέκτωρ = Zogr.: κοῦρκ. Assem. és Sav. kn.-ban a hely nincs meg.

2. Márk XIII. 35: Münch. k.: *tikzokoron*, Jord. k.: *tykzokoron*, Károlyi: *kakas* szókor = Vulg.: in *gallucinio* | gör.: ἀλεκτοροφωνίας = Zogr.: вк ко̀ро̀глатиенке. Assem. és Sav. kn.-ban hiányzik.

3. Máté XXVI. 34, 74, 75, Márk XIV. 30, 72 (2 szer), Luk. XXII. 34, 60, 61, Ján. XIII. 38, XVIII. 27: Münch. k.: *kakas*, *kacas*, Jord. k.: *kakus* = Vulg. *gallus* | gör. ἀλέκτωρ = Assem. *kurb*, Zogr., Sav. kn.: κοῦρκ.

Ez összeállításból az derül ki, hogy az óbolg. evangéliumok-

ban *kurъ* = kakas. Ezt találjuk az Euch. sin.-ban is (v. ö. 88. l.: *до курнѣ кѣспѣтнѣ, по курнѣ кѣспѣтнѣ*). Van azonban egy óbolg. evangéliumfordítás, a hol a *kakas* csak egyszer *kurъ*. E fordítás a Cod. Marianus. Itt a *kurъ* csak egyszer fordul elő (v. ö. Ján. XVIII. 27.), máskor e kódexben a «gallus» állandóan *kokotъ* = *kokotъ*. JAGÍÓ, a Cod. Mar. kiadója erre vonatkozólag ezt írja (Cod. Mar. 468.): «Nem kételkedem, hogy a *kokotъ* szót akkor vitték bele a nyelvemlékbe, mikor valahol a szerb-horvát nyelvterületen d é l e n e kódexet másolták». Elöttem csak annyi bizonyos, hogy a szót feltétlenül a másoló vitte bele a szövegbe. Hogy e másoló milyen nyelvű volt, az a *kokotъ* = *kokotъ* adatból egyedül meg nem határozható, mert a *kakas*-nak a hazai szlovénben is *kokout* a neve (v. ö. a fenti idézeteket KÜZMICS fordításában).

Ha a különféle glagolita-, cyrill- és latinbetűs szláv bibliafordításokat vizsgáljuk, a *kakas*-ra a következő kifejezéseket fogjuk találni:

1. *kurъ* = m. *kakas* (v. ö. Ostrom., Mir., Nik., Trn., Dobr., stb., v. ö. még ŠURM. 78, 198.);

2. *petelъ* = *kakas* (v. ö. Dobr., JAG. II. 18, ma Macedoniában, Visoka faluban: *pentélut*), *petelъ* (v. ö. Star. XXIX. 188, Ostrogi biblia): *piteo* (v. ö. JAG. Cod. Mar. 468. *pijeteo*, VUK-DANI.), *petelin* (v. ö. DALMATIN); mai bolg. *pitél*, *petél*: hahn (ČANKOF: 23.).

3. *kokot* = *kakas* (v. ö. KÜZMICS. RAÑIN lection.);

4. *peteh* = *kakas* (v. ö. JAG., Cod. Mar. 468, Zárai és spalátoi BERNÁT lection.);

5. *pvac* = *kakas* (v. ö. Monum. IV. 252.);

6. cseh *kohout*, t. *kohút*, lengy. *kogut* (v. ö. Václ., Kral., PALK., lengy.);

7. *alektorъ* = gör. ἀλέκτωρ, *kakas* (v. ö. Starine XXIX. 188, Ostrogi biblia: Máté XXVI. 34, Márk XIV. 68, 72.).

Hasztalan kerestünk tehát e felsorolásban egy *kokošъ* = *kakas* szót, nem találtunk.

Az óbolg. nyelvemlékekben előfordúl egy *kokošъ* szó, csak-hogy ez «tyúk»-ot jelent. A helyek ezek:

1. Luk. XIII. 34: Münch. k.: a' *madar*, Jord. k.: az egyh *madar*, Kár.: a *tyúk* = Vulg.: *avis* | gör.: ὄρνις = Mar. *κοκοιηκ*. Zogr., Assem., Sav. kn.-ban hiányzik a hely. Az újabb bibliafordításokban *tyúk*-ról van szó e helyen (v. ö. *kokoš* = Ostrogi, VUK-DAN., *kokoš* = KÜZMICS, *kokush* = DALMATIN, *slepice* = cseh:

Václav, kralici ford.; *кочница, кочница* = orosz szerk. nyelvemlékek, AMFILOCHIJ III. 2, 79.);

2. Máté XXIII. 37: Münch. k.: a' tic, Jord. k.: az *tyk* = Vulg.: *gallina* | gör.: *ἄρνις* = Mar.: *κοκοινη*, Zogr. (későbbi, középbolgár interpolatio): *κοκοινη*. Sav. kn.-ban nincs meg a hely, míg Assem.-ban *ležaê* (= *ležaja*) áll; ez a *ležaja* a *kokoš*-nál szerkesztésileg fiatalabb kifejezés (v. ö. JAG. Zur Entst. II. 65.), s eredetére összevetendő hazai szlov. *kokouš vözleže* = a tyúk költ, dalm. horv. *izlēchi se* = pullos ex ovis oriri (STULLI), hazai szlov.: on je z . . . vészi *zleženyá* = ilyen olyan faluból való, születésű (v. ö. Návuk 3.). Az óbolg. *ležaja* tehát szóról-szóra «költő»-t jelent.

E két idézetből tehát az derült ki, hogy az óbolg. emlékekben *kokoš* = gallina, tyúk. «Tyúk»-ot jelent a *kokoš* az orosz emlékekben (SREZNEVSKIJ: Materialy), a lengyelben (LINDE), a bolgárban (DUVERNOIS, CANKOFF: *kokoškù* 36, 176, u. o. *kváčkù* = gluckhenne; Sborn. VII. 226, X. 332, XIV. 202, krassói bolg. *kokoška* Isvjestija IV. 656.), szerb-horvátban (VUK, STULLI, Mon. IV. 252, RAD III. 73, CXVI. 123, NEMANIĆ II. 194, 196. stb.), a szlovénben (v. ö. hazai szlov. *kokouš*, osztr. szlov. *kokuš* MEGISER, *kakuš* Archiv VIII. 435.). E nyelvekben a *kokoš* kivétel nélkül «gallina, tyúk», s a «gallus, kakas»-nak egészen más a neve (v. ö. hazai szlov. *kokout*, osztr. szlov. *petelin*, horv. szerb: *peteh*, *piteo*, *pijeteo*, *peteo*, macz. bolg. *pentélut*, más bolg. *petél*, *pitél* (v. ö. CANKOFF Gram. 23, szótár).

A magyar *kakas* tehát nem lehet a CYRILL- és METHOD-féle nyelvemlék nyelvéből való, mert itt *куръ, kokotъ* a «gallus», *kokošъ, ležaja* a «gallina, tyúk».

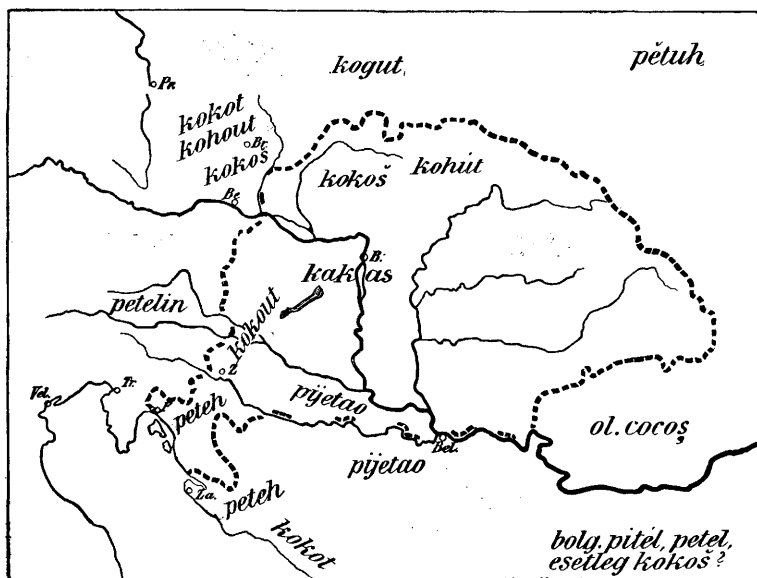
Ámde vannak nyelvek, a hol a m. *kakas*-nak «gallus» jelentésű *kokošъ* a megfelelője. A horv. akadémia nagyszótára *kō.ōš* alatt ezt írja: «cseh *kokoš* hímnemű és gallus-t jelent, a szó azonban ritka». RANK szótárában van cseh *kokoš, kokeš* s «Hahn» a jelentése; GEBAUER JÁNOS, a prágai egyetem tanára, azt írja nekem, hogy a készülő cseh nyelvtörténeti szótárban egyetlen egy *kokoš* = gallus adat nincs, s ő e jelentésben JUNGMANN-ból ismeri a szót; mint nőnemű szó *kokoš* alakban «tyúk»-ot jelent, s a lengyel nyelvvel határos területen fordul elő. A morva-cseh-tót nyelvjárások azonban ismerik a szót, s BARTOŠ szerint (Dial. mor. II. 329.) *kokeš* = kohout, hahn. BERNOLÁK szótára szerint ismeretes a szó tót nyelvterületen is *kokeš* alakkal «hahn» jelentésben, értesü-

lésem szerint *kokoš* = kakas Nyitramegyében (ERNYEI ISTVÁN érte-sítése). A tótban ugyan *kohút* a «kakas» általános irodalmi neve, s a *kokoš* több tót dialektusban a «penis» neve (ugyanitt *kokot* = v. ö. gyermeknyelvben *kakaska* = penis).

Ez adatokkal tehát sikerült olyan nyelvet találnunk, a hol a *kokoš*, *kokeš* = gallus. Nem állítom azonban, hogy a *kakas* kétség-telenül cseh-tót eredetű szó. Van ugyanis egy ó-or. nyelvemlék, a hol az óbolg. *kurь* = *kakas* helyett *kokošь*-t találunk. E nyelv-emlék a IX—X. századi Čten. Ev. Grig. (v. ö. AMFILOCHIJ III. 2. 79.). Ez orosz szerkesztésű nyelvemlékben *kokošь* = m. *kakas*. Nagyon valószínű, hogy ez a *kokoš* adat bolgár nyelvjárási adat, s nem orosz. E hitben némileg megerősít az, hogy egy XIV. századi bolgár kéziratban a *kokošь* = accipiter (MIKL., Lex. pal.), a mai bolgárban *kokošar* = astur palumbarius, ястребъ (Sborn. VII. 420, DUVERNOIS: куроходъ, a szerbben *kokošar* = tyúkól, Свилю, Naselja I, 63.). — A mai bolgárban azonban a *kokošь* (DUVERNOIS) kizárólag «tyúk»-ot jelent (v. ö. pl. kokošin trъ = Sborn. VII. 226, X. 332, XIV. 202.), míg a «kakas»-t *pitěl*, *petěl*-nek hívják (v. ö. Arkiv VIII. 261.). JIREČEK «Geschichte der Bulgaren» című művében közöl egy bolgár helynevet, a mely «*kokoši-glavci*»-nak hangzik, s «Hahnenköpfe»-t jelent (111. l.). A szerb Dečani kolostor 1330 iki alapítólevelében (v. ö. MIKL. Mon. serb. 93.). Ez adatokból az a meggyőződésem, hogy a cseh-tót nyelv mellett a bolg. nyelv egy ré-szében is megvolt, esetleg ma is megvan a «kakas» jelentésű «*kokošь*».

Fejtegetésem címéül a *kakas*-sal egy jelentésű népnyelvi *kakat*, *kokotka* (kakasszeg) szót írtam. Ez a *kakat*, a mely a szláv nyelvi *kokot* = kakas szóra megy vissza, s helyneveinkben is elő-fordul, szintén szláv eredetű szó, s azért nem lehet bolgár szó, mert bolgárul sohasem hívták a *kakas*-t *kokot*-nak.

Fejtegetésem eredménye az, hogy a m. *kakas* lehet cseh-tót, lehet esetleg bolgár átvétel is (ol. *kokoš*: puskakakas, s ugyanabban a jelentésben kisor. *kokoš* talán magyar eredetű, Nyr. XVI. 543, ZELECHOWSKI, v. ö. osztr. szlov. *petelinec*: hahn auf dem giesfass), a *kakat*, *kokotka* azonban kétségtelenül nem bolgár átvétel (*kakat* helyneveinkben igen régi, v. ö. 1403-ból *Kakat*, CSÁNKI, Magy. földr. II. 44, III. 681.), hanem cseh-tót (v. ö. ócseh *kokot* = hahn, RANK) vagy dunántúli szlovén. A «kakas» fogalomra való szláv szavakat a következő térkép tünteti elő:

Kapcza.

Kapczá-n olyan vászonból, esetleg posztóból való ruhadarabot értünk, a melybe a lábat begöngyöljük s reá czipőt, eszímát húzunk (CzF.). A régi nyelvben ezenfölül «filzschuh, soccus» jelentésben is találjuk a szót (v. ö. NySz., Beszt. Szój.; a Schlägli Szój.-ben *sardis* érthetetlen latin szó), a mi azt teszi, hogy a *kapcza* a czipőnek egy nemét is jelentette.

A szó kétségtelen szláv eredetű jövevény, csak az a kérdés, milyen szláv nyelvből való.

Az óbolg. evangéliumokban *sapogъ* szóval van fordítva a lat. *calceamentum*, gör. ὑπόδημα (v. ö. Máté III. 11, X. 10, Márk I. 7, Luk. III. 16, X. 4, XV. 22, XXII. 35, Ján. I. 27.), s ilyenkor a mi emlékeinkben a *saru* szót találjuk. A szerkesztésre fiatalabb óbolg. emlékekben a *saru*-nak *onušta* (ОНОУШТА) is a neve. Ezt találjuk a Cod. Supr.-ben (13 lapon kétszer, 332.) s ez az ОНОУШТА váltakozik a *sapogъ* (САПОГЪ)-gal a különböző egyházi szláv nyelvemlékekben (v. ö. АМФИЛОХИЈ III. 2. 120, 123, 174.). A szláv nyelvek egy részében (l. lejjebb) a «kapczá»-t tényleg *onuča*-nak hívják,

ebből tehát azt lehetne következtetni, hogy talán az óbolg. *ѠНОУШТА* is jelentett «saru» mellett «kapezá»-t is (v. ö. SREZNEVSKIJ: *Materialy*). Ezt azonban bizonyítani nem tudjuk, mert az óbolg. emlékekben «kapezá»-ról nincsen szó.

Az óbolg. emlékekben azonban a magyar *kapezá*-hoz hasonló hangalakú szó sem kerül elő, az egyházi szláv emlékekben azonban találunk megfelelő szót. A XIV. századi horvát benzés regulákban olvassuk, hogy a lat. *caligæ, pedules* = horv. *kopitca, kopit'ca* (Starine VII. 113, 114.). E szó az orosz emlékekben is megvan, csakhogy több jelentésben; itt a *kopytce* = 1. calceamenti genus; 2. női sapka; 3. a hímzésnek egy neme (SREZNEVSKIJ: *Mater., Vostokov, MIKL. Lex. pal.*). A m. *kapeza* egy ilyen *kopytce* szóval függ össze, a mely kicsinyített alakja a *kopyto*-nak (v. ö. *kapta*-fa alatt). Hogy eldöntsük, milyen szláv nyelvi átvétel a m. *kapeza*, szükségünk van arra, mikép hívják az egyes szláv népek a *kapezá*-t.

A) *Onušta* = or. *onuča*: kapeza, kisor. *onuča*: fusslappen, szlov. *onuča, vnuča, vnuča*: fussfetzen, schuhfetzen, hazai szlov. *mlüca*, cseh *onúc*: fusslappen, t. *onuca, onica*, lengy. *onuca, onuczka*: leinwand die füsse zu bewickeln statt der strümpfe in den stiefeln (LINDE);

B) bolg. *návoj* (többes *návoji*: fussfetzen, CANKOF, Gram. 22, *русскъ грубаго холста замѣняющій носокъ, DUVERNOIS*); ugyanitt *čjorápi* = strümpfe (CANK. 127.).

C) szerb *đbojak*: das fusstuch, pannus ad pedes involvendos. A «kapezá»-nak ez a neve Szerémben, a Bánátban, a Bácskában, Szerbiában, Bosznia-Hercegovinában (VUK); v. ö. oláh *obială* = kapeza. bolg. *obúšta*: fusswerk (CANK. 185.).

D) Legutoljára hagytam azokat a nyelveket, a hol a magy. *kapeza*-ra fontos **kopytce, *kopytсь, *kopytica* előfordul. Itt csak azt kell megjegyezni, hogy az or. *kopytce*, kisor. *kopitce* szót jelentése miatt (= kis pata, stb. DALJ, ZELECHOWSKI) az átadók sorából ki kellett zárnom. Ezek előrebocsátásával a következő adatokat közlöm:

morvaországi cseh: *kopytce*: kleine stiefel aus kotzen über die knöchel (RANK, BARTOŠ: *Dial. mor. II. 269, 270.*);

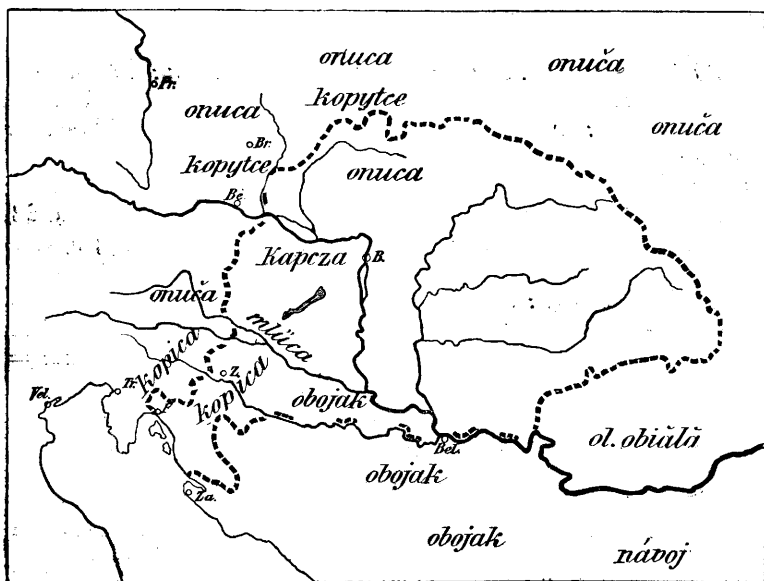
lengy. (nyelvjárási adat): *kopyce* = onucki (KARŁOWICZ: *Słow. gwar polskich*);

szlov. *kopíca*: socke, *kopítce*: fusssocke, *kopitec*: socke, pantoffel (PLETERSNIK);

horvát: *kaj*-nyelvterület: *soccus* = *kopitecz, v kopicze obut*

(BJELLOST.); *kopitecz* = *soccus* (HABDELICH); *soccus* = *kopieza*, *socke*, *filzschuh*, *kaptza*, *socculus* = *kopichieza* iz *platna*, ruhából való *kaptza* (JAMBRESSICH). A szó geográfiai elterjedésére rendkívül fontosak a horvát Akadémia nagyszótárának adatai; itt *kòpica* (= *nazuvak*, *obojak*, *dokolenica*, *tanka crevlica*, *soccus*, olasz *scarpetta*) alatt Isztria szigeti adatokat is olvasunk. VERANCSICSnál «*soccus* = *scarpetta* — *kopiteza* = *kapeza*» áll, MICALIÁban *kopitec* t olvasunk. Ez adatokból az derül ki, hogy a *ca*-nyelvtérület északi része is ismeri a *kòpiceza* = *kapczá*-t. Magam Vínodolban azt tapasztaltam, hogy ott népiesebb az olasz eredetű *skrpeta* kifejezés.

Ha már most megrajzoljuk a *kapcza* szó, illetve jelentés szláv geográfiai elterjedését, s tekintetbe vesszük a hangsúlyt is (*kòpica*), akkor a magyar *kapcza* horvát-szlóven eredetű kifejezésnek bizonyúl. Bolgár azért nem lehet, mert ott a *kapczá*-nak egészen más neve van és volt (v. ö. *kapta*-fa).

Kapta, kaptafa.

Nyelvtörténetünkben a *kapta* két jelentéssel van meg: 1. pferdehuf, ungula equi, lókapta; 2. schuhmacherleisten. Az első

jelentésben a szó elavultnak tekinthető, ma inkább ló-pata-ról beszélünk (v. ö. t. *pāta*, cs. *pata*, szlov. *peta*, egyházi szláv *pęta*, pl. Ostrogi biblia, Genes. XLIX. 17: ПАТС КОНЬСЪ = ungalas equi). A népnyelvi *kapta*, *kapca* (a ló patáján levő betegség, daganat, MTsz., Czucz.-Fog.) ezzel a «pferdehuf» jelentésű *kapta*-val függ össze. A második jelentésben (schuhmacherleisten, instrumentum sutoris) a *kapta* ma is általános, s régiségét bizonyítja, hogy már a Schlägli szój.-ben ezzel a jelentéssel van meg (2255. szám a.). Az a szláv nyelv, a melyből mi *kapta* szavunkat vettük, kell, hogy mindkét jelentésben bírja a szót.

Az óbolg. zsoldárfordításokban szó van «ungula vituli» = borjúnak a körméről. A hely ez: Psalt. sin. LXVIII. 32: ТЕЛЪЦА ... ИЗДЪЖИУТА ПАЗНЕГЪТИ, BERČ.: Ulomci: *pažnoh'ti*, Ostrogi bibl.: *pažnokti* = Vulg.: super vitulum . . . producentem ungalas, Aporkód.: *körmök*, Döbr.-k.: *köröm* nevelő borional.

Ez idézetből az tűnik ki, hogy a borju-, s általában a baromkörömnek az óbolg.-ban *pažnegъъ* (többese *pažnegъti*) volt a neve. A szláv nyelvek egy része ma is különbséget tesz az «ungula jumentorum» és az ungalas equorum» közt. Az «ungula jumentorum» a szerb ВУК-DANIČIĆ-féle bibliafordításban *pápak* (v. ö. ВУК szótára: die klaue), a szlovén DALMATINNÁL (v. ö. LXVIII. zsolt. 32: *parkle*) *párkelj*, a hazai szlovénben *pážle* (v. ö. TERPLÁN, Knig. žolt. LXVIII. 32: telesics *pá'žlāti*), a tótban *paprček*, *paprčok* stb. E nyelvekben az «ungula equorum» *kopyto* (v. ö. t. *kopyto*, szlov. *kopíto* stb.).

Vannak azonban szláv nyelvek, a hol a *kopyto* «ungula equorum et jumentorum» jelentésű. Így az orosz Ostrogi bibliában (Levit. XI. 3, 4, 5, 6, 7, 26, Dent. XIV. 6, 7, 8.), a népnyelvi or. fordításban, valamint a bolgár népnyelvi fordításban is. A szláv *kopyto* egyébiránt olyan szó, a mely minden szláv nyelvben előfordul (v. ö. or. *kopýto*, lengyel, cseh, tót: *kopyto*, bolgár, szlovén *kopíto*, szerb-horv. *kópito*). Csak a jelentésben van különbség; a szláv nyelvek egy részében csak a lópatát jelent, más részében e mellett «baromkörmöt» is. Az óbolg. nyelvemlékekben nincs szó «ungula equi»-ről, a későbbi szláv nyelvemlékek alapján azonban állíthatjuk, hogy a «*kopyto*» volt a szó alakja (v. ö. SREZNEVSKIJ: Mater., МИКЛ., Lex. pal., és az Ostrogi bibliában: Genes. XLIX. 17, Judic. V. 22, IV. Reg. IX. 33, Ézsai. V. 25, Ezek. XXVI. 11. =

ungulæ equorum). Támogatja ezt az is, hogy a *kopyto* az összes szláv nyelvekben «lókaptá»-t is jelent.

Ezek szerint tehát a magy. ló-*kaptá*-t lehetne származtatni egy óbolg. *kopyto*-ból (= ungula equi). Azonban tekintetbe kell vennünk, hogy a m. *kapta* csakis olyan nyelvből való lehet, a hol a *kopyto* = *kaptafa*, schusterleisten is. S ez a jelentése a szláv szónak csak egy bizonyos szláv nyelvcsoportban van meg. A *kaptá*-nak a szláv nyelvekben következő elnevezései vannak:

A) *kopyto*: 1. lengyel *kopyto* (schuhmacherleisten, LINDE), innen lel-et való a kisor. *kopító*: schuhmacherleisten (ВСО на одно копито = alles über einen leisten geschlagen, ZELECHOWSKI), a melynek elterjedésére fontos, hogy MITRÁK és CSOPEY szótárai nem ismerik | 2. cseh-tót: *kopyto*: schuhmacherleisten, *kopy ár*: leistenmacher | 3. osztr. szlov. *kopíto*, hazai szlov. *kopítq*: leisten (v. ö. vse po enem kopitu = alles nach einer façon, na jedno kopito nabití = über einen leisten geschlagen, v. ö. egy kaptára verni, NySz.), *kopítar*: leistenschneider (PLETERŠNIK) | 4. horvát: α) *ča*-terület: *kòpito*: forma di scarpe, legno, sul quale si cuce la scarpa, calcei forma. leist (BELLA, STULLI, VOLTIGGI; magam Noviban *kalup* és *kòpito*-t hallottam): β) *kaj*-terület: *kopito* szosztarszko (BJELLOSTIJENEC, HABDELICH): forma calcei, modulus (v. ö. horvát akad. nagyszótár).

B) Orosz, kisor. *kolódka*: *kaptafa* (MITRÁK, DALJ., ZELECHOWSKI).

C) Bolg. *калъръ* (Duvernois), szerb *kàlup* (VUK.): *kaptafa*. E nyelvekből átment a szó az oláhba is (*calúp*, СИНАС II. 555.). Az oláh nyelv egyébként is tanulságos vallomást tesz; itt megvan a *copítá* is, de «ungula» a jelentése (v. ö. corne du pied, ongle, sabot, СИНАС), míg a *kapta*-fa *calúp* és a magyar eredetű *cáptá* (Arad-megye).

Azokban a nyelvekben, a hol a *kopyto* = *kapta*-fát jelent, a *lókaptá*-nak is *kopyto* a neve, némelyikben csakis az «ungula equi» *kopyto* (v. ö. feljebb).

Végül még egy hangtani bizonyíték, hogy a *kapta* nem lehet bolgár eredetű. A szláv *kopyto* ugyanis a lengyelben, oroszban az *y*-n, bolgárban, szlovénben az *i*-n (*kopíto*) van hangsúlyozva. Az *i* kiesését mi csak úgy érthetjük meg, ha a szó az *o*-n van hangsúlyozva. Ez a hangsúly van a cseh-tótlban és a szerb-horvátban (*kòpito*); a hangsúlytalan *i* közvetlenül a hangsúlyos szótag után eltűnik ugyan a bolgár nyelvjárásokban is (v. ö. bolg. *vodenícù* és *vodencù*, САНКОФ 4. 1.), de e szóban az oláhba is *copítá* alakkal

kekből sem mutatható ki, jóllehet elég népies gyógyítást tartalmazó szláv kézirat van. A szó azonban ma csaknem az összes szláv nyelvekben előfordul, s ebből joggal lehet következtetni, a mit LINDE ír szótárában, hogy az egyházi nyelvben *kopytნიკъ lehetett az alakja. A magyar szó eredete szempontjából már most az a fontos, hogy a szláv nyelvek egy része *kopytნიკъ*, más része *kopytნიაკъ* alakot mond.

A) *kopytნიკъ*: 1. or. *kopýtnik* (változat: *kopýtenъ*, *kopýtki*): asarum europæum (DALJ.), *kopýtnik* = podlěsник, asarum europæum, európai kopotnyák (МИТРАК); kisor. *kópitень*, *kopítnik*: haselwurz (ZELECH.).

2. lengy. *kopytnik*: haselwurz (LINDE), cseh-tót: *kopytník*: haselwurz (RANK).

3. szlov. *kopítnik* = asarum europæum (PLET.).

4. szerb (Montenegro): *kopitnik* = asarum europæum (VUK).

B) *kopytნიაკ*, képezve *kopytნი*-ből: 1. Az egész szerb-horv. területen: *kòpitniak* (MICALIA: *kopitgnak*: trava, asarum, BJELOST.: *kopitniak*: asarum, JAMBR.: *kopitnyak*: hedera terrestris: a földön elfolyó borostyán, itt fűnevek még: *paszternyak*, *bobovnyak*, *plyuchnyak*, *buhnyak* stb., VUK: *kòpitnjak*: asarum europæum, horvát akad. nagyszótár), boszniai: *kopitgnak*, raguzai *kopitgnak* (LINDE), Noviban *kopitniak*.

2. kisor. *kopitnjak*: haselwurz (ZELECHOWSKI és horvát nagyszót.).

Ez összehasonlításból kitetszik, hogy a *kapotnyak* neve szerb-horv. területen *-њjak* képzős alakban járja. A bolgárból a szót nem tudjuk kimutatni, a szótárak nem tudnak róla (DUVERNOIS). Lehet, hogy előfordul, lehet hogy nem. A m. *kapotnyak* ezek szerint képzője miatt csakis horv.-szerb eredetű lehet (szlov. *kopitnjak* = hufmesser).

Kelepcze.

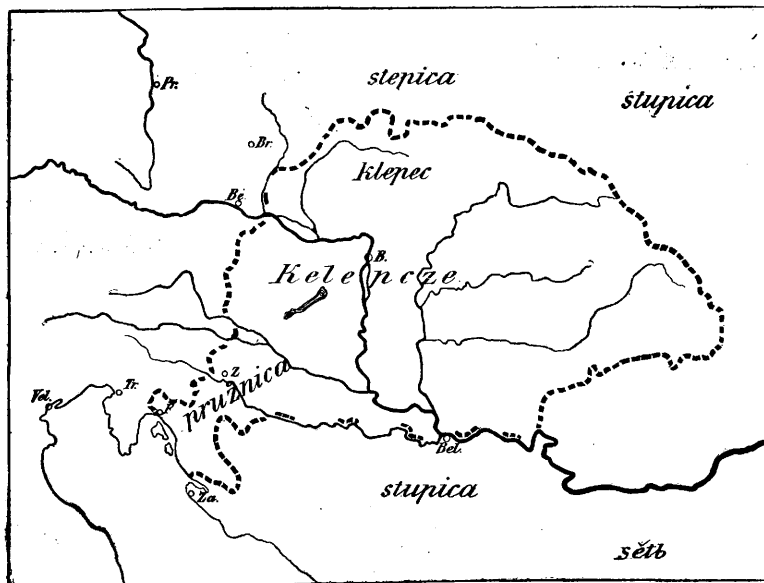
JAGIĆ, Zur Entst. II. 60. lapján annak a nézetnek adott kifejezést, hogy az egyházi szláv nyelvemlékekben előkerülő *кленѣцъ*, *кленѣца* = *klerьць*, *klerьца*: tendicula, *παρίς* moravismus, illetve slovacismus. Jól tudta JAGIĆ, hogy a *klerьць*, *klerьца* megvan MIKLOSICH: Lex. pal.-ában és SREZNEVSKIJ: Materialy-jaiban (a szó ismeretes egy-egy adatban egy XI., egy XII. és egy XIII. századi kéziratból, e kéziratok közül a XIII. századi Besědy papy Grigor.

ezíműről SOBOLEVSKIJ azt bizonyította, hogy morva-tót szerkesztésű szláv nyelvemlék), de előtte az lebegett, hogy az óbolg. nyelvemlékek szókinése hosszabb történeti fejlődésnek az eredménye, a melyben sok, nem bolgár szó van. A *klepъcъ* szóval azonban JAGIĆ mást is akart bizonyítani. Azt akarta kimutatni, hogy a bibliának ótestamentomi részei közül is voltak egyes darabok még МЕТОД életében lefordítva. Az ótestamentomban ugyanis szó van *kelepczé*-ről, mint «madárfogáshoz való eszköz»-ről (v. ö. Gyöngyösi-szótár, a hely Peldabeszédek IV. 5. alatt olvasható, v. ö. Grigor. Parimejnik-ban a különböző változatokkal 164. l. : *ѡ κλεπѡца ѡ κλεпѡца, ѡ κλεпѡца, κλεпѡца, κλεпѡца, κλεпѡца*, Osztrogi biblia: *ѡ κλεпѡца ѡ κλεпѡца*, DALMATIN: iz *roke*, DANIĆIĆ: iz *ruke*, szorb biblia: *sruki* = KÁROLYI: *kezeből*, KOM. CSIPKÉS: *kezeből*, TÁRK.: *kezeből*), s *κλεпѡца* a szó alakja. Mivel már most a szláv nyelvek közül csakis a tótban van *klepec* = *tendicula*, *kelepcze* (BERNOLÁK) jelentésű szó (v. ö. horv. *klepac*: kalapács, mérleg, serpenyő, NEMANIĆ I. 383, szlov. *klépec*: hammer, klepper, szerb: horvátországi: *klépac* kalapács VUK, bolg. *klépè*: dengeln, an das brett schlagen, beschmutzen, CANKOFF 176, DUVERNOIS), következett, hogy e szó csakis a magyarországi tótból kerülhetett az egyházi szláv, s így az ótestamentomi fordításba. E tanítás helyessége mellett fel lehet még hozni, hogy a *klepъcъ* olyan *klepati* szláv igével függ össze, a melynek jelentése «claudere, csukni, rekeszteni» (v. ö. *zaklepъ*, *claustrum*, VONDRÁK, Altk. gr. 91.). S ez a jelentés előkerül a cseh-morva szerkesztésű Kíjevi levelekben (fol. V., JAGIĆ: WBL. 51.), a hol *закленѣ* = *zaklepe*: *reclisit*. Az óbolg. evangéliumok közül *zaklepe* van a Cod. Mar.-ban (Luk. III. 20. = Münch.-k.: *berekte*), míg a Zogr.-ban *zaključi* áll (v. ö. a különböző nyelvemlékekbeli megfeleléseket Starine XIX. 209.), s ugyanakkor a középbolgár fordításokban *zatvori*, *zaključi* áll (v. ö. JAGIĆ, Ev. Dobr. II. 18.). E vizsgálódás tehát azt mutatja, hogy a *klepъcъ*-nek megfelelő *zaklepati* (*zaklepe* aoristos egyes 3. személy, JAG., Zur Entst. II. 65, 74.) sincs meg akármilyen kéziratokban, hanem főleg olyanokban, a melyeknek az eredet, a másolás szempontjából házákkal valamelyes összefüggése van.

A *kelepczé*-vel rokon jelentésű a magyar *tör*, *παρίς* (v. ö. Jerem. V. 26, 27, KOM. CSIPK.: a tört megvetették a madarászok, KÁR.: tört, TÁRK. tört és *ke'epczéket* = Osztrogi bibl.: *πτηνῶν*

ЛОВЕЦЪ СЪКТИ СТАВЛАЦИНЪ И ПОНОЖИ МЪЖЕМЪ ИАКО ПОМУА ПОЛНА ПТИЦА, DALM.: *s precepom*). Ilyenkor az óbolg. emlékekben *сѣтъ* (v. ö. Luk. XXI. 35, Cod. Supr.: 51, 59, 82, 143, 171.) vagy *сѣло* szót találunk (v. ö. Cod. Supr. 233, t. *sidlo*: kelepceze, BERNOLÁK, MIKL. Lex. pal.). Végül megemlítem, hogy KÁROLYI Újtestámentó-mában még kétszer van szó *kelepceze*-ről; az egyik hely Róm. XI. 9. (Šiš. Hvalov ruk.: *въ скандалахъ, АМФИЛОХИЈ II. 1. 204: въ сѣблазнь*), a másik Jan. jel. II. 14. (= Jord.-k.: tantorodasth, АМФИЛОХИЈ III. 1, 43: *сѣблазнь*, KÜZMICS: *szpáka*); ez azonban átviteles jelentés.

Fejtegetésem végeredménye tehát az, hogy a m. kelepceze e történeti fejlődésbeli vizsgálat alapján a magyarban nem lehet bolgár, hanem csak tót eredetű szó. A szláv nyelvek a *kelepceze*-t, a tótot leszámítva, nem hívják *klepъсь*, *klepъcja*-nak, hanem egészen más szóval élnek (v. ö. horv. *zprusnica*, *zpruvalnica*, *szklopalnica*, JAMBLESICH. *pruglo*, BJELLOSTIJENEC, *prukljanica* VERAN., lengy. *stepica*, or. *stupica*, szerb *stupica*), s az egyházi szláv nyelv-emlékekben *сѣтъ*, *помъца* a «tendicula» (v. ö. Lex. pal.).

Király.

Nincs szláv nyelv, a melyben *király* szavunknak megfelelő szó ne élne [v. ö. alapalak : *korljь, *korь, or. король, kisorosz *králj* is, Pisk. 55, lengy. *król*, cseh *král*, t. *králj*, hazai szlov. *kráo* (KüzM. Máté I. 6.), osztr. szlov. *králj*, szorb *kral*, *kraļ*, szerb *králj*, *králja*, horv. *král*, *ča*-horv. : *králj*, *králjà* (NEMANIČ I. 376, 377.), bolg. *kral* САНКОФ, Gram. 15. 140. és az egészre Denksch. XXVIII. 23, Arch. I. 407, XV. 488, VONDR. Altk. gr. 46.], s így könnyű rámondani, hogy hiszen ma is megvan a szó a bolgárban, miért ne lett volna meg a IX., X., XI. században. S én mégis arra vállalkozom, hogy kimutassam, hogy a mi *király* szavunk nem lehet bolgár eredetű. Okaim erre a következők :

1. Az óbolg. evangélium-fordításokban a m. *király*, lat. *rex* szavaknak kivétel nélkül ЦѢСАРЬ = *césarь* a megfelelője (v. ö. Cod. Mar. index alapján), ugyanitt ЦѢСАРНИЦА (= *césarica*) = *királyné*, *regina* (v. ö. Luk. XI. 31. Máté XII. 42.), ЦѢСАРСТВО, ЦѢСАРСТВЕНЕ (= *césarьstvo*, *césarьstviye*) = *regnum*, *ország*, ЦѢСАРСТВОКАТИ (= *césarьstvovati*) = *regnare*, *országlan* (Münch.-k. Luk. XII. 32. stb.). Ezt találjuk a zsoltár-fordításokban (v. ö. Psalt. sin. : II. 2, 6, V. 3, XVII. 51, XIX. 10, XX. 2, 18, XXI. 29. stb.) és a többi óbolg. nyelvemlékben is. Ugyanez óbolg. emlékekben a m. *császár*-nak КЕСАРЬ, КЕСАРЬ (= *kesarь*, *kesarь*) a megfelelője (a helyekre v. ö. Cod. Mar. index). E kifejezéseket, azt hiszem, semmi sem világítja meg jobban, mint a Cod. Supr. következő helye (326. l.) : НЕ НАМАТЕ АН ЦѢСАРА РАЗКЪ КЕСАРА = «nincsen-e királytok császárotokon kívül?» Az óbolg. nyelvemlékek tehát azt vallják, hogy óbolgárul a «király» = *césarь*, a «császár» pedig *kesarь*, *kesarь*. Semmiféle óbolg. nyelvemlékben azonban *kraļь* szó elő nem fordul.

2. A bolgár fejedelmek a IX—XIII. században nem hivatták magukat *kraļь*-oknak; a görög íróknál (CONSTANTINUS PORPH., BORIS, СΥΜΕΟΝ) ἄρχων-ок, míg a görög császár βασιλεύς. A latin kútfőkben «princeps» (v. ö. Honfogl. kútfői 355, 359.) a nevük, míg a byzancezi császár «imperator» (v. ö. Starine XII. 211—218.). Csak egy pápai levélben van BORIS «rex»-nek nevezve a czímben (v. ö. 872-ből VIII. János pápa : Michaheli regi Bulgarisæ), de tudjuk a görög forrásokból, hogy valójában «ἄρχων princeps» volt, s

e mellett érvelnek a kései szláv források is, a melyek szerint «*кнезь блѣгарскій*» volt (v. ö. JAGIÓ, Cod. slovenicus 11. 12. 14.). A MIHÁLY-BORIS utáni bolgár fejedelmek *car*-oknak nevezték magukat (SYMEON, PETER 927—968, SAMUEL 976—1014 stb.), bár e név a legrégibb keltezett bolgár feliraton nem található meg (v. ö. JIREČEK, Geschichte der Bulgaren és Archiv XXI. 543.). Az a pár bolgár oklevél azonban, a mely MIKLOSICHNAK «*Monumenta serbica*» cz. kiadványában van közölve, tanúskodik róla, hogy a bolgár fejedelmek «*carь*»-oknak nevezték magukat még a XIII., XIV. század folyamán is (v. ö. Mon. serb. 2—3. l. és 41-ik oklevél, Zbornik 38 : 1353. szerb oklevélben : царъ българскаго Івана Александра).

E fejtegetésből tehát az tűnik ki, hogy az óbolg. nyelvemlékek híven tükrözik vissza a IX. X. századi állapotot, mert az ország fejét akkor a bolgárok nem *kralь*-nak, hanem *cēsarь*-nak hívták. Ámde lehetne arra gondolni, hogy a bolgárban a *kralь* talán valami nagyobb méltóságnév volt, a mint pl. a Vita Methodii egy magyar vezért «*korolь*»-nak nevez (v. ö. cap. XVI.). Ámde az óbolg. nyelvemlékek azt vallják, hogy e korban *vojevoda*, *vladьka*, *stratigь*, *velьmъžь*, *komisъ* (= comes, κόμης, v. ö. Honfogl. kútfői 101. l.), *županъ* voltak a méltóságnevek, *kralь* azonban sehol elő nem fordul.

3. A bolgárok, nem lévén náluk *kralь*, e szóval csak azokat az idegen uralkodókat értették és nevezték, a kik magukat *király*-oknak, *kralь*-oknak nevezték. E tekintetben ugyan az volt náluk a helyzet, a mi pl. a veszprémvölgyi adományozó levélben olvasható, hogy SZENT ISTVÁN «*κράλ πάσης ούγγρίας*» (v. ö. GYOMLAY : 10 l.). A mint ebből a görög idézetből következik, hogy itt csak SZENT ISTVÁN hivatalos címét akarták visszaadni, úgy a bolgárság is csak azt nevezi *kralь*-nak, a ki magát annak hivatja.

4. A mai bolgár népdalokban sem fordul elő a «*kralь*», hanem pusztán *carь* (v. ö. Arkiv VIII. 243.), s ép ezért BERNEKER Slav. Chrest.-ában bolg. *carь* = «zar, könig» (САНК.-nál *car* = kaiser 214. l.; eredetileg *cēsarь* a byzanczi császár, v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 36.).

Eddig a *király* szó bolgár eredetét azért tagadtam, mert a bolgárság saját fejedelmeit, királyait sohasem nevezte *kralь*-oknak. Idegen, magukat *király*-oknak nevező fejedelmeket neveztek ők is *kralь*-oknak (v. ö. Starine III. 156. s köv. l.), de az ő állami intézményeik közt e név nem volt meg mint méltóságnév. A viszony

ugyanaz, a mi az oroszban is van; itt is megvan a *копюль* szó, de az orosz méltóság- vagy fejedelmi címek közt nincs.

5. Utolsó pontúl hangtani érvet is hozhatnék a *király* bolgár eredete ellen (bolg. rövid *a* = cseh-tót-serb-horv. hosszú *á*, Arch. IV. 577, LESKIEN: Quantität 21. v. ö. lejjebb), de ez keveset nyomna az 1. 2. 3. 4. alatt kifejtett érvek mellett.

Arra a kérdésre már most, honnan való a magy. *király* szó, nem elégséges tudnunk hangtani, szótörténeti, földrajzi érveket. Az bizonyos, hogy a magyarok fejedelmei nem hozták magukkal *királyi* címüket, hanem itt a hazában az 1000. év táján vették föl. Ez a körülmény újból a bolgár eredet ellen szól. Hazánk területén azonban a honfoglalás idején nem voltak *kralь*-ok. A XIII. századi orosz szerkesztésű Vita Methodii ugyan morva «király»-ról szól (cap. IX. X. XVI: *мрарьскаго короля*), de ez kétségtelen orosz nyelvhasználat, a hol a szó nem a mai király értelemben veendő. KOCEL, ROSTISLÁV, SVATOPLUK «dux»-ok (v. ö. Starine XII. 216: ad ducem patriæ), princepsok, *князь*-ek (v. ö. JAG. Codex Slovenicus), tehát fejedelmek voltak. A cseheknél azonban a X. században *kralь*, *králj*, *král*-ok vannak, a horvátoknál a XI. században szintén *králj*-ok az államfők címei (v. ö. a Baskai nagyobb köfelirat, GEITLER: Die alban. Schriften 187.), s ugyanígy a szerbeknél (v. ö. MIKL., Mon. serb.). A szó tehát a magyarba csak olyan területről jöhetett, a hol az állam feje szintén *kralь* volt. S ez nézetem szerint megint csakis horvát-szlovén-cseh lehetett a X. század végén. A bizonyítás szempontjából a XI—XV. századi adatok késeiek (v. ö. ŠURM. I. 6, 146. stb., Starine VII. 119.), értékesek csak a X—XI. század elejiek.

Ennyi okkal tehát sikerült valószínűvé tennem, hogy a m. *király* bolgár eredetű nem lehet. Ha a szó eredeténél tisztán csak a mai nyelvek tanúságtételére hivatkozunk, akkor a bolgárt szintén ki kell zárunk az átadók sorából. A szláv *kralь* szónál ugyanis hosszú *a* van a szerb-horvát-szlovén-cseh-tótban, ellenben rövid *a* van a bolgárban. Hogy ez miképp függ össze a hangsúlyozással, részletesen elmondom a hangtani részben (v. ö. LESKIEN: Betonung und Quantität 21. alatt).

Konkoly.

Kétségtelen dolog, hogy a bolg. nyelvjárások egy részében a *konkoly*-nak *кѣколѣ* a neve. Ez alak található a RYLEC-féle bolgár evangéliumfordításban és MIKLOSICH Diction.-jában. MIKLOSICH EtymWb.-ja, valamint DUVERNOIS szótára azonban *кѣкал* és *кѣклица* alakot közöl (régii iratokból: *kankal*). Jól tudom, hogy a bolgár nyelv egy kis részében járatos a szó, s ha mégis e fejezetben írok a szóról, teszem azért, hogy CYRILL és METHOD nyelvében éppúgy nem fordul elő a *кѣкока* = *kakolѣ*, a mint nem fordul elő a szó ma sem a macedóniai bolgár nyelvjárásokban.

Az óbolgár nyelvemlékekben két kifejezés van a m. *konkoly*-ra; ezek:

α) *пѣкѣка* = *plévelѣ*. E szóra a párhuzamos helyek a következők: Máté XIII. 25, 26, 27, 29, 30, 36, 38, 40: Münch.-k.: *konkol*, Jord.-k.: *konkol*, Heltai: *konkol*, Károlyi: *konkol* = Vulg.: *zizania* || óbolg. emlékek: Assem.: *plévelѣ*. Zogr., Mar.: *пѣкѣка*, Sav. kn.-ában nincs meg a hely = gör. *ζιζάνια*; ugyanezt a *plévelѣ*-t találjuk az UNDOLSKIJ-féle evang.-töredékekben (v. ö. JAG., Specim. 48—49.), valamint a Fragm. Chilan.-ben (v. ö. JAG., Spec. 65, KULBAKIN 30 l.).

β) *зизаниѣ* = *zizanije*. Az óbolgár nyelvemlékek közül a Fragm. Chilandariense-ben fordul elő a szó (v. ö. JAG., Spec. 66, KULBAKIN 11, 28. l.) s a gör. *ζιζάνιον* átvevése.

A m. *konkoly*-hoz hasonló szó az óbolg.-ban nem kerül elő (óbolg. *kukolѣ* = *cuculla*, *csuklya*, *pallium* Euch. Sin. 182, 185.).

E két név megvan az egyházi szláv nyelvemlékekben is (v. ö. MIKL. Lex. pal., SREZNEVSKIJ: Materialy); ha mi a különböző szláv bibliafordításokat vizsgáljuk, akkor a *konkoly* nevére három kifejezést fogunk találni; ezek:

α) *plévelѣ* = *konkoly*: 1. Orosz fordítások (Ostrom., Ostrog., Erzs.-bibl., or. népnyelvi); 2. Bolgár fordítások (Trn., Dobrom., Poliv., Srečk., népnyelvi bolg.); 3. Szerb-horvát fordítások (v. ö. Mir., Nik., Hvalov rukopis, BERČIĆ: Ulomei).

β) *ljulj*, *ljuljka* = *konkoly*. E kifejezések olyan nyelvemlékekben fordulnak elő, a melyek latin betűkkel vannak írva s semmi fejlődésbeli összefüggésben a gör. kel. szláv fordításokkal nem állanak (v. ö. SPALATOVI BERNÁT- és RAJIN-féle horv.-dalmát lectio-nariumok, éjszaki *csa*-horv. protestáns TRUBER-fordítás, *ljuljka*: krajnai szlov. DALMATIN-fele fordítás).

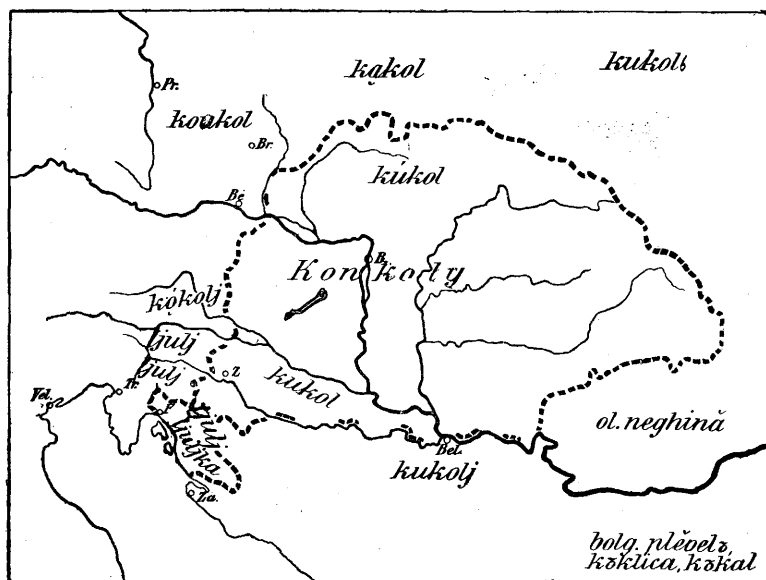
γ) A harmadik csoportba valók azok a fordítások és egyházi szláv nyelvemlékek, a hol a *konkoly*-nak a magyarhoz hasonló hangtestű szó felel meg; ezek: orosz nyelvemlékek: КСКОЛ (v. ö. SREZNEVSKIJ: Materialy. MIKL. Lex. pal.), kisor. népi fordítás: *kukúľ*, lengy. *kokol*, cseh: *koukol*, tót *kúkol*, osztr. szlov. népi ford.: *kukolj* (u-val, de v. ö. *kokojl* = zizania. MEGISER), hazai szlov. KÜZMICS-féle: *koukol*, szerb STOJK.-féle: *kukolb*. — A bolgár fordítások közül RYLEC-nél van *kúkolb*, másutt *plécelb*.

A szláv nyelvek ma a m. *konkoly*-ra a következő szavakat használják:

1. or. *kúkolb*, kisor. *kukúľ* (ZELECHOWSKI Pisk. 57.), lengyel *kokol*, cseh *koukol*, t. *kúkol*, hazai szlov. *koukol* (KÜZMICS és Luth. 12.), osztr. szlov. egy része: *kokolj* (v. ö. PLETERŠNIK, MEGISER), szerb-horv.: kaj-ter.: *kukolj* (HABD., BJELLOST.), *kukolj* (= *konkoly*, JAMBR.), što-terület egy része: *kúkolb*, más részében *kukolj* = vicia (v. ö. MICALIA, BELLA, LINDE), bolg. *kúklíca*, *kúkal*, *kúkolb*.

2. horv. ča-terület: *ljulj* (BELLA, LINDE), *ljuljka* (VOLTIGGI), krajn. szlov. (DALMATIN, PLETERŠNIK: *ljuljka*). A bolg.-ban *ljuljkà* = wiege s egészen más eredetű szó (v. ö. CANKOF Gram. 179.).

3. bolg. *plécelb* (DUVERNOIS), *burének* (MIKL. Dict., DUVERNOIS, összefugg a magy. *burján*-nal).

Az egész fejtegetésből már most azt vonom le, hogy a magy. *konkoly*-nak CYRILL és METHOD nyelvéhez semmi köze, mert itt a *konkoly*-nak *plěvelъ*, *zizanije* a neve.

Valószínű, hogy a m. *konkoly*-nak más bolgár nyelvjáráshoz sincs semmi köze, mert itt a szó *кѣклица*, *кѣкал* s nagyon szórványos elterjedésű a *plěvelъ* helyett. Végül az is nyom valamit a bolgár eredet ellen, hogy a *konkoly* szó nincs meg az oláhban (ol. *nehînă*, Cih. I. 177.). A m. *konkoly* eredetére az a legvalószínűbb magyarázat, a mely dunántúli eredetűnek tartja a szót.

Láncz, retesz.

E két szóval azért akarok egy cikkben foglalkozni, mert nyelvtörténetünkben *retesz* = *láncz*. A mi a Münch.-k.-ben *retesz*, az a Jord.-k.-ben, s újabb bibliafordítóink közül SYLVESTERNÉL, HELTAINÁL, KÁROLYINÁL *láncz*-czal van fordítva. Egyéb régi emlékeink is a mellett tanúskodnak, hogy *retesz* = *láncz* (v. ö. Schlägli szój. vectis — *retesz*, catena — idem, azaz: *retesz*, Gyöngy. szótár: catena = *lanch* vel *retesz* és NySzót.). Régi bibliafordításaink közül a Münch.- és Bécsi-kódexre azt jegyzem meg, hogy e kettőben a *láncz* szó elő nem kerül (v. ö. Bécsi-k.: Dan. V. 7, 16, 29: *arany nakba vető* = Károlyi: *arany lántz*, u. o. Ozseás II. 13: *ő hígiuel monile*; egyházi szláv nyelvmemlékekben az *aranyláncz* = Grig. Par. VI. Példabesz. I. 9: *грѣхнѣ златѣ*), mindazonáltal régi s közkeletű szava nyelvünknek.

Hogy a *láncz* is, meg a *retesz* is szláv eredetű szó nyelvünkben, régóta ismert dolog (v. ö. LESCHKA, DANKOVSKY, MIKLOSICH). A kérdés csak az, milyen szláv nyelvből való átvétel.

Az óbolg. nyelvmemlékekben többször van szó *retesz*-, *láncz*-ról, s így a vizsgálódást ez emlékeken kezdhethetjük. Az evangéliumfordításokban ezt olvassuk:

1. Márk V. 3, 4: Münch.-k.: *fem retezeckel* valaki meg nem kötözheti vala őtet, mert *gakorta* bekockal es *retezeckel* megkötöztetuen, a' *retezeket* meg zaggatta uolna, Jord. k.: *merthi mynd lanczot . . . . elzaggat* vala. Erdősinél: *lanéz*, Heltainál: *lantz*, Károlyinál: *lántz* = Vulg., Neque *catenis* quisquam poterat eum ligare, propterea quod cum saepe compedibus et *catenis* victus fuisset, discerptæ essent ab illo *catenae* || gör. *καὶ οὐτε ἀλώσειεν*

οὐδεις ἔδύνατο αὐτὸν δεῖσαι, διὰ τὸ αὐτὸν πολλάκις πέδαις καὶ ἀλύσει δεδεσθαι, καὶ διασπᾶσθαι τὰς ἀλύσεις ὅπ' αὐτοῦ, καὶ τὰς πέδας συντετριῖσθαι = Mar.: **HH ЖЕЛѢЗНОМЪ ЖЖЕМЪ ЕГО ННКТРОЖЕ НЕ МОЖАЛИНЕ СЪККАЗАТИ ЗАНЕ ЛЪКНОГЪ КРАТЪМЪ ПѢТЪКИ Н ЖЖИ ЖЕЛѢЗНЫ СЪККАЗАНАЖ СѢЩНО. ЖЖА ЖЕЛѢЗНА Н ПѢТА СЪККРОУШААХЪ СѢ,** Zogr.: **ЖЕЛѢЗНОМЪ ЖЖЕМЪ . . . ЖЖИ ЖЕЛѢЗНЫ . . . ЖЖА ЖЕЛѢЗНА.** — Assem. és Sav. kn.-ban a hely hiányzik.

2. Luk. VIII. 29: Münch.-k.: meg kötöztetic vala *retezeckel*, Jord.-k.: megh kötöztetyk vala *lanczokkal*, Erdősi: *lančz*. Heltai: *lantz*, Károlyi: *lantz* = Vulg.: vinciebatur *catenis* || gör.: ἐδεσμεῖτο ἀλύσει = Assem.: **vezaaha i qz'i želězъnъiūi**, Mar.: **ЖЖИ ЖЕЛѢЗНЫ**, Zogr.: **ЖЖИ ЖЕЛѢЗНЫ**, Sav. kn.: **ЖЖИ ЖЕЛѢЗНЫ**.

Ez idézetekből az derül ki, hogy a m. *retez*, *lánecz* (*catena*) az óbolg. evangéliumokban *qze želězъno*, *-je* (ἄλωσις). A többi óbolg. nyelvemlékben az *qze želězъno*, *-je* nem fordul elő, *lánecz*-ről (= *catena*) azonban többször van szó, s erre a következő kifejezések járatosak:

α) **ВЕРИГА** = *veriga*: *catena*, előfordul Cod. Supr.: 43 (**ЖЕЛѢЗНАМЪ ВЕРИГАМЪ**), 111, 135 (3 szor), 144, 163, 234, 272.

β) **ПЛЕИЦА** = *plenica*: *catena* (v. ö. МІКЛ., Lex. pal.), előfordul Cod. Supr.: 269, 291, 296, 298, 378.

γ) **РОЗКЪНЪ** = *rozъnъ*: *catena* (v. ö. МІКЛ. Lex. pal.), előfordul Cod. Supr.: 94—95. l. (**ВЪЗЕМЪ РОЗКЪНЪМЪ НЗЕНТЪМЪ ТРН НА ВЪНЖ СКОЖЪ ВЪЗЛОЖИ**).

A m. *retesz* azonban nem csupán «*catena*», de «*vectis*, *pes-sulus*, *riegel*» (NySz.) jelentésű is. A lat. *vectis* ugyan emlékeinkben «*zavár*»-ral van fordítva (v. ö. Bécsi kód.: Ámos I. 5, Jónás II. 7, Nahum III. 13; Apoc.-k. CVI. zsolt. 16.), azonban a «*vectis*» szójegyzékeinkben (Schlägli és Beszterecz.) *retez* értelmezéssel is megvan, s így e *vectis* fogalomra való óbolgár elnevezéseket is kutatnunk kell. Az óbolg. emlékek közül a *vectis* csak a fiatalabb szerkesztésűekben fordul elő, s itt a következő kifejezések felelnek meg neki:

α) **ВЕРѢА** = *verěja*: *vectis* (v. ö. МІКЛ., Lex. pal.), előfordul Cod. Supr.: 349, 352, Euch. Sin.: 116, 117, Psalt. Sin.: CVI. zsolt. 16. (= **ВЕРѢА ЖЕЛѢЗНЫ** = Apoc.-k.: a uas zauarokat = *vectes ferreos*).

β) **ЗЛОГЪМЪ** plur., egyes **ЗЛОГЪ** = *zalogy*, egyes **ЗЛОГЪ**: *pes-sulus* (v. ö. МІКЛ., Lex. pal.), előfordul Cod. Supr. 359 (**ИЕРДА**

ХОТКАНЕ ПОГРЕБЕНЪН ОТЪВРЪКНТИ ДРЪЖИМЪМЪ МНОГОДЪНЪНЪМЪ ЗАЛОГЪМЪ).

γ) **ЗАКОРА** = *zavora*: *vectis* (v. ö. MIKL. Lex. pal.), előfordul Cod. Supr.: 233 (**ЗАКОРЫ ЖЕЛЪЗНЫ**); ezzel függ össze a magy. *zár*, *závár* szó; v. ö. bolg. *zavárka* (спойка, Sborn. XIV. 197. oláh *zovor*, *zovor*: riegel (WEIGAND Jahrb. VII. 133.) és Psalt. sin. XXXIV. 3: **ЗАКОРН**.

E fejtegetés után kimondhatjuk, hogy a m. *láncz* (*catena*) és *retez*, *retesz* (*catena*; *vectis*, *pessulus*) szavaknak megfelelő szó az óbolgár nyelvemlékekben elő nem fordul. Abból, hogy a *catena* és *vectis* fogalmára több kifejezés maradt reánk, azt is következtethetjük, hogy hasonló szó az óbolgárban nem is volt.

Az óbolg. nyelvemlékek alapján fejlődött különböző szerkesztésű egyházi szláv nyelvemlékekben a következőket találjuk:

A) A középbolgár nyelvemlékekben «*catena*» = **ЖЖЕ ЖЕЛЪЗНО** (v. ö. Slěpč. Ap. Ephes. VI. 20, Trn.: Luk. VIII. 29, **ЖЕЛЪЗНАМЪ**; **ЖЕЛЪЗНАМЪ**: Márk V. 4.); **КЕРИГА** (v. ö. Trn.: Márk V. 3, Dobrom.: Luk. VIII. 29.); ugyanez a *veriga* áll az újabb bolgár fordításokban is (RYLEC, népi bolg. ford.).

B) A szerb-horvát fordításokban ugyanezt találjuk; *uže želězno* áll a régebbieken (v. ö. Mir., Nik., Hvalov ruk. és Ap. Šiš.: Ap. csel.: XII. 6, 7, XXI. 33, II. Tim. I. 16, BERČ.: Ulomei Ap. csel. XII. 6, 7, Apocal. XX. 1.), *veriga* az újabbakban (VUK). — A latin betűs horvát-dalmát emlékek *veriga* t irnak (zárai, spalatói: Ap. csel. XII. 6, 7.). Ugyanezt találjuk a TRUBER-féle protestáns újtestamentomban és az isztriai ótestamentomban (v. ö. Ézek. XIX. 4, máskor *sinžir*: Jerem. XL. 1, 4.).

C) Az orosz nyelvemlékekben az *uže želězno* váltakozik a *veriga*-val (v. ö. Ostrom., Ostrogi. Erzsébet biblia. AMFILOCHIJ). Itt azonban rendkívül fontos, hogy egy 1525 évi fordításban a *catena retesz*-zel van fordítva (v. ö. AMFILOCHIJnál: Apocal. XX. 1, Apost. csel. XII. 6, XX. 33, XXVIII. 20.). Ezek az adatok azonban, a melyek MIKL. Lex. pal.-ban is előfordulnak, kisorosz nyelvi adatok, a mint később látni fogjuk.

D) A szlovén bibliafordítások közül az osztrákföldiek *ketina*-t (DALMATIN, v. ö. MEGISER: ketten — *ketina*, *croat. veruga, lanaz*) és *veriga*-t (mai osztrák szlovén fordítás) használnak. Fontos azonban, hogy DALMATIN bibliafordításához mellékelte registerben azt olvasuk, hogy a mi Krajnában *ketina* (v. ö. MEGISER szótárát: ketten — *ketina* — *croat. veruga, lanaz*), az «*slovenski, besjazhi*», azaz Dráva-Száváközi szlovén nyelven *veruga, lanaz*.

Azok a bibliafordítások, a hol a m. *retesz*, *láncz*-nak hangalakban is megfelelő szót találunk, a következők:

1. Márk V. 3, 4: Münch.-k.: *retezeckel* . . . *retezeckel* . . . *retezeket*, Jord.-k.: *lanczot* = cseh-Václav.: *řetiezy* . . . *řetiezy* . . . *řetiezy*, kralici-cseh: *řetiezy* . . . *řetiezy* . . . *řetiezy*, tót-Palkow.: *retazmi* . . . *retazami* . . . *retazi* | hazai szlov. KÜZMICS: z *lanczmi* . . . *lanczmi* . . . *lanczi*; Stojk. szerb.: *lancem* . . . *lancem* . . . *lance* | lengy. *łańcuchami* . . . *łańcuchami* . . . *łańcuchy*.

2. Luk. VIII. 29: Münch.-k.: *retezeckel*, Jord. k.: *lanczokkal* = cseh-Václav.: *řetiezi*, kralici-cseh: *řetiezy*, tót-Palkow.: *retazi* | hazai szlov. KÜZMICS: z *lanczmi*, Stojk. szerb.: *lancy* . . . *lance* | lengy. *łańcuchami*.

Láncz fordul elő a Jord.-k. Ap. csel. XII. 6, 7, XXI. 33, Apocal. XX. 1.-ben; ilyenkor a cseh Václav *řetiez*-t, a kralici-cseh *řetěz*-t, a tót-Palkow.: *retaz*-t ír; a hazai szlovén KÜZMICSnel *lancz*, Stojk. szerb *lanac*. lengyelben *łańcuch* áll. Ezenfelül az újtestamentomban *láncz*-ról van még szó Ap. csel. XXVIII. 20, Efez. VI. 20 II. Tim. I. 16. E helyeken a cseh-tót-hazai szlovén-lengyel fordításokban ugyanaz az arány. A többi bibliafordításban csak a népies kisoroszbán találunk *лаццор*-ot (Apocal. XX. 1.).

E fejtegetéssel már most eljutottunk olyan nyelvekhez, a hol a magyar szónak hasonló hangalakú és hasonló jelentésű szó a megfelelője. Fejtegetésünket már most két részre osztjuk; vizsgáljuk a *retesz* és a *láncz* földrajzi elterjedését, hogy így megállapíthassuk az átadó nyelvet.

a) *Retesz*.

1. tót *retaz*: *láncz*, *retiazka*: *lánczocska*, BERNOLÁKNÁL vulg. *relez*, gömörm. tót: *retáz* (ugyanitt: *penäzi* = pénz) | morva-cseh: *řetaz*, *řetázek*, *řetazek* (BARTOŠ, Dial. mor. I. 260.), cseh *řetěz* (kette, GEBAUER: Histor. ml. I. 55.);

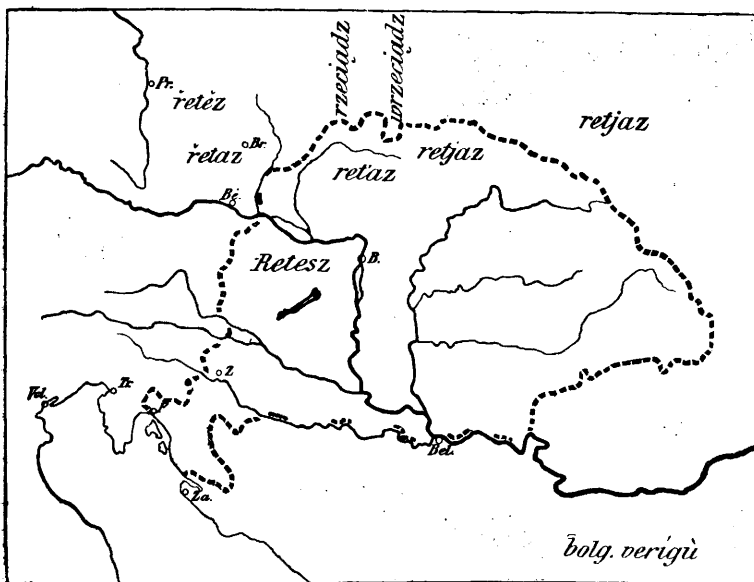
2. lengy. *wrzeciadz*, *wzeciadz*: kette, das thürkettel, die anlege, der anwurf, das vorlegeeisen (LINDE, e jelentésre v. ö. MTsz.: kulcslyukat elfödő lemezke);

3. szorb: *reczisz*, *řeczaz*, *řeczazk*: *catena*, *pessulus*;

4. magyarországi kisor.: *řetjazь*: *retesz*, *zavár*, *kulcsokat összetartó kisláncz* (MITRÁK, LAMANSKIJ: Sborn. 233.), oroszországi kisor.: *řetjazь*: *láncz* (PISKUNOV 102), galicziai kisor.: *řetjaz*, *řetizь*: kette, thürkette, vorlegeeisen, *řetiž*: vorlegeeisen (ZELECHOWSKI). A magyarországi kisor. szót elő nem fordul (DALJ.).

Ez összeállításból látható, hogy a szó ma sincs meg a bolgárban, szerb-horvátban, szlovénben. A bolgárban ma *verigà* = kette,

riegel, *rèzù'*: riegel (v. ö. CANKOF, Gramm. 158, 203, DUVERNOIS: *rezé*: retesz). Föltenni, hogy a szó meglelt volna e nyelvekben, teljesen meddő okoskodás, mert sem a nyelvtörténet, sem a mai nyelv ez előfordulást nem igazolja. A szláv nyelvekben előforduló *retez* szóról MIKLOSICH (Lex. pal.) ezt írja: «peregrinum esse videtur respondens vocabulo cuidam germ. in -ing exeunti». Ez állítás meg van ismételve Denkschr. XXVIII. 13, Archív XV. 492. lapokon. A szabályos megfelelésű szláv alakok csakugyan a mellett tesznek tanúságot, hogy az alapalak *rětežь, *rětežь* volt (v. ö. Sitzungsber. CXIX. 238.). A megfelelő germán szót azonban mind ez ideig nem sikerült megtalálni. Nyelvtörténet és a mai előfordulás tehát azt vallják, hogy a m. *retez* csakis valamely északi, s semmi szín alatt sem délszláv nyelvi átvétel. Nézetem szerint csehtót. Térképen feltüntetve ez átvételt, a következő képet kapjuk:

β) *Láncz*.

A m. *lancz*-nak megfelelő szót a bibliafordítások közül a szerb, hazai szlov., lengyel és kisor. fordításokban találtunk; a mai földrajzi elterjedés már most a következő:

1. Szlov. *lânc* (gen. *lânce*: kette, PLETĚRSNIK, Tanez.), hazai szlov. *lancz* (Kossirs: Magy. vend gramm., Luth. 15.), *lâncz* (saját

feljegyzésem, Vas-m. Péterhegy); más kifejezés: veriga, hazai szlov. riegel = *verigác*.

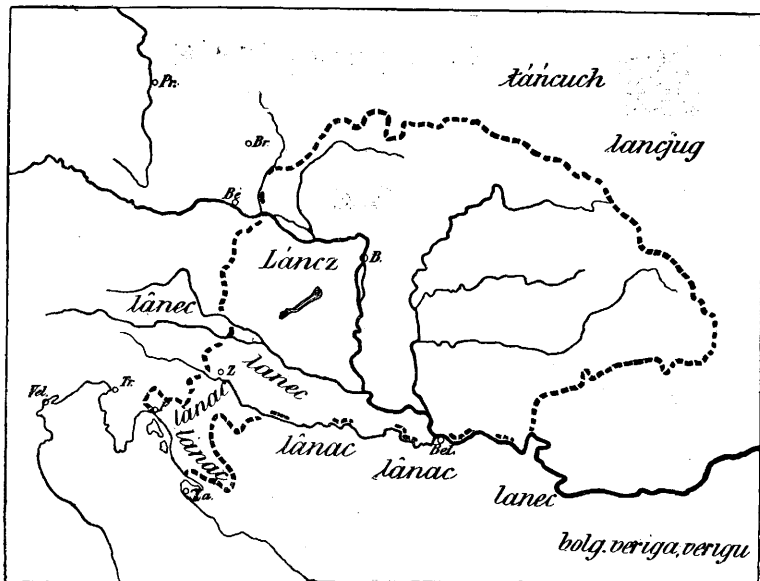
2. Horv. *ča* nyelvjárás: *lānac* (egy. nom., ace., a többi esetben az *a* hosszú: *lānca*, stb., v. ö. NEMAN. I. 380, STULLI) = catena (MICALIA, VOLTIGGI); a tengerparton a szó elterjedését nem tudom megállapítani, a raguzai BELLA-féle szótárban a szó elő nem fordul, e helyett *veriga* és *singjer* (v. ö. Isztriai horv. prot. ford. *sinžir*, BJELLO. megjegyzi, hogy a *szingyir* Szlavóniában járatos) áll; ugyanitt *lancjoch* (mali lanac MICALIA) is előfordul | kaj-terület: *lancz*, *lānac* (JAMBR., HABDELICH); *što*-terület (szerb): *lānac* (VUK megjegyzi, hogy csak «u vojvodstvu» járatos).

3. A bolgárban a szerbséggel érintkező területen egy adatban *lanec* is előfordul (DUVERNOIS), de ez szerb eredetű szó; a bolgárban *verigū* a láncz és retesz (= riegel), *rēzū*: a retesz neve. A m. hosszú *ā* különben sem magyarázható meg egy nyelvből, a mely a quantitásbeli különbségeket nem ismeri.

4. A többi szláv nyelv közül a lengy. *lāncuch*, fehéror., kisor. *lancúgъ*, ЛАНЦУГЪ (= catena), or. *lancjuga* (SREZNEVSKIJ) képzésük miatt nem jöhetnek számításba (v. ö. SCHRADER, Reallex., MIKL. EtymWb., Vergl. gr. II. 283 s litv. *lencūgas* = kette, NESSELMANN).

A kisor. ban *lanc* is van, e mellett előfordul *lānka* is (v. ö. ZERCHOWSKI) s ez talán magy. eredetű. — Hangsúly: *lānac*, *lānac*, *lānca* az *a*-n volt.

Ha mi már most a *lānc* < *лaнць elterjedését nézzük, a magyar szó szlov. horvát eredetűnek bizonyul; a földrajzi elterjedés ez:

Kútya.

A NySzót.-ban XVI. XVII. századi adatok arról értesítenek, hogy a *kútya* = tugiurium, hirtenhaus, bauernhütte. Soha senki nem állította, hogy e szó bolgár eredetű volna, nem pedig azért, mert a m. szóbeli *ty* kizárja a bolgár eredetet. Ha mégis foglalkozom e szóval, teszem azért, mert a mi *kútyá*-nknak megfelelő szó az óbolg. emlékekben előkerül. másrészt meg azért, mert e szó is támogatja abbéli nézetemet, hogy a magyar nyelv szláv eredetű szókészlete hosszas történeti fejlődés eredménye, a melyben a bolgár szavak mellett tekintélyes számmal vannak más szláv nyelvi átvételek is.

Az óbolgár nyelvemlékek közül a Cod. Supr.-ben olvassuk a következőt: **HE HMAAMK KXHTA** (311. l. = nincsen sátrunk). MIKLOSICH a *kašta* alakot «tentorium»-mal fordítja (Lex. pal.), s hogy e fordítás helyes, mutatja az, hogy az egyházi szláv nyelvemlékekben a *kašta* váltakozik az óbolg. **CKHHH** (= gör. *σκηνή*. tabernaculum, magy. *hajlak* Luk. IX. 33, Psalt. sin. LXXVII. 60, az óbolg.-ban sátor: *stanъ*) szóval, a mint az a Grig. Parim.-ből (v. ö. I. 3, 4. l.) kitűnik. A mai bolgárban a *kù's'ù*, *kášta*, *kъšta*, **КXHTA** (v. ö. CANKOFF 14, 16, 178, PUVENOIS, LAVROV: Obzor, KARAV., Pamj., Sborn. XII. 294.) «házat, parasztházat, szobát» jelent.

Az óbolg. **КXHTA** az óbolg. **КXTK** (winkel, v. ö. m. *kuckó*) szóból van képezve, s alapalak ósszláv **kontja*. Ha a magyar szó bolgár eredetű volna, **kanšta*, **kašta* volna az alakja. A magyar *kútya*-beli *u* és *ty* (v. ö. *gášti*: hosen: *gatyá*, *megye*, *ragya* lejjebb) azonban azt vallja, hogy a szó nem bolgár, hanem szerb-horvát eredetű. A szó a szerbben *kùća* (Вук), s általában gerendafákból összerótt parasztházat jelent (innen a másik szerb elnevezés: *brvnjača*, Cvilić: Naselja srps. zemalja I. 59.), horvát nyelvemlékekben is gyakori a szó (v. ö. Mon. IV., Šurm. 230, 326.), VERANCICS szótárában is megvan; ismeri a szlov. nyelv is (*kùća*: bauernhütte, ärmliche wohnhütte, PLETERŠNIK, v. ö. MIKL. EtymWb.). Csak a cseh-tót-lengyelben nincs meg a szó, mint eredeti szó. A *kútya* szónál tehát a hangtani okok egyenesen kizárják a bolgár eredetet.

Medencze.

Nyelvtörténeti adataink azt vallják, hogy a *medencze* «pelvis»-t jelent (v. ö. Schlägli, Beszt. Szj., NySz.). Az újtestamentomban egyszer találkozunk a szóval, a hely ez:

Ján. XIII. 5: Münch.-k.: Annac utanna ezretet vizet a' *medenczebe* es kezdé meg mosni ő taneituainac labait, Jord.-k.: az *medenczeben*, ΗΕΛΤΑΙ: *medentzēbe*, Kár.: a' *medentzēbe*, TÁRKÁNYI: *medenczēbe* (egyedül SYLVESTERNél: egg *mosdoba*, v. ö. VERANTIUS: pollubrum: handbecke — *midenicza* — *mosdoo*) = Vulg.: Deinde misit aquam in *pelvim* et cœpit lavare pedes discipulorum.

Az óbolg. evangéliumokban e helyen ΟΥΜΥΚΑΛΗΝΗΤΑ = *umyvalnica* szó áll, v. ö. Assem.: вѣ *umyvalnica*, Mar., Zogr., Sav. kn.: κτ ΟΥΜΥΚΑΛΗΝΗΤΑ = gör. εις τον *υπτηρα*. CYRILL és METHOD nyelvében tehát a gör. *υπτηρ*, lat. *pelvis*, magy. *medencze* = *umyvalnica*. Ez a kifejezés van az orosz (v. ö. Ostrom., Ostrog., Erzs.-bibl., népi or., népi kisor.), szerb-horvát (Mir., Nik., Stojk., Vuk, BERČ.: Ulomci) s az újabb fordítások közül az osztrák szlovén evangéliumban (v. ö. angol bibliatárs. ford., és hazai szlov. KŪZMICS-félét, a hol «vu mujváoniczo» áll). A bolgár fordításokban szintén ez az *umyvalnica* jelenti a magy. *medenczé*-t (Trn., Poliv., РУЛЕС, bolg. népi ford.), s a mi fontos, a szó nemcsak egyházi, de világi tartalmú iratokban is előfordul (v. ö. Trojanska priča: ΟΥΜΥΚΑΛΗΝΗΤΑ, Starine III. 164.). Az őtestamentomi könyvekben szintén előkerül a «pelvis», s itt hasonlóan *umyvalnica* áll a gör. kel. fordításokban (v. ö. Jeremiás LII. 19: DANIČIÓ: *umivaonica* = Károlyi: *medentzēket*, Tárkányi: *medencze*).

Az *umyvalnica*-n kívül az óbolg. emlékekben még két kifejezés fordul elő a «pelvis»-re:

α) ΚΟΝΟΒЪ = *konobъ*: pelvis (v. ö. Cod. Supr.: 170, 171, 196, 197, az értelmezés MIKL. Lex. pal. után van adva, a szó azonban «üst, rézüst»-öt is jelent);

β) ΟΚΡΗΝЪ = MIKL. Lex. pal. szerint «pelvis», LESKIEN (Alt. gr.³) szerint «φιάλη. becken, schüssel». A szó az Euch. sin. 6. b. lapján található, s szentelt vizet tartalmazó tálat jelent (*fiala* ra v. ö. Bécsi kód. Amos VI. 6, Zach. IX. 15: *fiala* = pohár, csésze).

E fejtegetésből kiderül, hogy az óbolg. emlékekben a *medenczé*-nek hasonló jelentésű és hangalakú mása elő nem fordul.

Van azonban az óbolg. nyelvemlékekben egy $\mu\kappa\delta\mu\eta\eta\iota\alpha$ = *měďnica* szó, csakhogy ez nem *medenczé*-t, hanem «rézpénz»-t jelent. A Cod. Supr. 244. lapján olvassuk: $\sigma\kappa\upsilon\kappa\eta\eta\alpha\tau\kappa\ \tau\rho\acute{\epsilon}\mu\mu\kappa\ \delta\epsilon\sigma\alpha\tau\epsilon\mu\kappa\ \mu\kappa\delta\mu\eta\eta\iota\alpha$ = $\sigma\upsilon\mu\phi\omega\eta\acute{\iota}\sigma\omega\sigma\iota\ \tau\rho\acute{\iota}\alpha\kappa\omicron\nu\tau\alpha\ \acute{\alpha}\rho\gamma\upsilon\rho\acute{\iota}\omicron\iota\varsigma$ (v. ö. a fordításra $\mu\iota\kappa\lambda.$, Lex. pal. $\sigma\kappa\upsilon\kappa\eta\eta\tau\eta$ alatt); itt a *měďnica* = «*ἀργύριον*, rézpénz». E *měďnica*: «rézpénz» az óbolg. nyelvemlékek régibb szerkesztésében nem fordul elő; a régibb szerkesztésű emlékekben $\delta\rho\alpha\gamma\mu\alpha$ (*δράχμη*), $\tau\rho\acute{\epsilon}\chi\kappa\tau\kappa$, $\lambda\epsilon\eta\tau\alpha$ (= gör. $\lambda\epsilon\pi\tau\acute{\omicron}\nu$, v. ö. Arch. XV. 352. = magy. emlékek közül Münch. k.-ben: Márk XII. 42, Luk. XII. 59: *akcsa*) a «rézpénz» neve. Az újabb szerkesztésű emlékekben azonban *měďnica* a «rézpénz» neve, s ezt találjuk a középbolgár (v. ö. JAG., Zur Entst. II. 69, 70, Dobrom. II. 7, Starine XXIX. 179, $\lambda\alpha\nu\rho\nu$ -nál: *měďnuška* = rézpénz) és az orosz evangéliumokban (v. ö. $\text{ΑΜΦΙΛΟΧΗΣ III. 2. 97, SREZNEVSKIJ: Materialy}$), valamint a szerb emlékekben (v. ö. $\text{DANIĆIĆ: Rječnik: } \mu\kappa\delta\mu\eta\eta\iota\alpha$: $\lambda\epsilon\pi\tau\acute{\omicron}\nu$, $\mu\iota\kappa\lambda.$ Lex. pal., szótárak közül $\text{MICALIA: mje-denica}$: nummus).

Az egyházi szláv nyelvemlékekben tehát *měďnica* = rézpénz.

A *měď* (= ércz, réz) azonban közszláv szó, nagyon könnyen megeshetik, hogy belőle egy «rézből készült» dolognak az elnevezésére származékot képeznek. Az orosz emlékekben $\text{SREZNEVSKIJ (Materialy)}$ szerint *medjanica* = $\rho\epsilon\lambda\upsilon\upsilon\varsigma$, $\text{-jau}\tau$ (= $\epsilon\upsilon\beta$)-nal képezve a *měď*-ből, a mely képző «anyagnevekből» mellékneveket alkot; ez az orosz alak nem óbolgár ($\mu\iota\kappa\lambda.$ Lex. pal.), hanem egyházi orosz alak, s tulajdonkép «rézedény» a jelentése (DALJ, MITRÁK).

Vannak azonban szláv bibliafordítások, a hol a m. *medenczé*-nek hasonló hangtestű és jelentésű szó felel meg. A párhuzamos helyek ezek:

1. Ján. XIII. 5: Münch.-k.: a' *medencébe* = XVI. száz. szlov. DALMATIN: v' eno *medenizo*, dalmát, XV. századi spalatói Bernát-féle evangélium: u *midenicu*, csa-horvát XVI. századi TRUBER-féle fordítás: v *midenicu*, t. do *medenice*, kralici-cseh: do *medenice*, lengy. do *miednice*.

2. Jeremiás LII. 19: Károlyi: *medenczéket*, Tárkányi: *meden-cze* = XIV. századi iztriai horv.: *medenice*, DALMATIN: *medenice*.

Ez összeállítás újból azt tanúsítja, hogy a bolgárban a *medence* nem $\mu\kappa\delta\mu\eta\eta\iota\alpha$, $\mu\kappa\delta\mu\eta\eta\iota\alpha$. A bolgár bibliafordítások közt

az angol biblia-társaság kiadta fordításban *mědnik* = rézfazék, rézüst (v. ö. Márk VII. 4.), s ugyanezt vallja DUVERNOIS szótára, KARAV. Pamj. és CANKOF nyelvtana is (180. l.; hasonló jelentésű bolgár szavak még: *tědžera*: kochkessel, *humnik*: grosse schüssel, BERN., Chrest. 180, 189, *panicù'*: eine irdene schüssel, CANKOF 189.).

A szótári művekből a mai szlávásra a következő elterjedést tudunk megállapítani:

1. kisor. *mědnicja*: waschbecken (ZELECHOWSKI, a nagyországban mint egyházi szó *mědnica* = rezpéuz, rézedény; üst, DALJ, MITRÁK);

2. lengy. *miednica*: fussbecken, waschbecken (LINDE);

3. cseh-tót: ó-cseh: *mědnice*: giessbecken, hand- und fussbecken (BRANDL: Gloss., a mai csehben: *mědenec*: ofentopf, ofenkessel), t. *medenica*: pelvis, pollubrum (BERNOLÁK), rézfazék (PALKOVIČ fordítása: Márk VII. 4.).

4. osztr. szlov.: *medeniza* (handbecken, pollubrum, becken, MEGISER, ugyanígy DALMATINÁL, a kinél a rézedény: «kuffrasta possoda (= Márk VII. 4.)-val van fordítva, *mědnica*: becken, waschbecken, stecknadel (PLETERŠNIK és Letopis 1879 évi 145. l.). KÜMICS fordításában *medenica* = rézfazék, üst (Márk VII. 4.), míg LINDE szótára szerint Karinthiában *medénca* alak is van.

5. Horvát-szerb nyelv: *kaj*-terület; *meddenicza* (pelvis, pollubrum; testum: JAMBR., e «testum» jelentésre v. ö. Gyöngy. szótár: kett medencheitű mérték), *medenicza*: testus, pelvis, pollubrum (BJELLOSTIJENEC, HADB.); BJELLOSTIJENEC megjegyzi, hogy Szlavóniában, tehát *što*-területen: *tepszia* a járatos szó | *csa*-terület: *mědnice*: pelvis (VERANTUS, Spalatói lection., TRUBER. isztriai horv. ford.). — Hogy a *što*-területen milyen az elterjedése a szónak, nem tudom megállapítani; VUK-nál *mjeděnica* = glöcke von bronze (becken: tepsija), LINDE szerint Boszniában *mjedjenica*, *mjedjenica* (= medence, v. ö. MICALIA, STULLI: pelvis), míg Raguzában *legjen* = lehen. BERČIĆ és DERRA szótárában szintén előfordul a szó (*medenica*).

A m. *medencze*-nek megfelelő jelentésű és hangtestű szót hiába kerestünk a bolgárban; a fordítások is, a mai elterjedése is a szónak azt vallották, hogy a *medencze* nem bolgár eredetű. Az én nézetem az, hogy e szó szlovén-*kaj*-horvát eredetű. Támogatja ezt a jelentésen kívül a hangtan is; a tótból nem való a szó, mert itt *đ* a hang *e* előtt, másrészt a szónak nagyobb a jelentésköre. A szlovén-horvátban azonban a *měden* (*mělena*, *mědeni* = *mědeno*, *kaj*-

adat RAD CXVI. 146.) = óbolg. *мѣдѣнѣ* (v. ö. Psalt. sin. CVI. zsolt. 16: *кратѣ мѣдѣнѣ*, bolg. *médén* САНКОФ: 180.) melléknévből képzett *medenica* (és nem *мѣдѣнѣ*: *мѣдѣнница*) jelentésénél és hangalakjánál a magyarban csakis *medenczé*-vé lehetett.

Megye és mezsgye.

Kevés szónál tűnik ki oly világosan, hogy a közkeletű szláv eredetű magyar szavak közt különböző átvételi rétegek vannak, mint éppen a *megye* és *mezsgye* szavaknál. A *mezsgye* csakis bolgár, a *megye* meg csakis szerb-horvát-szlovén eredetű lehet. Szókincsünknek történeti fejlődésben való vizsgálata azt is mutatja, hogy a *megye* szót már a XI. századból ki tudjuk mutatni (v. ö. NyK. XXV. 139: A tihanyi apátság alapítólevele: *megaja*), míg a *mezsgye*-re legrégebb adatunk 1430-ból való (v. ö. u. o.: *mesde*, alio nomine *mege*). Mindkét szónak «terminus, limes, confinium» az eredeti jelentése.

A m. *mezsgye* megfelelője az óbolg. emlékek közül a Cod. Supr.-ben kerül elő, itt ezt olvassuk (295. l.): *кѣ стѣгдѣхъ н междѣхъ* = per vicos et confinia, *szegeken* és *mezsgyéken*. Az óbolg. *mežda*: confinium -*jü*-tövtű főnév. hangzani tehát *mežda*-nak hangzik, s a magyar kiejtés ezt hűen visszatükrözi (v. ö. LESKIEN, Altb. gr. 316. §.). Kitűnik ez ejtés abból, hogy az óbolg. *межда* genitivusa *межда* (v. ö. óbolg. *кѣшта*, gen. *кѣшта*, Cod. Supr. 311. l.). Az átadó bolgár nyelvjárásban tehát a szó *mežda*-nak hangzott, s a m. *mezsgye*-beli *gy* nem a magyarban vált az *e* hatása alatt előbbi *d*-ből *gy*-vé. A mai bolgárban *mežda*, a szerbséggel határos területen *medja* (v. ö. Sbornik XIII. 252.) a *mezsgye* neve. Hasonló kifejezések még a bolgárban *хотарь*, *отарь* (= *mezsgye*, LAVROV: Obzor 170, Sbornik V. 224.), *slog* (= az a földcsík, a mely a mezőket egymástól elválasztja, *mezsgye*, DUVERNOIS, innen *slogovi*: határkövek, Sbornik XV. 190.), *sinor* (MIKL. Lex. pal., Zborn. 31: 1342. évi szerb okl.). A *mezsgyé*-vel kapcsolatosan megemlítem, hogy a bolgárban egy darab földet *вѣгѣм* (kicsinyítve *вѣгахчи*) = *vъgáš* = m. *vágás* (Sbornik XIV. 213.)-nak nevezik.

A mily biztos azonban a *mezsgyé*-nek bolgár eredete, épp olyan bizonyos a *megyé*-nek szerb-horvát-szlovénsége. A m. *megye* eredetileg csakis királyi uradalom; hogy ebből miképp fejlődött a

megye önkormányzati testületté, nem e sorok feladata vázolni (v. ö. TAGÁNYI K.: Megyei önkormányzatunk keletkezése. Értekezések a történettud. kör. XVIII. 397.). Nekem csak azt kell kimutatnom, hogy a m. *megyé*-nek megfelelő délszláv *medja*, *meja* történeti fejlődésében «terminus, limes, confinium» jelentésű.

A szerb nyelvemlékekben *medja* = terminus (v. ö. DANIČIĆ Rječ., NOVAK. Zakon Št. Dušana), a mai nyelvben *mèdja*: 1. grenze, 2. gebüsch, 3. délnyugati területen az a körakás, a mely az egyik mezőt a másiktól elválasztja (= horv. *ča*-területen: gromača, VUK).

A glagolita horvát nyelvemlékekben, oklevelekben: *meja* = fines, confinium, limes, *mejaš*: vicinus, szomszéd (v. ö. Monum. IV, ugyanitt СЪМЕРНА ЦЕЛА = pagi confines). Ugyanezt találjuk a horvát oklevelekben (v. ö. ŠURM. 76, 100. stb., stb.). A mai nyelvhasználatra fontosnak tartom, hogy *Noviban* ezt hallottam: «to je moja međa» = ez az én földem.

A szlovén nyelvben *méja* = 1. grenze, 2. ein lebendiger zaun, die hecke, 3. gebüsch, hain, niederer wald (ugyanitt *mejnik*: grenzstein, v. ö. PLETERŠNIK, MEGISER, Archiv VIII. 439.).

A többi szláv nyelvek közül «terminus» jelentésű *mez* van a csehben (v. ö. GEBAUER, Žalt. Wittenb.), de ez hangtani szempontból nem jöhet a magyar szó tárgyalásánál tekintetbe.

Hátra van már most megmagyaráznunk, milyen nyelvből való a *megye* közelebről. Szerintem a szó nem szerb, jóllehet itt *medja* a szó alakja, hanem horvát-szlovén eredetű. *Noviban* magam is *međa*-t hallottam, de eltekintve ettől, a hazai szlovén nyelv ma is, az eredetre való tekintet nélkül, minden *j*-t *gy*-sen mond. Itt a *jas* = *gyasz*, *jo* (evett) = *gyo*, *jedrnost* = *gyedrnost*, *jager* (vadász) = *gyáger*, *podpazje* = *podpazgye*, *jünec* = *gyüüec*, *jama* = *gyama*, *jákí* = *gyákí*, *jeszi* (eczet) = *gyeszi* stb., stb. (a példák Küzmicsből és Starišinstvo-ból valók, v. ö. *ragya* alatt). Itt a *meja* ma csakis *megya*-nak hangzik (a hazai szlovének a comitatus: vármegyét *stolica*-nak hívják, ép így a tótok). Én tehát e kiejtést a mi szavunkban hazai szlovén eredetűnek tartom (v. ö. *angyal* alatt).

Moly, ragya, rozsdá.

E három szó két okból kerül egy fejezetbe; az egyik ok, hogy az újtestamentomban egy és ugyanazon a helyen van szó *moly*-ról

és *rozsdá*-ról (ugyanígy az ótestamentomban, Bécsi-k.: Baruch VI. 11: a' rosdatul es a' moltol) a másik, hogy a *ragya*: *rozsdá* épp úgy bizonyítja, hogy régi közkeletű szláv jövevényszavaink közt bolgár és nem bolgár rétegek vannak, mint bizonyítja a *megye*: *mezsgye* szó. A tárgyalást a *moly* szóval kezdem.

A) *Moly* = óbolg. *тъѣа*.

1. Máté VI. 19: Münch.-k.: *rosda* es *mol*. Jord.-k.: *rosda* es *mol*" = Vulg. *erugo et tineae* | gör. *σῆς καὶ βρώσις* = Assem.: *ѣръвъ і тѣѣ*, Zogr.: *ѣръвъ і тѣѣ*, Mar.: *ѣръвъ і тѣѣ*, Sav. kn.: *ѣръвъ і тѣѣ*.

2. Máté VI. 20: Münch.-k.: *sem rosda*, *sem mol*, Jord.-k.: *sem rosda*, *sem mol*" = Vulg.: *neque erugo, neque tineae* | gör.: *οὐτὲ σῆς, οὐτὲ βρώσις* = Assem.: *nī ѣръвъ nī тѣѣ*, Zogr., Mar.: *нн ѣръвъ нн тѣѣ*, Sav. kn.: *нн ѣръвъ нн тѣѣ*.

A legtöbb szláv bibliafordításban e helyen «*ѣръвъ і тѣѣа*» olvasható (v. ö. Ostrom., Ostrog., Erzsébet-bibl., Pol., Mir., Nik., BERČ.: Ulomei). A görög szövegben ma *σῆς καὶ βρώσις* tehát *moly* és *rozsdá*-ról van szó (v. ö. *βρώσις*-ra *βρώσω*: rág, eszik és m. *eves*: [enni-ből] gennyedt); ugyanez a sorrend a görögből fordított újabb gör. kel. szláv bibliafordításokban (v. ö. or. népi: *моль и ржа*, kisor. *милъ и ржа*, Стожк.: *молѣицъ и ржа*, Vuk: *moljac* i *rdja*), valamint a görögből készített protestáns szláv újtestamentomban (v. ö. DALM.: *molli* inu *erja*, KŰZMICS: *mol* i *erja*). — Ha már most a CYRILL- és METHOD-féle görög eredeti szövegben szintén *σῆς καὶ βρώσις* volt a sorrend, akkor a CYRILL- és METHOD-féle fordításban *σῆς* = *ѣръвъ*, *moly*, *βρώσις* = *тъѣа*, *rozsdá*. E nézetet igen valószínűvé lehetne tenni, ha a Luk. XII. 33. alatt (l. lejjebb) szintén elő nem fordulna a gör. *σῆς* = *тъѣа*-val fordítva. Főleg ezt a helyet tekintve, az a meggyőződés, hogy a CYRILL és METHOD előtt fekvő görög eredetiben «*βρώσις καὶ σῆς*» volt a sorrend, innen a lat. *erugo et tineae*. Az óbolg.-ban tehát *ѣръвъ* = *rozsdá*, *тъѣа* = *moly*.

Megerősíti az óbolg. *тъѣа* = *moly*-t a következő hely még:

3. Luk. XII. 33: Münch.-k.: es *mol* meg nem semmisíti, Jord.-k.: az *moly* = Vulg.: *neque tineae corrumpit* | gör.: *οὐδὲ σῆς διαφθείρει* = Assem.: *nī тѣѣ тѣѣтъ*, Zogr., Mar., Sav. kn.: *тъѣѣ*.

Ez idézetből az látható, hogy az óbolg. nyelvemlékekben a *moly* = *тъѣа*, s ez van meg az óbolg. nyelvemlékek alapján fejlőd-

dött régi nyelvemlékek (v. ö. Ostr., Trn., Pol., Mir., Nik.) egy részében.

Az óbolg. emlékekben nem fordul elő a *molъ* szó, MIKLOSICH Lex. pal.-a is csakis orosz és szerb szerkesztésű emlékekből közli a szót. S erre tudnunk kell, hogy az orosz szerkesztésű nyelvemlékekben a *tblja* helyén a *мѡлѡ* már a XIII-ik században fellép (v. ö. AMFILOHIJ III. 2, 91.), az óbolg. nyelvemlékeknél fiatalabb egyh. szláv fordított részekben meg nem *tblja*-t, hanem *мѡлѡ*-t találunk (v. ö. AMFILOHIJ I. 2, 54. Šiš., Hval. ruk. : Jak. V. 2, Grig. Par. 62. l. jegyzet: *мѡлѡ* = Bécsi-k. Jochei II. 25 : a' *herńo*).

E fejtegetésből már most azt tanultuk, hogy az óbolgár nyelvemlékekben a *moly*-nak *tblja* a neve, ezt a *tblja*-t az orosz és szerb emlékekben később a *мѡлѡ* szorítja ki (v. ö. JAG., Zur Entst. II. 62.). CYRILL és METHOD tehát nem hívta a *moly*-t *мѡлѡ*-nak, hanem *tblja*-nak.

Ha most arra a kérdésre akarunk felelni, milyen nyelvből való átvétel a magyar *moly*, át kell kutatnunk a különböző szláv bibliafordításokat és a mai szláv nyelveket. A bibliafordításokban ezeket a szavakat találjuk (a helyekre v. ö. Máté VI. 19, 20, Luk. XII. 33, Jakab V. 2.):

1. *tblja* = óbolg. *тѡлѡ*, előfordul Máté VI. 19, 20. helyen az Osztrogi és az Erzsébet orosz bibliákban;

2. *molъ* = α) orosz fordítások (Osztrogi és Erzsébet-bibl. : Luk. XII. 33, Jakab V. 2, orosz népnyelvi, kisorosz népnyelvi *мѡлѡ*); β) *molj*: horvát fordítások: TRUBER, dalm. horvát (Ezsaiás L:9; Zárai, Bernát-féle és Rańin lectionarium), isztriai horv. (Ezsaiás XIV. 11, L:9, LI:8.); γ) szlovén fordítások: DALMATIN, osztrák szlov. (*molj*, *molli*); δ) *mol*: hazai szlov. KŰZMICS, cseh, kralici, VÁCLAV, tót: PALK., lengyel.

3. *molec* = α) bolgár: RYLEC, bolg. népnyelvi; β) *moljac*: szerb: VUK, STOJK.

4. *trma* (v. ö. olasz *tarmo*) = horv.: spalatói Bernát-féle lectionarium (Máté VI. 19, 20.).

Ez összeállításból az tűnt ki, hogy a m. *moly*-nak megfelelő szó a bolg. és szerb fordításokban *molec*, *moljac*, ez pedig képzésénél fogva nem lehet az átvett alak.

A mit a bibliafordítások vallottak, azt vallják a «*moly*»-ra a mai szláv nyelvek is; a szláv nyelvekben ma a *moly*-t a következőkép hívják:

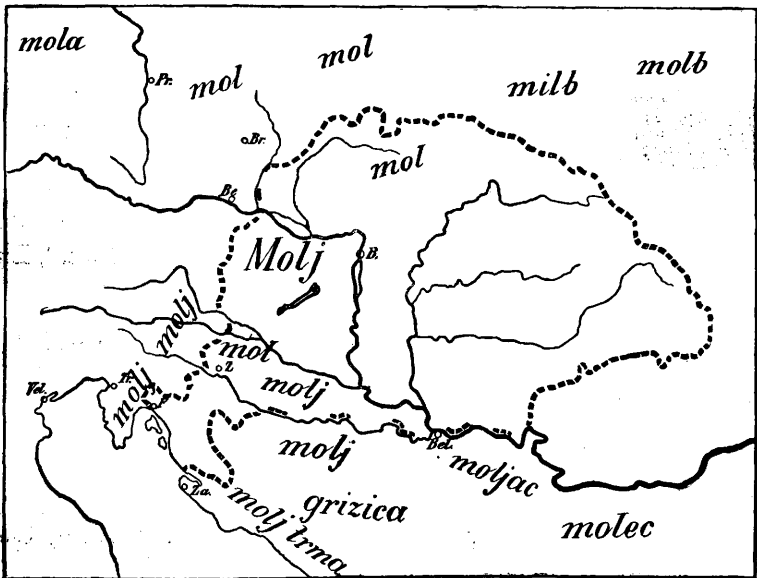
1. *molb* = or. *molb*, kisorosz *milb*, lengy. *mol*, cseh-tót *mol*, hazai-szlov. *mol*, osztr. szlov. *molj*, *mol* (MEGISER). kaj-horv. *mol* (HABD., BJELOST., JAMBR.), éjszaki-horv. *ča*: *mólj* (*molj*, Nem. II. 376.);

2. *mòljac* = szerb-horv. : stóka^vština: *mòljac* (VUK, LANOSSOVICH és RELKOVICH: Gram., VOLTIGGI);

3. *molec* = bolg. *moléc* (*molci*, ČANK. Gramm. 23, DUVERNOIS).

4. *grizlica*, *grizica* (ez járatos Dalmáciában, v. ö. STULLI, BELLA, MICALIA); a nyelvtörténeti fejtegetésben láttuk, hogy Dalmáciában az olasz eredetű *trma* is járatos volt, ma úgy látszik ismeretlen.

Az ide mellékelt térkép

mutatja, hogy a *moly*-t a bolgárban ma nem hívják *molb*-nak, hanem *molec*-nek, s ebből a magyar *moly* képzése miatt nem való; régen sem hitták *molb*-nak, mert a régi szövegekben *tblja* áll. Így tehát, bár a *molb* közszláv szó (v. ö. alakulására ГЕР., Hist. ml. I. 77.), mivel a bolgárban sem ma (v. ö. МИКЛ. Diction.), sem a múltban nem hívták *molb*-nak a «tinea»-t, hanem *tblja*- vagy *molec*-nek, a m. *moly* nem is lehet bolgár eredetű. Nagyon kecsesgató, hogy a hasonló jelentésű *kukac*, *pondró*, *zsizsik* szavakkal is a *moly* kapcsán foglalkozzam, e részben azonban az olvasót a szójegyzékre utasítom.

B) *Rogya* (ragya). *rozsa*.

A *moly* szó tárgyalásánál kifejtettem, hogy az óbolg. evangéliumok Máté VI. 19, 20. alatt előforduló *ѣръвъ* szava nyilván «rozsdá»-t jelent. Јагió szerint Cod. Mar.-ához csatolt indexben a *ѣръвъ* = «*aerugo, σής*»; ez értelmezés a görögöt illetőleg alig helyes, mert *σής* = *moly*. Az óbolg.-ban a *ѣръвъ* = *vermis*, de a *ѣръвъ* = «*rozsa*» jelentés is kimagyarázható (v. ö. óbolg. *ѣръкленъ* = *veres*, Máté XXVII. 28, lat. *rubigo* = *rozsa* és az óbolg. *ръзда*, a mely «*vörös*» színt jelentő szóval függ össze, VONDR. Altk. gr. 81, *ѣръвъ* alatt Микл. EtymWb.). E *ѣръвъ* adatot leszámítva az óbolg.-ban előkerül a *rozsa* még két ízben, az egyik hely ez:

1. LXXVII. Zsolt. 46: Apor-k.: es ada *o* gimblezöket *rojanak* (Döbr.-k.: *čerebohnak*) = Vulg.: et dedit *aerugini* fructus eorum | gör.: καὶ ἔδωκε τῇ ἐρυσίβῃ τὸν καρπὸν αὐτῶν = Psalt. sin.: ἰ δαστῆ ερεσεικη παοδκ ιχκ. — Ez idézetből tehát az tűnik ki, hogy a *Cyrill* és *Method*-féle nyelvben a «*rozsdá*»-ra a legrégebb kifejezés görög jövevényszó: *ερεσεικη* = gör. *ἐρυσίβη, ἐρυσίβη* (v. ö. Јаг., Zur Entst. II. 69. Микл. Lex. pal.: *ερεσεικη*). — Ezt az *ερεσεικη*-t később a különböző szerkesztésű emlékekben kiszorítja egy másik szó; az oroszokban *rža* (v. ö. Ostrogi bibl. LXXVII. 46: *ржк*), a horvátokban *rja* (v. ö. Берч.: Ulomci: *r'ji*).

2. Az óbolg. nyelvemlékek fiatalabb redactiójában előkerül a m. *rozsdá*-nak megfelelő óbolg. *ръзда* is, még pedig a Cod. Supr.-ben; a hely ez (297. l.): *ѣд'на осла рѣжда жєлѣзних оуѣстнѣ* = egy köszörűkő, fenkő lehorzsolja a vas-*rozsdát*.

Az óbolg. emlékekből tehát azt tanultuk, hogy a legrégebbiekben *ερεσεικη* (esetleg *ѣръвъ*), a fiatalabb szerkesztésűekben *ржжа* a m. *ragya, rozsa* megfelelője. A különböző szláv bibliafordításokban (v. ö. Máté VI. 19, 20, Jakab V. 3.) ezeket a kifejezéseket találjuk:

1. *rža* = *ragya, rozsa*: orosz és kisorosz fordítások, szerb: Стожк.

2. *ръзда* = *rozsa*: bolgár népi fordítás és Рѣлес (ржжа); középholg. *ražda* (Lavr., Obzor).

3. szerb-horvát szloven fordítások: *rdja* (Vuk és Rašin), *hrdja* (Vuk-féle latin betűs bibliakiadás), *rja* (spalatói BERNÁT-féle lect., osztr. szlov. népi), *arja* (Truber), *erja* (krajnai és hazai szlov.: DALM., Kuzmics).

4. A cseh fordításokban *rez*, a tótokban *zrdzavina*, a lengyelekben *rdza* áll.

Ha már most a *ragya*, *rozszda* szláv megfelelőit a mai nyelvekben nézzük, ezt találjuk:

1. bolg. *rěždá* (DUVERNOIS), *rěžda* (KARAV. Pamj.), *rěždū* (CANKOFF 204.), *rěžda* (Sborn. X. 356. MIKL. Slav. Bibl. I. 46.). — A magyar *rozszda* kétségtelenül ebből a bolgár alakból való.

2. or., kisor.: *rěžu*, magy. kisor.: *irža* (Denkschrift. XXVII. 271.).

3. szerb-horv.: *rdja* (VUK), *èrja* (RAD CXVIII. 4.), *řjav* (rozsdás, RAD CIII. 70. NEM. II. 194.), *araja* (VOLTIGGI STULLI, MICALIA, BELLA), *rřighja* (MICALIA); *kaj-kavac* területen: *ergya*, *ergyà* (HABDELICH, BJELOST.), *argya* (JAMBR.), *hergya*, *hèrgya* (BJELOST., JAMBR.).

4. szlov. *rja* (PLETERSNIK), *erja* (MEGISER, KÜZMICS), *ruja* (osztr. népi bibl. ford. Jakab V. 3.).

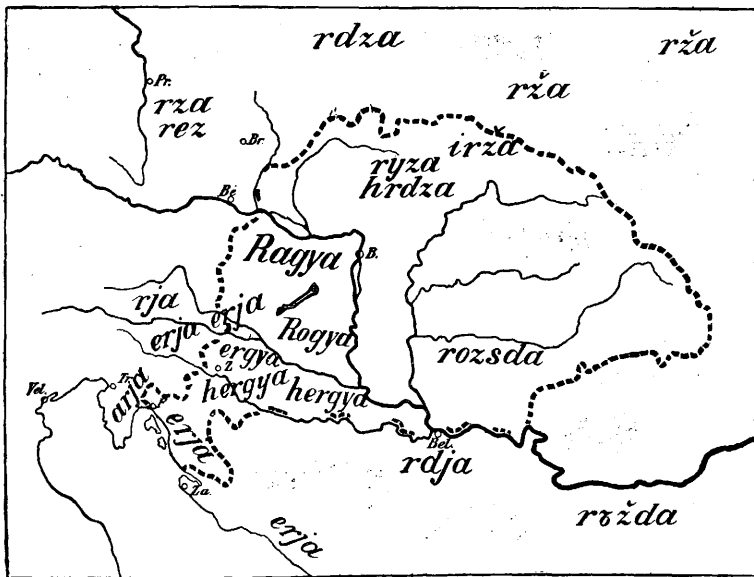
5. lengy. *rdza*, cseh *rza*, *rez*, t. *rez*, *ardza*, *hrdza*, *rydza* (ZATHURECKÝ: Přislovi).

E különböző szláv nyelvi alakok nem mindegyike felel meg az óbolg. *rěžda*-nak (alapnyelvi **rudhja*, v. ö. VONDR. Altk. gr. 60, 81, 96.), hanem egy része, a milyen a t. *rydza*, horv. *righja*, egy bolg. **ryžda* (Ѡ—Ѣ nyújtással) alaknak felelne meg.

A m. *ragya*, *rogya* (v. ö. Bécsi-k.: Joche I. 4, II. 25, Amos IV. 9, Aggeus II. 18. = *roga*) hangalakjánál fogva szerb-horvát-szlovén eredetű. A szó nem csupán a *što*-szerb nyelvjárásban hangzik *gy*-vel (*rdja*), hanem *gy*-vel van a szó a *kaj*-horv. nyelvjárásban is, itt a szó *ergya*, *hergya* (régibb **rgya*). A hazai szlovénben a szó *erja*; itt azonban az eredeti *j* (és *g*) általában *gy*-nek hangzik; erre bő példákat olvashatunk KÜZMICS Újtestamentomában, a szlovén Sztarisinsztvo-ban s bármely hazai szlovén könyvben, itt *gyo* = *jo* (evett), *gyasz* = *jaz* (én), *gyakí* = *jakí* (erős), *gyeszi* = *jeszi* (eczet) stb., stb. (v. ö. *mcgye* és *angyal* alatt). A hazai szlovénben az *erja* *ergyà*-nak is hangzik, bár ez alakot könyvekből kimutatni nem tudom. Hogy a szlovén-horv. *erja*, *ergya* eredetibb **rgya*-ból való, felesleges bizonyítani; itt az *r*-ből gyakori az *er* (v. ö. hazai szlov. *erkao* = *rkao*: szólt, *erjüjocsi* = *rjüjocsi*: ordító, *erdécsi* = *rdécsi*: vörös stb., osztr. szlov. *erš* = *rozs*, MEGISER, *kaj*-horv. *hèrs*: JAMBR.), e sajátság azonban más délszláv területeken is megvan (v. ö. RAD LXV. 156.). Ide való jelenség, mikor a m. *ország*ból a délszláv nyelvek *rusag*-ot*) csinálnak (v. ö. *Orsava* = *Rušava*, LIPSKY, Repert., lásd részletesen a hangtanban) stb.

*) V. ö. NyK. XXVII. 256. (Szerk.)

E fejtegetésből tehát azt tanuljuk, a mint azt az ide mellékelt térkép is szemlélteti, hogy a *rozda* bolgár, a *ragya* pedig szlovén-horvát eredetű nyelvünkben.

Olasz, oláh.

Kétségtelen dolog, hogy a szláv alapnyelvi *volh (ol-on emelkedő hangsúlylyal, v. ö. szerb *viàh*, *vlàha*, orosz *волóхъ*, *волóха*, čakav. horv. *vlàha*, *vlàha*) felnémet eredetű szó a szóban levő *h* alapján, a mely lautverschiebung útján vált a németben egy régibb *volko-beli *k*-ból, a mely viszont *Volcae* kelta törzs neve. A mily bizonyos az, hogy ez ófn. *walha* (germ. *volko)-ból való a szláv szó, épp oly bizonyos, hogy az e szóval összefüggő m. *olasz* és *oláh* szláv közvetítéssel kerültek bele nyelvünkbe. A szláv nyelvek egy részében azonban a *vlah* kizárólag *olasz*-t, másik részében kizárólag *oláh*-t jelent. Az alábbi sorokban a szó jelentése és földrajzi elterjedése alapján kutatni fogom, milyen eredetű az *olasz* s milyen az *oláh*. Eleve is valószínű, hogy két különböző szláv nyelvből került e két szó nyelvünkbe.

Az óbolg. emlékekben *роумниъ*, *Роума*, *римляниъ*, *роумьскъ* (v. ö. Cod. Supr.: 108, 107, 110, 283, 325, 421.): római-t,

Rómá-t, latin-t (később aztán byzancezi görögöt, v. ö. Konstantinápoly = **ΝΟΒΗ ΡΗΜΑ**, egy 1319 szerb oklev. ben, Zborn. 23.) jelentenek; itt *olasz*-ról a mai értelemben nincsen szó. Az óbolg. nyelvemlékek alapján fejlődött egyházi szláv nyelvemlékekben azonban szó van *Olaszországról*, *olaszról*, még pedig az Apostolok csel.-ben. A helyek ezek:

1. Apost. csel. X. 1: Jord.-k.: *olaz* orzagh bely sereghnek hadnaggya = Vulg.: centurio ex cohorte quæ dicitur *Italica* | gör.: **ἐκατοτάρχης ἐκ σπειρῆς τῆς καλουμένης Ἰταλικῆς** = szerb emlékek: **Šiš**: **СЪТЪННИКЪ УТЪ СΠΗΡΥ ΜΑΡΗΝΙΑΚΟΥΙΕΙ ΕΕ ΗΤΑΛΙΚΚΥ**, Hval. ruk.: **ΗΤΑΛΙΚΚΥ**; orosz emlékek: Ostrogi bibl.: **ΗΤΑΛΗΝΙΚΗΝ**, másutt: **ΗΤΑΛΙΚΚΥ** (v. ö. AMFILOCHIJ: I. 1, 258.).

Vannak azonban szláv fordítások, a hol a magyar szónak megfelelő fordul elő, ezek:

hazai szlov. KÜZMICS: *vlaski*, osztr. szlov. DALMATIN: *lashka*, *ča*-horv.: TRUBER: *vlaška*, cseh: kralici: *wlasky*, lengy. *włoska*, szorb (Kühn-féle): *walska*.

2. Apost. csel. XVIII. 2: Jord.-k.: *olaz* orzaghbol = Vulg.: ab *Italia* | gör.: **ἀπὸ τῆς Ἰταλίας** = szerb eml.: Hval. ruk.: **УТЪ ΗΤΑΛΙΚΕ**, orosz eml.: Ostrog. bibl.: **Ū ΗΤΑΛΙΑ**, másutt: **Ū ΗΤΑΛΗΗ** (v. ö. AMFILOCHIJ I. 1, 455.). — A magyarhoz hasonló szóval:

hazai szlov. KÜZMICS: *z-Vlaskoga* országa, osztr. szlov. DALMATIN: is *Lashke* deshele, cseh: VÁCLAV, kralici, tót: PALK.: *z Wlach*, lengy.: *ze Włoch*, szorb.: *s Walskeje*.

3. Apost. csel.: XXVII. 1, 6: KÁROLYI: *Olaszországha* = Vulg.: in *Italiam* | gör.: **εἰς τὴν Ἰταλίαν** = szerb emlékek: Šiš, Hval. ruk.: **КЪ ΗΤΑΛΗΩ**, orosz emlékek: Ostrogi biblia: **КЪ ΗΤΑΛΙΩ**, másutt: **КЪ ΗΤΑΛΗΩ** (v. ö. AMFILOCHIJ I. 1, 653. 656.).

A magyarhoz hasonló szóval: hazai szlov. KÜZMICS: *v-Vlaski* ország, osztr. szlov. DALMATIN: *v' Lashko* deshelo, cseh-tót: VÁCLAV, kralici, PALK.: *do Wlach*, lengy.: *do Włoch*, szorb.: *do Walskeje*.

4. Zsid. XIII. 24: KÁROLYI: *Olaszországból* = Vulg.: de *Italia* | gör.: **ἀπὸ τῆς Ἰταλίας** = szerb emlék: Hval. ruk.: **УТЪ ΗΤΑΛΙΚΕ**, orosz emlékek: Ostrogi bibl.: **Ū ΗΤΑΛΙΗ**, másutt: **Ū ΗΤΑΛΙΚΕ**, **УТЪ ΗΤΑΛΙΑ** (v. ö. AMFILOCHIJ II. 2, 679.). A magyarral egyező szó:

hazai szlov. KÜZMICS: *z-Vlaskoga* országa, osztr. szlov. DALMATIN: is *Lashke* deshélé, cseh-tót: VÁCLAV, kralici, PALK.: *z Wlach*, lengy.: *z Włoch*, szorb.: *s Walskeje*.

5. IV. Mózes XXIV. 24: Jord.-k.: *olaf* orzaghbol, a gör. kel. bibliafordításokban «kitaj»-ról van szó, s ez szövegeltérés (v. ö. TÁRKÁNYI), a sárospat. lengy. bibliában azonban «*z Włoch*» áll.

A legújabb gör. kel. szláv fordításokban az *olasz*-ra a fent elősorolt helyeken ezeket a kifejezéseket találjuk: α) bolg. ford.: *Italia, Italiya, italijski* (RYLEC, bolg. sz.), β) szerb ford.: *Italiya* (СТОЈК.), *Talijanska, Talija* (VUK), *italianskij* (СТОЈК.), *taljanski* (VUK); γ) Orosz ford.: *Italiya, italijskij* (kisor., or. népnyelvi).

A nyelvtörténeti adatok tehát azt vallják, hogy a szláv nyelvek egy része az *olasz*-t, Olaszországot *italьskь, italijskь, italianьskь, talianski, Italiya, Tulija* szavakban ismerte; ide tartoznak az orosz, kisorosz, bolgár, szerb nyelvek s a horvátnak egy része. A szláv nyelvek egy másik része az olaszt *vlah*-nak, *vlaski*-nak, Olaszországot *Vlahy-, Vlachy*-nak nevezi, ide tartoznak a szlovén, cseh-tót, lengyel és a szorb nyelv.

A nyelvtörténeti vallomások után forduljunk a mai nyelvekhez, mit tudnak ezek az olaszról. Itt azt fogjuk találni, hogy a szláv nyelvek két részre szakadnak az *olasz* elnevezést illetően:

A) *Italiya, italijskij* = Olaszország, *olasz*:

α) nagyor. *Италиа, италианскій* (МИТРАК), kisor.: *Талиа, Италиа, талианскій* (ZELECHOWSKI);

β) bolg.: *италијенски*: olaszúl (CANKOFF, Gramm. 58. l.);

γ) szerb: *Talija, talijan, talijanski* (VUK);

δ) horvát. A horvát nyelv az a része, a mely a tengerparton az olaszszággal közvetlenül érintkezik, *talijan, talijanski* neveket használja (v. ö. ŠURM. 242, NEM. II. 214, DELLA BELLA, VOLTIGGI).

Hogy e nevek mind az olasz *italiano*-ra, lad. *talián*-ra, mint közvetlen forrásra mennek vissza (v. ö. IVE 20.), felesleges magyaráznunk.

B) *Wlachy, Wlochy, Vlaski* ország, *Laska* deshela = Olaszország stb.

α) hazai szlovén: *vlah*: 1. olasz (v. ö. *vlahi ali taliánje*, KÜZMICS: Nouvi zákon V, IX, X. 339, 433, 668.); 2. általában latin (v. ö. u. o. 102: *deákom ali vlahom*); *Vlasko, Vlaski* ország: Olaszország (v. ö. u. o. v Itálii *ali vlaskom*), *vlaski* adv.: olasz;

β) osztr. szlov. (görzi): *lah* (gen. *láha*): Italiener (Sitzungsber. CXIII. 389.), *lah*: olasz (LINDE), *laški*: italienisch (DALMATIN, MEGISER), *Laška* (t. i. z e m l j a, JANEŽIČ), *Lahovše* (LINDE): Olaszország.

E pontnál jegyzem meg, hogy a mai *kaj*-horv. nyelvjárásban, a melynek neve egykor szlovén volt, szintén *vlah* volt az «olasz»; ezt abból tudjuk, hogy a tatár-dulás után Zágráb egy utcájában

olaszok telepedtek le, s ez utcát egész a mai napig «*vlaška ulica*»-nak = olasz utcának hívják.

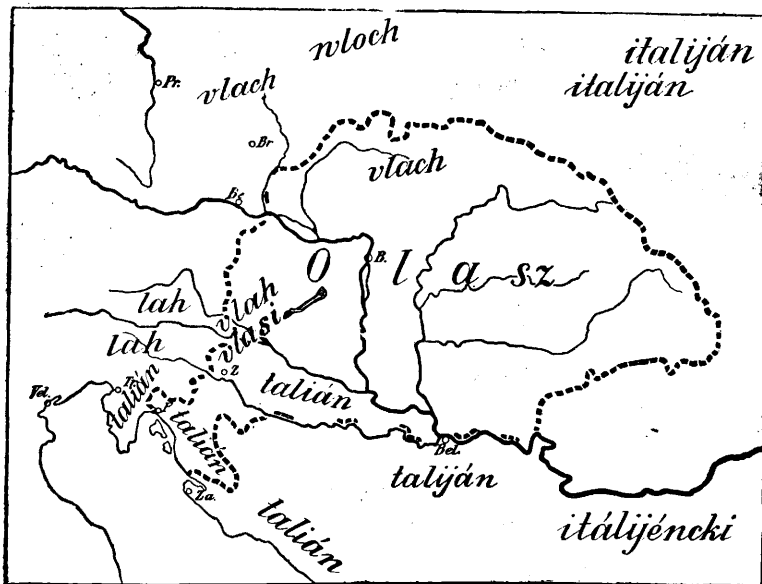
γ) cseh: *Vluchy, Vlasko*: Italien, *vlaši*: Italiener, *vlaška*: Italienerin, *vlaský*: italienisch (RANK); LINDÉNél *wlach* és *wluch*: olasz.

δ) tót: *vlach*: olasz, *vlaški*: olasz (v. ö. BERNOLÁK); *Szepes-Olaszi* = Wallendorf, tótül *Vluchy*, Kis-, Nagy-*Olaszi* (Liptó m.) = Malé, Velké-*Vluchy* (v. ö. LIPSZKY).

ε) lengy. *Włochy*: Italien, Wälschland, *włoch*: Italiener (LINDE).

ζ) szorb: *Walska*: Italien (KÜHN).

A mai nyelvek megerősítették tehát azt az eredményt, a melyet a nyelvtörténeti vizsgálat az *olasz* szót illetőleg megállapított. Ha mi már most a Vita Methodii című orosz szerkesztésű legendában azt olvassuk, hogy hazánkba METHOD idejében sok térítő jött «*НЗЪ БЛАХЪ*» = ex Italia (cap. V., v. ö. JAG. Zur Entst. I. 6.), s ugyanitt a latin = *ΛΑΤΗΝΙΚΚ* (v. ö. Vita Meth. cap. VI, VIII, XVII.), akkor ez újabb erősség a mellett, hogy e legenda magyarországi fogalmazású, itt kerülhetett bele a *БЛАХЪ* = Olaszország, épp úgy mint belekerült pl. a *mišu* = mise, de azért e szavak mindig hazánk területének kifejezései és nem óbolgár, vagy bolgár szavak voltak. Az ide mellékelt térkép

világosan bizonyítja, hogy a m. *olasz* szó nyugatról, a szlovénból került bele nyelvünkbe. S ezt támogatja az is, hogy szó csakis olyan

szláv népeknél jelent *olasz*-t, a melyek az olaszszággal közvetlenül nem érintkeznek. S ez a jelentése a szláv szónak kétségtelen német jelentés. Az osztrák németek Karinthiában *Wälsch*-nak hívják az *olasz* t (v. ö. LEX. Kärn. Wb., SCHMELLER BWb.: *walh, walch* alatt), PESTI GÁBOR Nomenclaturájában az olasz szavaknak oszlopczime állandóan *welsch*. A középkorban a felnémetek állandóan *walh* oknak hívták az olaszokat (v. ö. pl. 1309 ből HORNECKI OTTOKÁR krónikája: von *walhischer* art, *welhisch*. VOLF, Kiktől tanult a magyar írni-olvasni? 75. l.), s e használat ki van mutatva a VIII. század óta (v. ö. *walhō-land*. MÜLLENHOF, DA. II. 279, IV. 100.).

Fentebb azt állítottam, hogy az *olasz*-szal egy többlől fakadt az *oláh* is, s az is, ez is szláv közvetítéssel került nyelvünkbe. Az óbolg. nyelvemlékekben ugyan nincs szó az *oláh*-okról, de egyéb emlékek alapján el tudjuk dönteni, hogy az *oláh* milyen úton jutott nyelvünkbe.

Említettem, hogy az összes szláv nyelvekben megvan a *vlach*, *vlah* szó, az is bizonyos, hogy a szó a németből került bele a szláv-ságba, s eredetileg a szlávban is általában azt jelentette, a mit a német szó, a IX—X. században azonban a szláv nyelvekben megvolt a kettős jelentés, még pedig az, a melyik a magyarban is megvan (v. ö. JIREČEK, Die Romanen in den Städten Dalmatiens, 35, 41, 102. l.). A szláv nyelvek egy részében *olasz*-t, más részében *oláh*-ot, illetve először balkánfélszigeti rómaiakat jelent. Nyelvtörténeti vizsgálódás és a mai használat alapján a következőket mondhatjuk:

A) *Vlah* = *oláh*, szláv alapnyelvi *volъхъ*.

α) or. волѡхъ (gen. волѡха): *oláh*, előfordul a Létopisъ po Ipat. 2, 3, 6, 14. l., u. o. 2. l.: волошская земля = *Oláhföld*, -ország. Ma ugyanígy: волѡхъ = *oláh* | *kisor.*: вѡлох, волѡшин = *Wallache*. Rumäne (ZELECHOWSKI); e *kisor. voloch* hangsúlya miatt lengy. kölcsönvétel (v. ö. Bγ.).

β) bolg. *vlah, vlach* (többes: *vlási*. SANKOF Gram. 1, 19, 23.), влахъ: волохъ, молдованинъ (KARAVELOV: Pamj., DUVERNOIS), *Vlaško* = minden terület, a hol *oláhok* laknak (DUVERNOIS).

γ) szerb: *vlâh* (gen. *vlâha*): 1. *oláh* (v. ö. ВУК, CVLJIĆ: Nasil. srp. zem. I: beli *vlasi*, *kucoclasi* stb.); 2. Boszniában és Hercegovinában a szerbek gör. keleti szerb testvéreiket *vlah*-oknak hívják (ВУК), ugyanígy Raguzában (v. ö. RAD CXXXVI. 227.) bármilyen nemzetiségű gör. keletit; Novi-Zengg vidékén a horvátok *vlah*-nak hívják a gör. keletieket, a kik a hegyek közt laknak; 3. Dalmáciában a róm. kath. *morlacco* k önmagukat *vlah*-oknak hívják (v. ö. ВУК, МІСАЛИА, VOLTIĞGI). A szerb nyelvemlékekben *vlah* = unterthan, hirt, ugyanígy a horvát tengerparti glagolicza oklevelekben (ŠURM., DANIČIĆ, Rječ., NOVAKOVIĆ: Zakon Št. Dušana).

δ) A tengerparti horv. nyelvben *vlâh, vlâha* (NEMAN. I. 369.)

= oláh; a kaj-nyelvjárásban *ulah* (olv. *vlah*, HABDELICH), *vlah* (v. ö. BJELLOSTIJENEC). E szó benyúlhat a szlovén területre is, mert itt előfordul JANEŽIČ-nál *vlah* = oláh. A szlovének azonban az *oláh* t *šokec*-nek nevezik (a bribiri kanonok értesítése, a ki krajnai születésű).

Az oláhok magukat nem hívják *vlah*-oknak, hanem *rumun*-nak (v. ö. WEIG., Jahrb. VIII. 317, IX. 229.), csupán az isztriaiak (a szomszéd szlávok ezeket *čiribirc*-eknek csüfolják, v. ö. Osztr.-m. monarchia írásban, Isztria, 212. l., E. Ph. Közl. XXV. 885.).

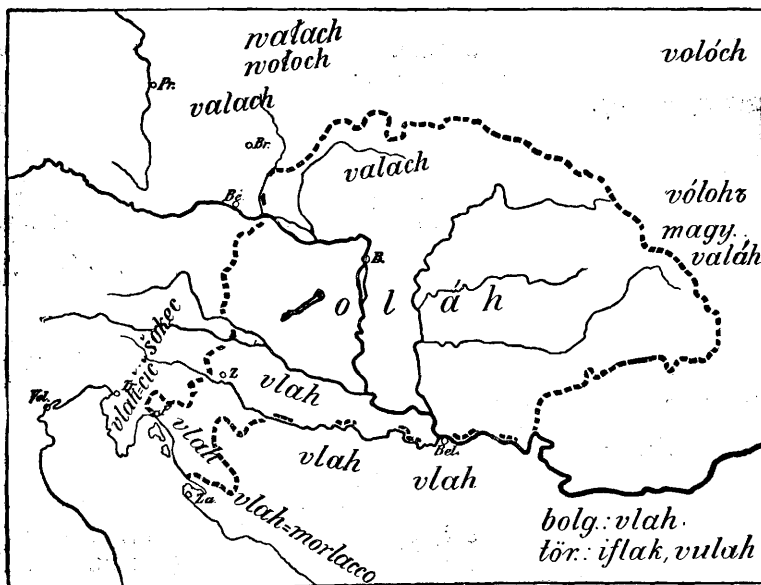
B) *Walach* = ném. *walach*, lat. *valachus*; e B) alatt felsorolt szavak újabb német kölcsönzések (v. ö. GEBAUER. Hist. m., I. 35.):

α) tót: *walach*: oláh (BERNOLÁK), az alföldi tótságnál csak többestben hallottam a szót: *olászi* (egyesben *olásina*, férfi), a mi magyar eredetű. A tótban *walach*: pásztort is jelent; ma *walach*, több. *valasi*; *valashj*.

β) cseh *valach* = oláh (GEBAUER szerint német eredetű); a morvaországi szláv dialektusok közt van egy «*nařeči valašské*» (v. ö. BARTOŠ I. 59.), s ez oláh eredetű népet ma is *valach*-oknak hívják.

γ) lengy. *walach*, *wotoch*: aus der Walachei, Wallache (LINDE), *wotoski*: walachisch.

Ha már most az *oláh*-ot jelentő *vlah*, *valach* szónak megrajzoljuk a térképét, azt fogjuk látni, hogy azok a népek hívják *vlah*-nak az «oláh»-t, a melyek *taliján*-nak, *italiján*-nak az «olasz»-t. Az *oláh* elnevezéseknek ez a terkepe:

Hátra van még, hogy az *oláh*, *olasz* szavak hangalakjáról szóljak.

A szláv nyelvekbeli alapalak **volhъ*, az első szótagon emelkedő hangsúlylyal. Ezt bizonyítja a szerb *vlàh* (*vlàha*), *ca*-horv.: *vlàh* (*vlàha*), or. БОЛОХЪ (БОЛОХА). A cseh-tőlban **vlích*-ot várnánk, s LINDENÉL van is cs. *vlách*, mindazonáltal ezt téves adatnak tartom, s azt hiszem, hogy a csehben igen korán egy eredetibb cs. **vlách*-ból *vlach* lett. Ennek a rövidülésnek oka nyilván az egyes számi acc. és voc. hangsúlyozásában keresendő (v. ö. JAG., Zur Wiener Philologenversammlung, Indog. Forsch., Anzeiger III. 12. §. p. 251—254. l.), a honnan a rövid *a* átvonódott a nominativusra is. Hogy a szláv nyelvekben a **volchъ* szó ilyen szabályosan van meg, abból következtethetjük, hogy az átvétel a németből még a szláv népek mai elhelyezkedése előtt történt. Hogy ez egységes szláv nyelvben az alapnyelvi szláv **volchъ* mit jelentett, nem tudjuk; valószínűen ugyanazt, a mit eredetileg a német szó: keltát, romanizált keltát (v. ö. bolg. *vlaski* = frank. DUVERNOIS, Franciaország őejn. *Valland*, ófn. *Ualholant*, JIREČEK, Die Romanen 35. l.). A szláv nyelvek mai elhelyezkedése alkalmával változáson mehetett át a szó (v. ö. ŠAFARIK: Slav. Alter. I. 236—237.) jelentése is, e jelentésvá tozás a Balkán félsziget VII—X-ik századi ethnikai kialakulásával függ össze; a szláv nyelvek egy részében «olasz»-t, más részében «oláh»-t jelentett s jelent ma is a szó.

A m. *olasz* szó állandóan «italiener, italienisch» jelentésű; régi emlékeinkben *francziá*-t is jelent (v. ö. Schlägeli szój. gallicus — *olas*, Marg. Leg.-ban is, itt *Olasz* = Lombardia); a szóban levő rövid *a* kétségtelenül délszláv eredet mellett tanúskodik, az meg, hogy a szó csak a szlovéneknél van meg «italiener» jelentésben, azt vallja, hogy a m. *olasz* délszláv szlovén eredetű. A m. szóban levő *sz* a többes számi *vlasi*, vagy *Vlasko*, *vlaski*-ből magyarázható; e szerint a szót nem a nom. alakban vettük át. A másik hangtani magyarázat a m. *o*-ra vonatkozik; a magyarban *ol*-, a szlávban *vl*- a szókezdet. Ennek megértésére felhozom, hogy a fumei horvátban *orebàc* = szerb *vràbec* (veréb, RAD CXXIV. 110, 113.), a Száva egyik mellékfolyója PAULER GYULA «Magyarország szent István idejében» című térképén *Orbász*, a melynek szerb-horv. neve *Vrbās* (VUK), a horvátországi *Vrbovec* 1502-ben *Orbóc* (v. ö. Vienac 1890, XXII. 254.), Zalamegyében volt *Obornak*, régen *Vrbanuk* (CSÁNKI,

Magy. földr. III. 87.). A példák azt mutatják, hogy a *v r* + vocalis előtt *o*-nak hangzik néhány szerb-horvát szóban. Az ellenkező irányú fejlődésre is van példánk; a szlov. «*onuća*» sok helyen *vnůca*, *vnůca* (v. ö. RAD XLIII. 25.), ugyanígy a hazai kisor.-ban *орѣшки* = *vrišky*, *облискати* = *vbyškati* (v. ö. VRABÉLJ: Ugror. spivan. I. 55, 69.). Azt hiszem, ide tartozik az Ulászló: *Vladislav* esete is; a m. olasz-beli *o* tehát szláv nyelvjárási sajátosság, s nem úgy magyarázandó, mint Микл. Slav. Elem. cz. művében (8. l.) tette; a bolgárban ez a sajátosság nincs meg (v. ö. ČANK., Gram. 7; Cod. Supr. 225: *Ουαλκ* = gör. *Ουάλης*, Valens, 227: *Ουηκτορ*, *Ουαλερ* *ουα* ugyanilyen lesz, LESKIEN Altb. gr. és Lex. pal.-ban hiányzik).

Az *oláh* szó egyesszámi alakból való, s azt hiszem, hogy eredetibb alakja *valáh* (első *a* ejtéskönnyítő *vlah*-ból) volt, a mint a moldvai csángók ma is mondják (v. ö. MTsz.); ebből a *valáh*-ból lett az olasz hatása alatt *oláh*. Az *oláh* szóban levő hosszúságot azonban nem tudom megmagyarázni. A szó jelentése alapján csakis szerb-horv.-bolgár eredetű lehet, ámde a bolgár nyelv nem ismeri a mennyiségbeli különbségeket, a szerb-horvátban meg rövid az *a*. A megnyújtásból nem azt következtetem, hogy a bolgár *a* az átadáskor még hosszú volt, hanem a nyújtásnak a magyarban kellett megtörténnie. Útját-módját azonban nem tudom.

MELICH JÁNOS.

A határozókról.

(Negyedik közlemény.)

2. *Eszközféle határozók.* A) Az *eszközhatározó*. Ezt mi eddig csak a módhatározó egyik fajának vettük, de a német nyelvtanok, mint említettem, külön választják a módtól s az okkal és czéllal együtt az *Adverbiale des Grundes* osztályba sorozzák (KUMMER 142., LYON 96. l.), szerintök ide tartozik az ok. szándék (= cél), feltétel, eszköz, anyag, továbbá a szenvedő mondatbeli cselekvő személy (KUMMER) és a ki nem elégtő ok: *minek daczára?* (LYON). Úgy látszik, ezek nyomán BALOGH PÉTER is fejtegeti, hogy az eszköz tulajdonkép fontosabb, mint a mód, «a módhatározó csak mintegy alfaja az eszközhatározónak, nem pedig megfordítva, mint a nyelvtanok veszik». «Az ok mintegy ellőki a cselekvést, a cél pedig húzza. Mindkettő oksági viszonyban van a cselekvéssel... Ha nem is azonos, de hasonló viszonyban van az eszköz is, a melynek segítségével a cselekvés lefolyik. Ok, eszköz, cél, mindhárman támogatói a cselekvésnek. Az ok lökést ad neki, az eszköz lefolyását segíti elő, a cél vonzóerőkép hat rá.» (A hat. osztályozása, Nyr. 26: 356.)

Mint eddigi fejtegetéseimből következik, az eszközhatározó nem annyira fontosabb a módhatározónál, hanem független tőle és önálló tagozat az ok- és célhatározó közt; egyebekben BALOGH ugyanazt mondja logikai, a mit én mondattani alapon. Azért ő oksági viszonyról szól, én már iskolai nyelvtanomban úgy magyaráztam, hogy az eszköz közelebbi, az ok távolabbi alanya a cselekvésnek, a célhatározó távolabbi alany vagy tárgy. Így nyelvtani alapon még szorosabban összeköthető az eszköz az okkal és czéllal, mind a három alanyyszerű és mégis eléggé különbözik az igazi főalanytól.

Hogy az eszközhatározó kívül esik az eseményen (és az alanyon is), ezt már fejtegettem, a társhatározótól pedig, mely szintén kívül esik ezeken, abban különbözik, hogy előmozdítja, elősegíti, viszi a cselekvést, sőt módosítja is azt: más az, ha körömmel árok, más ha bottal, ásóval, kapával, csákánnyal árok. Ezért a módosító befolyásért s a csalóka név miatt vették be a «módhatározók közé. Az alanyval szemben pontosan kiszabhatni az eszközhatározó helyzetét: az eszköz mindig közelebb esik a cselek-

véshez, mint az alany, úgyszólván igazabban cselekszik ennél: közelebbről és igazabban és a csákány, mint az ember.

Hogy az eszköz eredetileg tárgyszerűség (concretum) s a gondolati főnév átvitt értelemben áll benne: többet észszel, mint erővel, ez bővebb magyarázatra nem szorul.

Az eszközhatározó alfaja a mértékhatározó: sokkal több, a műveltető ige határozója: a munkásokkal ásat, a közbenjáró személy: általad nyert szép hazát Bendegúznak népe.

Az eszközhatározó bol-irányú, azaz folyamathatározó, de benne is egyesül mind a három helyzet, együttes, innenső és túlsó, tehát ragjai is három irányúak: vág valamivel, valami nélkül; isten után; kocsin utazik; pénzen vesz, valamilyen pénzből vesz meg valamit; küld valakitől vagy valaki által; két kézre viv.

B) Okhatározó. Az ok a logikának is oly fontos fogalma, hogy kezdettől fogva külön határozónak vették. BECKER azonban megjegyzi, hogy ez nem is annyira egyenítő határozó (persze a másik két egyenítő határozótól: az időtől és helytől eléggé elüt), mint inkább a gondolkodás alakja (Denkform). De ha határozó is, nem önálló osztály az okhatározó, hanem csak tagozat. Mondattani alapon kifejezve, az ok távolabbi, műveltető társa az alanynak: ijedtében meggyógyult: az ijedség gyógyította meg; a jajszóra felébredt: a jajszó ébresztette föl; lankadni kezd sebei miatt: a sebek lankasztják; a fától nem látja az erdőt: a fa veszi el a látást.

Az ok kívül esik az alanyon és az eseményen, még a belső ok is külön dolognak számít, de ugyancsak befoly a cselekvésre.

Az okhatározóban több alfajt lehet megkülönböztetni, ilyen a megengedő határozó. Ezt a nyelvtanok nem ismerik, csak LYON említi, de mivel a megengedő, ellentétes mellékmondatok igen fontosak s meglepi a tanulót, ha itt mást talál, mint a mondatrészek közt, holott azt tanulta, hogy a mellékmondatok egészen olyanok, mint a mondatrészek, rendén van az egyszerű mondatban álló megengedő határozónak is külön rovatot nyitni, ennek is megvannak a maga szabályai és külön alakjai: ő belőle vén létére csúfot akarnak üzni; a hideg daczára jókedvű; a sírástól ugyan adhatsz szállást, a sírás felől, a sírásért, a sírás miatt ugyan adhatsz szállást. A megengedő határozó nem okozza maga a cselekvést, de hivatva volna megakadályozni és ezt nem teszi, ezért mégis ő válik az esemény okává: a vén lét ugyancsak meg kellene hogy akadályozza a csúfólódást, de mégis engedi azt.

Hasonlóképp mellőzik a mi nyelvtanaink a feltételhatározót, de ez is az okhatározó egy faja. «Veszély esetén a gyáva is megbátorodik»: «ha veszély van», a veszély megbátorítja; veled oda is elmegyek: ha te velem vagy; nélküled szomorú az élet; bizonyos feltétel alatt vagy mellett teszek meg valamit.

Az okhatározók közé számíthatni talán a *szenvedő*, vagy szenvedő értelmű igék határozóját (ablativus auctoris): az inas megveretik a mestertől: ez a «működő személy» befolyással van a cselekvésre, azért nem lehet a kíséző vagy viszonos társak közé számítani, bár úgyszólván átmenetül szolgál onnan ide. KUMMER is ide számítja.

De nem helyes az anyagot az okhatározók közé sorolni. Az anyag nem műveltet, nincs megindító hatással a cselekvésre, hanem éppen szenvedni a cselekvést; az alany felett sincs olyan felsőségben, mint a többi okok, az anyag csak az állapot-határozó előidejű tagozata, nem képzeljük bele azt a felsőbb szellemi erőt, hatalmat, a mit az okban érzünk.

Az ok honnan-irányú, eredet-határozó, távolabb esik az alany-nál, de szintén hármias csoportja van: örömeben sír, az örömtől nem tud hova lenni, kérésemre ezt megengedték. *Elfárad valamitől* és *bele fárad valamibe* abban különböznek, hogy a munka, a mibe bele fáradok, tovább is fenmarad, győz rajtam; *a sebbe belehal*: a seb nem gyógyult meg, fenmaradt «örökre»; a mitől elfáradok, az végét éri, mikor elállok tőle. A *-ben* ragos szó a legközelebbi, belső okot jelenti, a *től* és *-be* meg a *miatt* kissé távolabbiak. V. ö. SIMONYI Magyar hat. I. 105.

Az okhatározó felől nem olyan világos, hogy ez is tárgyyszerű volna, pedig talán ez is olyan, mint az eszköz, s lehet, hogy az ősember itt is személyféleket vélt látni.

Vehettük észre, hogy valamint a hely és idő testileg, úgy a társ és ok erkölcsileg van alája vetve, illetőleg föléje rendelve az alanynak. A társ alárendelt személy, a segítő felsőbb hatalom. A társhatározó megértéséhez hivatkoztunk a műveltség-történetre, nem lehetetlen, hogy a segítő határozókat is ugyanaz magyarázza meg az istenség képzetével. Nem az hihetetlen, hogy a kiserethatározók között, mondhatni, tárgyhatározók, személyhatározók és istenhatározók vannak, hanem az volna elképzelhetetlen, hogy az a hatalmas tényező, mely kezdettől fogva máig legtöbbet foglalkoztatta az emberi elmét, melyet az ember minden eseményben és minden tárgyban látni vélt, e hatalom, mondom, világrengető és népirtő háborúkra tüzelte volna az embert, beszédeben pedig semmi, de semmi nyomot nem hagyott volna. Ime, itt az a nyom a segítő határozóban. A határozó isteni hatalma legvilágosabb az okhatározóban, de az eszközben is érezhető; ha az isten nevét látszólag társhatározóul használjuk, ez már eszközhatározónak érzik: «istennel», «isten után» annyi mint isten segítségével; az eszközhatározóban mintha azok a szellemek, geniusok szerepelnének, kiket a sok istent hívő nép minden forrásban, fában, tárgyban ott sejtett. Mindez a célhatározóról is áll, ez a végzet, a rendeltetés, mely felé közelednünk kell.

Ha a nyelv lelki törvényeknek is alá van vetve, a lelki élet minden ágát szabad tekintetbe vennünk a magyarzatában, tehát a vallást is; WEGENER a többi ethikai mozzanatokat már figyelmünkbe ajánlotta (Grundfr. 17. s k. l.), G. RUNZE «Sprache und Religion» czim alatt egész könyvet írt, melyet azonban sajnálatomra meg nem kaphattam.

C) *Célhatározó*: A cél szemben álló ok: jövök nézésedre: a nézés vonz engem, okozza cselekvésemet, mint az ok, de eredménye, következése is lesz a cselekvésnek, úgy szólván távolabbi belső tárgya. A végpont homályba vesző határozatlansága a felfogást bizonytalanná teszi, «sokszor az elemző grammatikus alig is tudja eldönteni, inkább okot, vagy inkább czélt értett-e a beszélő vagy író, mikor az *ért* et alkalmazta», mondja SIMONYI (Magy. hat. I. 440.). *Irok az orvosért*: az orvos irat velem, az orvos készít engem írásra, de úgy is áll, hogy mintegy orvost írok magamnak, az orvos távolabbról szenved is a cselekvést; *elme gyünk munkát keresni*: a keresés vonzza, okozza, művelteti a menetet, de szenved is, mert csak a menetel által jó létre; *Keményt megboszu'ni jött*: a boszú vonzotta, de egyuttal szenved is a cselekvést, mert ez hozza létre a boszút. A célhatározó tehát szenved, de másképp, mint a szenvedő társ vagy a mondat tárgya, mert a cselekvésre befoly; és annyival távolabbi a mondat tárgyánál, mert a cselekvés el sem éri, legalább az illető mondatokban még nem található meg az az értelem, hogy sikerült-e a czélt elérni, ennek a kifejezésére új mondat kellene. Az ily elérhetetlen czél többnyire esemény (a tárgyi dolgok könnyebben érinthetők), azért célhatározóul leginkább cselekvést jelentő névszók s főnévi igenév szerepelnek (v. ö. SIMONYI Magy. hat. I. 197.).

A célhatározó a legtávolabbi pont határozatlansága miatt csekély körű, de azért mégis van hármas csoportja, legalább mindenikbe illő ragjai: valami *czélból*, *végből*, valami *végett*, valami *íránt*, után, valami *ért*, *valamire*, *valamit tenni*. Az indogermán nyelvekben is van célhatározó genitivus (DELBR. I. 309. 324—327.).

Az eszközféle határozók 3—3 csoportú tagozatai:

Okhatározó			Eszközhatározó			Célhatározó		
ok, megengedés, feltétel, szenvedőigei cselekvő			eszköz, közbenjáró, műveltető ige cselekvője					
-tól	-ért	-ra	-ből	-vel	-ra	-ból	-ért	-ni
-ből	-n, -ben	-be	-től	-n, -nál		végből	végett	-ra
	által, miatt			által, fogva		célből	íránt	-nek
							után	-úl

3. *Személyhatározók* (azaz még egyszer az *alany* és *tárgy*).

Az alanyval és tárggyal már sokat foglalkoztam s fejtege-

téseimnek merem tulajdonítani, hogy azóta már két új magyar nyelvtan jelent meg (NÉGYESSY LÁSZLÓTÓL s GAAL MÓZESTÓL), melyek azt a régi meghatározást, hogy alany az, a miről valamit mondunk, s állítmány az, a mit az alanyról mondunk, egészen elejtik; de mivel még van olyan mondani valóm róluk, mit a határozók kifejtése előtt nem mondhattam el, másrészt még élénk vita folyik az alany körül, most még visszatérek rá.

Kétség merült fel az iránt, hogy mi a különbség a logikai, lélektani és nyelvtani alany és állítmány közt, mivel ezt a különbséget I. tanulmányomban nem fejtegettem. Erre a Nyr. 28: 570. 1. adtam feleletet.

Én nem látok különbséget a lélektani és logikai alany közt, egyszerűen két külön szempontból itéljük és nevezük meg ugyanazt a dolgot. A lélektani alany az, a mi a beszélő, vagy a beszélő és megszólított lelkeben előbb is szunnyadt; ezt egy új dolog: a lélektani állítmány életre kelti, kirántja szunnyadásából, vagyis alanynyá emeli ki; *nekem kalapom van*: magamra gondolok s azt észlelem, hogy kalapom van; *bölcsöd a haza, majdan sírod is; ez éltetőd*: a haza képe van meg lelkünkben s észreveszszük róla, hogy bölcsönk, vagy sírunk, vagy éltetőnk; *hazádnak rendületlenül légy híve*: itt is a haza képe van meg lelkünkben, *hazádnak* a lélektani alany.

A logikai alany az, a miről valamit mondunk; a mi az állítmány után (helyesebben az állítmányi csoport után) legfontosabb a mondatban; *nekem kalapom van*: magamról mondom valamit, azt hogy (én) kalappal bírok; *hazádnak légy híve*: a hazáról mondom valamit, azt, hogy (a haza) hűséget kíván.

De a nyelvtannak az igazi lélektani és logikai alanyokra nincs nagy szüksége, csak megterheli velük a tanuló elméjét. A nyelvtani alanyt sokkal könnyebb felismerni, mert ez mindig az a rész, mellyel az ige megegyezik. *Hazádnak rendületlenül légy híve*: nyelvtani alanya *te*, mert ez az ige személye (az *óh magyar* két új mondat: egy felkiáltás és egy megszólítás); *nekem kalapom van*: nyelvtani alanya *kalapom*, mert ezzel egyezik az ige, ez az ige személye.

Néha összeesik mind a háromféle alany: *bölcsöd az* (alany: *az*), *a templom | villámtól sújtott le*; de ez csak véletlen s onnan van, hogy a lélektannak s logikának mindenféle nyelvtani mondatrész szokott lenni alanya, tehát némelykor nyelvtani alany is. — Ép úgy szokott a lélektani és logikai állítmány is mindenféle nyelvtani mondatrész lenni, határozó kiegészítő, állítmány (ige), alany sőt több is együtt pl. *nekem kalapom van*: a mi itt lélektanilag és logikailag állítmány, az nyelvtanilag alany és állítmány.

Máskor meg az volt a kérdés (Nyelvőr 30 köt. 166. s k.), hogy melyik a nyelvtani alany ezekben: *A pártütő te vagy! Te vagy az! Ez* (az arczkép) *én vagyok, emez pedig te vagy*. Ugyanis ALBERT JÁNOS

HEYSE nyomán azt vitatta a Nyelvőrbe beküldött dolgozatában (163. l.), hogy ezekben a személyes névmások szolgálnak állítmányi névszóul, vagyis az ige az állítmányi névszóval egyezik meg; és szemrehányást is tett, hogy ezt magyar nyelvészek nem vették észre; a szerkesztő pedig a nélkül, hogy ALBERT és HEYSE felfogását jelezte volna, megkérdezte BALOGH PÉTERTŐL és tőlem, hogy mit tartunk ezekben alannak. BALOGH P. mitsem tudva az én feleletéről, bebizonyította, hogy itt a személyes névmások alanyok; s én is az övéhez hasonló eredményre jutottam.

Ha az alanyról vallott nézetem némi rokonságban volna (válaszoltam én) a nyelvtanok meghatározásával, nyugodtan azt mondanám, hogy ezekben a mondatokban mindig a kisebb hangsúlyú rész az alany. Azt mondanám, hogy alany a *pártütő*, mert ez van előbb meg lelkünkben, ehhez kapcsolunk valamit, *te* pedig «kiegészítő», de az ige a névmás erős hangsúlya és nagy közelsége miatt nem az alannal egyezik meg, hanem a kiegészítővel. *Te vagy az?* ebben alannak mondanám az *az* mutató névmást, az igét pedig megint a kiegészítővel egyeztetném, hasonlóképp *az* és *amaz* volna az alany a harmadik mondatban.

De nézetem szerint ezekben a *te* az alany, mert az a főbb, az igazibb személy s a hangsúlytalan rész a kiegészítő. Mert lehet a kiegészítő is hangsúlytalan, mint minden mondatrész. Az állítmány, a helyhatározó és minden rész a pillanat szüksége szerint hol hangsúlyos, hol hangsúlytalan és megmaradnak mégis állítmánynak, helyhatározónak stb. Nem hiszem, hogy volna nyelvész, ki ebben az isteni parancsban: *Én vagyok a te urad-istened* ne az *én-t* tartaná alannak, a *te urad-istened-et* pedig kiegészítőnek, pedig itt világosan gyengébb hangsúlyú a kiegészítő az alannál. S az idézett első parancsolat egészen olyan, mint a föltett mondat: *A pártütő te vagy*, ugyanabba a szórendbe is tehetem: *A te urad-istened én vagyok*. Viszont nincs mért megváltozzék az alanyi szerep, ha a hangsúlyt megváltoztatom: [Színházat játszunk, én a király vagyok] *te a pártütő vagy*. Most már a kiegészítő lett hangsúlyos és a mondat csak a névelőben különbözik a logika mintamondatától: *Te pártütő vagy*.

Ez én vagyok, amaz pedig te vagy: itt hangsúlytalan kiegészítők és hangsúlyos alanyok vannak. *Ebben a rámában én vagyok, amabban pedig te vagy*: itt is hangsúlytalanok a határozók és hangsúlyosak az alanyok; de mondhatom kissé változott körülmények között ezt is: *Én ez vagyok, te pedig amaz vagy*, illetőleg: *Én ebben a rámában vagyok, te pedig abban vagy*; ezek már hangsúlyos határozók és hangsúlytalan alanyok.

A logikusnak is csak azért nehezek az ily mondatok, mert mind a két mondatrésznek (alannak és kiegészítőnek) köre egyenlő, nem tudni tehát, melyik foglalja be a másikat. A lélektani alanyt

is azért habozunk megjelölni a hangsúlytalan részben, mert a hangsúlyos rész is ugyanaz a személy. Melyik személy van hát megelőbb lelkünkben, ha mind a kettő egy! — Nézetem szerint az ilyen határozott névmást, mint *én, te, ő*, mely soha egy megmutatott személynél többet nem jelent, mindig magába foglalja az a névmás, mely határozatlanabb, tehát tágabb köre van: *ez, az*, mely t. i. személyt, tárgyat, sőt körülményt is mutathat.

De ha *én* az alany ebben is: *Ez én vagyok*, meg ebben is: *Én ez vagyok*, hol van az a mondat, melyben az *én* nem alany, hanem kiegészítő? Nem lenne csoda, ha sehol sem volna, mert sok névmás van, mely nem lehet akármiféle mondatrész. A magárátható névmás nem lehet alany, sem kiegészítő, a német *man* és francia *on* meg viszont csak alany lehet, semmi más nem. Ehhez hasonló az *én, te, ő* természete is, ezek is csak alanyok szeretnek lenni, azért a «függő esetekben» legtöbb nyelvben más töből képzik alakjaikat. De kiegészítőül is előfordulnak az ilyen ritka mondatokban: *Én vagyok-e én? Én már nem vagyok én. Te te vagy. Ő ő* stb. Máskor, hogy a szóismétlést kikerüljük, új névmást teszünk a kiegészítőbe az alany személyének újabb kifejezésére: *Én vagyok-e az? Te vagy ez.*

Van még egy pár ezekhez hasonló nem névmásos mondat, melyeket egyúttal szintén elemezni kívánok. *Az a fiú az öcsém volt. Az az ember volt a kocsis.* Ezek kettős értelmű mondatok. Közönséges hangsúlylyal az *öcsém* és a *kocsis* kiegészítők, kiemelő hangsúlylyal alanyok. Ezt ellenpróbákkal is ki lehet mutatni. Mivel ugyanis a mondatviszony világosan megmarad, ha a hol-irányú mondatrész helyett hova-irányút mondok: *Az ember a réten jár, Az ember a rétre jár*, (helyhatározó a rét itt is, ott is) s mivel a kiegészítőnek hova-irányú párja a véghatározó, vagy a nevezőhatározó: azért az lesz a kiegészítő, a melyik a mondat értelmének kisebb változása mellett alakítható át nevező határozóvá; tehát közönséges hangsúlylyal: *Az a fiú az öcsémnek látszott, tartatott* (itt a *fiú* van jobban szem előtt), de kiemelő hangsúlylyal: *Annak a fiúnak az öcsém tartatott* (itt meg az *öcsém* az igazibb személy, ez van jobban szem előtt).

A Nyelvörben fölvetett két kérdéshez KICSKA EMIL is, kinek ide vágó s figyelemre méltó dolgozatait fentebb (28 : 392. l.) említettem, hozzászóltott «Van-e pszichológiai és logikai alany és állítmány» czím alatt (NyK. 31 : 331.). Ő is kijelenti, hogy pszichológiai alany és állítmány nincs és nem érdemes különbséget keresni közte és a logikai közt. De a logikairól azt mondja, hogy fönn kell tartani, hogy a mondatot visszaváltoztathassuk logikai itéletté, s így alanyát megtalálhassuk; mert annak kell a nyelvtani alanynak is lenni, a mi logikai alany. Elannyira, hogy ebben: *A leregőveget daruk hasították, A templomot villám sújtotta* a daruk és villám

szóknak «állítmányi funkciót» tulajdonít s egyenlőknek veszi az ily prædicativumokkal: *ego Priscianus vocor*. Azt mondja, hogy sem logikailag, sem pszichológiailag, sem grammatikailag nem alany bennük a *daruk* s a *ri lám*, hanem mindenkép az állítmányhoz tartoznak, azaz κατ' ἐξοχῆν állítmányi értelmű altagjai.

Hát a kinek e mondatokban a *daruk* és a *villám* nyelvtanilag is prædicativumok, azzal nyelvtani alapon nem lehet vitatkozni, mert soha sem fogjuk megérteni egymást. Azért nem is vitatkozom itt tovább vele. Remélem, hogy eme dolgozatom után elismeri, hogy nekem a magam szempontjából igazam van: az én nyelvtani alanyom itt a maga osztályába helyesen van besorozva és helyesen van a távol- és közellét viszonyai szerint is csoportosítva, végre hogy jogosan használom az *alany* nevet, mert majd minden igazi (azaz copulás) logikai ítélet alánya nálam is alany; valamint én is elismertem (28: 291. l.) s elismerem most is, hogy neki a maga szempontjából igaza van, csak hogy az ő alánya nem nyelvtani alany, hanem a mondatannak csak szörendi és a kérdés- meg feleletről szóló fejezetébe tartozó előtag, vagy «meghatározandó tag».

Még egy pár más átmeneti esetet akarok tárgyalni, midőn t. i. homályos, hogy melyik az alany s melyik az állítmányi névszó (kiegészítő), mert e kettő között is van olyan ingadozás, mint a ragos állapothatározó és a módhatározó közt. Itt is «fölüti fejtét osztályozásaink örökké vigyorgó Mephistophelese, az átmenet».

Igy nem tudhatjuk, van-e egyáltalában alany e mondatban: *A fiúból inas lett*, nem olyan-e itt az *inas*, mint e két másikban: *A fiú inas lett*, vagy: *A fiú inassá lett*, csupán, hogy az utólagos tulajdonság (kiegészítő) az első példában olyan ragtalan, mint a másodikban. Ha e két utóbbi mondat valóban hasonlít az elsőhöz, akkor az első mondat alanytalan. Itt a nehézséget az okozza, hogy a «belső alany» — mely nem egyéb, mint az aktív igék «belső tárgyának» megfelelő alany át nem ható igék mellett (itt: *inas lett*) — átmenetül szolgál és középhelyet foglal el az eredmény (vég)határozó és a személyes szenvedő alany közt. Viszont talán ebben sincs alany: *A fiú inassá lett*, talán ez is csak abban különbözik az első mondatától, hogy itt meg az előzetes tulajdonság (a fiú) ragtalan és az utólagosnak van ragja. Mind a két tulajdonság lehet ragtalan, mint a második példában, de mind a kettő ragos nem lehet, hanem vagy csak az előzetes, vagy csak az utólagos kap ragot. E szerint azt látnók, hogy az előzetes tulajdonság is átmenetül szolgál a kiegészítő és az alany, még pedig a vezető alany közt, mely a közelségi viszony innenső pontján áll, s a cselekvőtől igen keveset különbözik. Így aztán egyszerre mind a három mondat alanytalanná válik, illetőleg a nyelvérzék, mely mégis lát bennük alanyt, csalódásba esik.

Hasonló csalódást mutat ki ZOLNAI GYULA e mondatokban:

este van, reggel van, «melyeket már csak nyelvtörténeti ismerettel nyilváníthatunk alany nélkül való kifejezéseknek» (Mondattani búvárlatok, 1893. 40. l.), pedig ezek időhatározós kifejezések: *esttel van, reg-vel van*, mint az ilyen: *éjféltajt van* (u. o. 44. l.).

A kissé föntebb felvett három mondatra vonatkozóan a változtatás próbája segít ki arra nézve, hogy melyik az alany. Mert a nyelv az átmenetet is beiktatja vagy az egyik, vagy a másik osztályba, függőben nem hagyja. Abban a három mondatban a nehezséget az is szaporítja, hogy mind a két névszó, az alany és a kiegészítő, harmadik személy. Ha különböző személyűvé változtatjuk, az egyeztetés megmondja, hogy mit tart a nyelvérzék alanynak: *Belőlem inas lett*: alany az *inas*, mert ezzel egyezik az ige. *Én inas lettem*, vagy *Én inassá lettem*: alany *én*, mert most meg ezzel egyezik az állítmány.

Az a meghatározás, hogy az alany egyszerűen csak személy, nem elégítette ki az érdeklődőket, mert csak formai, külsőleges meghatározás, e mellett valami közelebbi, tartalmas jelentést is várunk az alanytól. Ezt a jelentést azonban, ha csak a nyelvek mai állapotát vesszük tekintetbe, egységesen és ily röviden nem találjuk meg; most csakugyan csupán az közös a sokféle alany között, hogy mindenik tudatos személy, vagy ilyen gyanánt van használva. Hanem ha a mondat részeit történeti fejlődményeknek tekintjük, akkor mondhatjuk, hogy az alany a cselekvő személy fogalmából keletkezett. «A nyelvtani alany voltakép és eredetileg a cselekvő kategóriája», mondja SIMONYI (Nyr 29: 5. l.), s DELBRÜCK és WUNDR is úgy vélik, hogy az alany a cselekvő személy fogalmából indult ki.

Mindez összeegyeztethető az én állításaimmal. Az alany eredetileg cselekvő személy, pontosabban mondvá saját akaratából cselekvő személy, de lassanként más fajai is fejlődtek ki, az igehez való helyzet szerint: szenvedő, műveltető, vezető s másféle alanyok, melyek eredetileg mind tudatos személyek. Ezzel elég tartalmas jelentés is van adva az alanynak.

A «személyi elmélet» már meglehetősen el van terjedve, sőt nem is egészen új, mert már BECKER mondta, hogy az alany tulajdonképp csak személy: «Das Subjekt in der Sprache insgemein als ein dem Sprechenden Verwandtes und gewissermassen als Person aufgefasst wird» (383. l.). Ennek megfelelően fejtegette WEGENER, hogy az alany mint személy a beszélővel rokon; de én nem választom el a beszélőt más személyektől, mert minden személy ember, tehát rokon a beszélővel, ki szintén csak ember.

Ha a különböző szerepű személyek közül több is előfordul, illetőleg ki van fejezve a mondatban, az lesz főalany, mely az igevel legszorosabb kötelékben a szemlélet középpontjában van.

Az a kérdés merül fel itt, hogy ha az alany tudatos személy,

azaz tudatos cselekvő a cselekvő mondatban, illetőleg tudatos szenvedő, vagy műveltető a megfelelő mondatokban, megszűnik-e az illető személy tudatossága akkor, midőn az alany határozóvá válik, midőn pl. a cselekvő alany a szenvedő szerkezetben határozóvá lesz.

Nyelvérzékünk és emberi gondolkodásunk azt súgja, hogy a határozóvá tett személy tudatossága a szenvedő mondatban nem szűnik meg. Mért szűnt meg hát akkor alany lenni? Erre nézve lehet a dolgot úgy is felfogni, hogy alanynak lenni sem szűnt meg az a személy, csak nem főalany, nem főszemély többé.

Ekkor az alanynak két rétege volna: a főalanyok rétege nominativussal és az alsóbb alanyok rétege raggal, praepositíóval stb. Éppen azért cserélkezik oly könnyen a cselekvő és szenvedő szerkezet, mert a mondatrészek ugyanegy osztály keretén belül maradnak.

Eddig megrögzött véleményünk ugyan, hogy az alanynak nominativusnak kell lennie, de ebben talán félrevezet bennünket az alak és erről a nézetről le kellene tennünk.

Ha belenyugszunk, hogy az alany értelmileg megállhat és alanynak (értelmes, tudatos személynek) maradhat más alakban is (az eddigi «értelmi alany»!), akkor nemcsak a szenvedő tárgyban, hanem minden tagozatban lesz ragos alanyunk is: *-tól, -vel, -t* raggal. Az első sorban megszemélyesített szereplő, vagyis főszemély nálunk ragtalan, az indg. nyelvekben nominativus (többnyire ragos!), az alany második rétege, a másodsorban figyelembe vett szándékos szereplő nálunk ragokra, névutókra, az indg. nyelvekben szintén felülőbb ragokra, «függő esetekre», *acc.-ra, ablat.-ra* vagy praepositóra szorul. A szenvedő ige alsóbb személye (a «*munkásoktól*» *építtetik*) tehát vagy szintén alany, vagy legalább is átmenetül szolgál a műveltető alany és az okhatározó közt; a műveltető ige alsóbb személye pedig (a *munkásokkal* ásatok) alsóbb alany, vagy átmenet a cselekvő alany és az eszközhatározó közt, mert nem egészen olyan élettelen és alárendelt a működése, mint a közönséges eszköze (bottal ásat).

Hogy a műveltető, átható és szenvedő ige ragos (függő esetű) szereplőit is lehet az alanyhoz számítani, arra GABELENTZ adott példát kínai nyelvtanában, melyben a factivust és nevező határozót is az alanyok közé veszi, mivel a kínai ezeket is úgy meg tudja különböztetni ragozás útján, mint a többi alanyokat. A maláji, főképp fülöpszigei nyelvekről meg azt mondja, hogy nemcsak a mienkhez hasonló szenvedő mondatú alakíthatják át a cselekvő mondatot, hanem eszköz-alanyú, sőt hely-alanyú szenvedő mondatú is. (Die Sprachwiss. 106. és 346. l. v. ö. fentebb 17. l.) Pedig a GABELENTZ nyolcz (kínai) igeneme közül (106. l.) csak kettő, az ép most említett factivum és denominativum felel meg nálam (a

magyarra és az ismert nyelvekre nézve) határozónak; a többi hat az én alanyaimmal van bővítve: activum (cselekvő), passivum (szenvető), reflexivum (magáraható egy alanyval), reciprocum (ugyanaz többes számú, vagy két alanyval), causativum (műveltető), neutrum (át nem ható); csak a vezető és átható alany nem kap nála külön igenemet, hanem egybeesik az activummal. Mivel a nálam szereplő nyolcz alany közül a cselekvő nem egy külön választható alany, hanem egyuttal átható, vagy magáraható, vagy át nem ható is, és így csak hét igazán külön eső alany van, azért a magyar s kínai nyelv közt csak az az eltérés létezik, hogy nálunk az átható és át nem ható igének van egyforma alakja, a kínaiában pedig a vezető és az átható igének. A kínaiában, úgy látszik, igeragozás, nálunk igeképzés jelzi ezeket a viszonyokat.

Lehetséges, hogy tulajdonkép így van szerkesztve a nyelv: az alanynak két rétege van (miut pl. az állapothatározónak is), az egyik nominativusos, a másik függő esetű. És lehetne az alsó alanyokat egyszerűen személyhatározónak nevezni, bár a személyhatározó név az összes alanyok gyűjtőnévéül alkalmasabb, de csak fölvettem az alany kétrétegűségét, egyébként jobbnak tartom már csak a hagyomány kedvéért is meghagyni ezeket a határozókat az eszközt-, illetve az okhatározók társaságában.

Pedig ha tekintetbe vesszük, hogy minden határozó gazdag alakokban, csak természetesebbé válik osztályozásunk, ha az alanyt is gazdag alakúnak bizonyíthatjuk be. Csak le kell tenni a dualizmusról. Az alany nem különváló és egyetlen alakú párja az állítmánynak, hogy épen maga alá rendelné az egyeztetés által az állítmányt s mindkettejük alá a többi mondatrészeket, hanem a határozóknak egyik polgártársa ő s ezekkel egyenlő fokon rendelődik alá az igének, bár ezzel a legszorosabb kapcsolatban áll, mert a többi mondatrészek egyuttal az alanyval is bizonyos viszonyban vannak, mint társai vagy befoglalói.

A rangért, melyet így elveszünk az alanytól, bőven pótoljuk kárát a hármas tagozattal, tartalma és alakjai gazdagságával. Apollonios Dyskolos is úgy fogja fel még a beszédet, hogy az igehez tartozik a név (vagyis ennek sokféle alakja), nem mint mi mondjuk, hogy a névhez (alanyhoz) tartozik az ige (DELBRÜCK I. 9. l.).

A dualizmus nem az alany és ige közt van, hanem legfeljebb annyiban áll, hogy az ige alatt vannak ennek bővítései. «A mondat lelkevel, az igevel egyet érő (æquivalens) a nyelvben semmi sem léte», mondja BRASSAI (Akad. ért. III. 399.). S 1885-ben DÓCZI IMRE még szentségtörésnek gondolta a BRASSAI véleménye elfogadását (Tanáregves. Közl. 19: 67.), hogy az alanyt a határozók közé soroljuk, de 1888-ban már kijelenti SIMONYI (Magyar határozók 1. l.), hogy addig nem lesz rend a határozókban, míg BRASSAI

elméletét el nem fogadjuk. GULYÁS (a Dóczy híve!) szerette is volna keresztülvinni ezt, de egyszerre nem merete, s mint láttuk, az ő határozó rendszere legtávolabb is áll ennek az útjától. S nem is volt lehetséges az alanyt így határozóvá leszállítani, míg a helyzete és szerepe a többi határozókkal szemben pontosan és fokozatosan megállapítva nem volt. De a dolgozatomnak talán meg lesz az az eredménye, hogy most már tudni fogjuk, minő helyütt lehetne az alanyt a határozók rendszerébe beilleszteni.

Nem hiába tartott ezer évnél tovább, vagyis ARISTOTELESTŐL WOLF CHRISTIANIG, míg az alany és állítmány műszók a világalummal elnyerték (DELBRÜCK I. 24.), mert az alany nem is uralomra való s ha lehet jósolni, aligha fogja ezt az uralmat annyi ideig megtartani, mint a meddig küzdött érte.

Talán bebizonyítottam tarthatom már azt az állításomat, hogy az a határozó, mely hármasság tagozatával s középső, folyamati tagjának hármasság csoportjával, alakjai gazdagságával, a metaforának világos útjaival olyan természetesen illik be a többi kísérelő-határozók közé, csakugyan szinten határozó, ha eddig két, sőt három külön mondatrésznek, alanynak, tárgynak és pár részét határozónak neveztek is. Közte és a többi kísérelő-határozók közt van ugyan, de nem nagyobb különbség, mint akármelyik más két-három határozóosztály között. Az alany tudatos, a társ alárendelt, a segítő fensőbb, hatalmasabb személy vagy dolog.

A logika tegyen, a mit tud azzal a tanításával, hogy a mondatban háromféle kapcsolat van: állítmányi, jelzői és objectív, melyek közül a két első volna fontosabb, — a nyelvtan az állítmányi és az objectív kapcsolat között nem lát különbséget. A jelzői kapcsolattal pedig harmadik dolgozatomban fogok leszámolni.

V.

Visszatekintés.

1. Ezzel bevégeztem a határozók elemzését. Vannak még függő kérdések, melyeket nem dolgoztam ki, de nem akarom a már elert eredményeket tovább elvonni a megvitatás elől; «apparátussal» sem láthattam el kellőképen dolgozatomat, az ember a körülményeinek rabja; s a főeredmények talán így is megállják helyüket. Talán bebizonyult, hogy az a dualizmus, mely a mondatban érezhető, nem a mondatrészek kérdése, akármelyik mondatrészt juthat akármelyik mondatfélbe, tagba; bebizonyulhatott, hogy az alany a többivel egytermészetű határozó, hogy az állítmányi névszó a határozók egyik osztályának egy tagozata; hogy az úgynevezett kiegészítők és a határozók közt látszó különbség csalfa, mindkét bővítés határozó, bár a határozókat való-

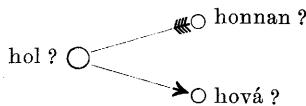
ban föl lehet osztani két családra a befoglalás és melléklődés alapján, de ez a két család nem esik egybe sem a kiegészítőkkal, sem az eddigi 3—4 határozóval; bebizonyult végre, hogy a gondolati főnév sohasem alapít külön határozót, pl. állapot-, vagy módhatározót, hanem a hely-, illetőleg a társhatározóhoz csatlakozik.

Az is eléggé kitűnik emez eredmények között, hogy a határozók rendszerének alapja a jelentés, bár nem a puszta szó jelentése, mert akkor, mint B. LOGH találóan mondja, ebben: golyó van a puskájában, és ebben: bízik a puskájában, egyféle határozók volnának, hanem a *mondatrész jelentése*. DELBRÜCK is így szól (I. 78. l.): Man darf also nicht die Wortarten, sondern muss die Verwendungsbeurtheilungen als Eintheilungsgrund nehmen. A mondatrészek jelentése pedig legrövidebben összefoglalva következő: A hely-, idő- és állapothatározó helyet, időt, vagy tulajdonságot jelent és azt jelentő, vagy olyan gyanánt használt szóval fejezzük ki. A társhatározó kíséző, vagy viszonzó, vagy tudtán kívül fenforgó (szenvető) személyt vagy ilyen gyanánt használt dolgot; az eszközféle határozó elősegítő körülményt, vagy eszközt, illetőleg ilyenek gyanánt használt dolgot; végre az alany saját akaratából tudatosan működő személyt, vagy ilyen gyanánt használt dolgot jelent.

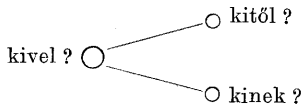
A mondattani jelentés felismerésében a szemlélet, lélektan és nyelvtörténet a stilisztikával és a logikával egyaránt segíti a mondattant. Világos ezekből, hogy az eseteket nyelvtani egységeknek tekinteni merőben helytelen, a *puskájában* alakot minden szerepében egységnek hirdetni, annyi, mint a *puska* szót is egységnek venni és egyedül neki tulajdonítani azt, hogy egyszer alany, máskor birtokos jelző tud lenni. Akkor annyi mondattan kellene, a hány szó van. Az esetek közt rangosztályokat állítani föl és a helyjelentő végzeteket, pl. a görög *-θεν*, *-τι*, *-ς* végzetet, a locativust, az eszközhatározó *-θεν*-t csak esetpótló ragoknak, «nem valódi esetek»-nek venni (BRUGMANN Griech. Gramm. Iw. MÜLLER Handb. d. Altert.-wiss. II. 107. l.) a «valódi esetek»-kel, pl. a genit., dat., acc.-szal szemben, a mondattani elemzésnek, de még a nyelvtörténetnek is élesen ellent mond; a mi ma locativus, holnap genitivus is lehet, a mi a görögben *-θεν* végű eszközhatározó, a latinban igazi *-bus* végű dativus és ablativus. A legáltalánosabb értelmű «valódi» eset is valaha szembeötlő helyi vagy legalább kísézői, oki stb. viszonyt jelenthetett, csak az a szerencséje, hogy, mint pl. a nominat. *-s* ragjának, már az indg. ősnyelvben is régi, kopott jelentése s alakja volt s így ma már a sajátos eredeti jelentése ki nem deríthető. Ennyi az egész; az egyik esetalak ezer éves, a másik háromezer, a harmadik tán hétezer éves; de maga az eset vagy a mondattani viszony egyenlő régi lehet akkor is, ha praepositívóval, akkor is, ha esettel van

kifejezve. Azért, hogy az alany nem külön határozó, s a nominativus nem külön eset a többinél, nem mondom én, hogy most már ne nevezzük alanynak, még azt sem, hogy okvetlenül a határozók során kell őt tárgyalnunk, de ne tanítsuk többé, hogy az alany a mondatnak főrésze, hanem elégedjünk meg az iskolában is azzal, hogy csak az állítmány a mondat főrésze s tüntessük fel az alany hármasságát is a műveltető alany és a tárgy segítségével. Az alanyt úgyis előre kell bocsátani az összes bővítő részek közt s ha a határozók után megemlítjük, hogy utolsó osztályú odaillenék az alany is, mint «személyhatározó», felforgatás nélkül is igazi képet rajzoltunk a tanulónak a mondatról. E kép szerint a nyelv sokkal egyszerűbb, mint eddig tanítottuk, az alanyon kívül van összesen ötféle határozó, nem több, mint eddig, sőt mivel a hármasság mindenütt egyformán ismétlődik, az «előzetes» és «utólagos» jelzők segítségével sok eddigi külön határozónév fölöslegessé válik. Így az eddigi alany, állítmányi névszó, tárgy és határozó mondatrészekből összesen egy, vagy a régi szokásnak engedelményt téve, két mondatrészből lesz: alany és határozó, és ezeknek a rokonsága is világosabb lesz, mint eddig pl. a tárgy és állítmányi névszó rokonsága volt, melyek egy vonalon álltak egymás mellett.

E rokonság feltüntetésére leggyümölcsözőbb eljárás az egyes osztályokban a közelség és távolság tagozatait és ezeken belül a hármasság helyzetét megkülönböztetni. A közelség és távolság a cselekvés folyamatához van mérve, a mi a folyamattal együtt van, az közel van, a mi a folyamat előtt vagy után van együtt a cselekvéssel, az távolságban van. A távolság tehát előzetes vagy utólagos, de a vonalat, melyen a cselekvés végig halad, nem képzelem egyenesnek, hanem törtnék, melynek szögében, a szemlélő közelében van a folyamat, a cselekvés talán balról indul és jobbra tér át:

Innen magyarázható a honnan- és hová-irány cserélődése: kitér valaki elől, kitér valakinek. Így van a három helyzettel is, ezek sem állanak éppen egy vonalban, hanem a középső szögbe esik:

A három helyzet azt jelzi, hogy a közelségben levő körülmény a cselekvésnek kezdetével, folytatásával, vagy végével érintkezik-e.

A határozók táblája:

Befoglalók. (Az igével közös központú körülmények.)									Kisérők. (Külön központú szereplők.)									
Előzetes távolság			Közelség			Utólagos távolság			Távolság			Közelség			Távolság			
Eredek			Folyamat			Vég			Eredek			Folyamat			Vég			
<i>Hely</i>									<i>Társ</i>									
honnan?			hol?			hová?			viszonzó társ			kísérő társ			szenvedő társ			
-tól	-ből	-ról	-nál	-ben	-n	-hoz	-be	-ra	vesztes		részes	tekintet	fokozás, hasonlat, mód, mellék- neves mód, kijelentés	kovetkez- mény	(vonzat) (állandó határozó)			
névutók			névutók			névutók			-tól	-vel	-nek	-vel			-ról	-n	-ra	
-tól	-től		-hoz	-hoz		-hoz	-hoz		-től	-től	-hoz	-nál, -ként						
<i>Idő</i>									<i>Eszközféle (Segítő)</i>									
mióta?			mikor?			mikorra?			ok			eszköz			cél			
			elő-	egy-	utó-				megengedő feltétele (szenv.ige határozója)			mérték közbenjáró műv. ige határozója						
			idejű															
<i>Tulajdonság (állapot)</i>									<i>Személy</i>									
exessivus			állítmányi névszó			factivus			műveltető			alany			tárgy			
			mulékony állapot									vezető	c-e- lekvő	szenv- vedő				
												átlható magaráh, átmemh.						

A HATÁROZÓKRÓL.

Ismertetések és bírálatok.

Indogermán nyelvészeti folyóirat.

Indogermanische Forschungen. Zeitschrift für indogerm. Sprach- und Altertumskunde, herausg. von KARL BRUGMANN und WILHELM STREITBERG. XII. Band. Strassburg, Trübner, 1901. 430 l.

E kötet czikkei közül általános nyelvészeti kérdésekről szól MEYER R. M. terjedelmes dolgozata: *Künstliche Sprachen*. A nyelv eredetének problémája — úgymond — talán a legrégebb tudományos kérdés. Még pedig nem a beszélés az, a mi a csodálatot és kíváncsiságot régi időkől fogva felkeltette, hanem a dolgok elnevezése. Miért kapcsolódtak egyes tárgyakhoz bizonyos nevek? — ez itt a sarkalatos kérdés. MEYER mindjárt itt idézi RENAN mondását, mely, a mint dolgozatából látszik, az ő alapfelfogását is kifejezi: «La liaison du sens et du mot n'est jamais nécessaire, jamais arbitraire, toujours elle est motivée». Idézi ezzel szemben WHITNEY nézetét is, a mely szerint az emberi nyelvnek minden szava egyrészt önkényes, másrészt conventionalis jegy. Így még mindig fennáll a két ellentétes felfogás: az egyik szerint a szavak *δέσει*, önkényes megszabás következtében, a másik szerint *φύσει*, organikus fejlődés folytán keletkeztek. Az uralkodó irányzat a közvetítő felfogás, a melynek RENAN is, STEINTHAL is a képviselői és a melynek főleg PAUL adott kifejezést olyformán, hogy egyrészt új nyelvnyagnak folytonos alkotását teszi föl, másrészt a tárgy és új neve közt valami oksági kapcsolatot lát. PAUL csak azt sajnálja, hogy a nyelvbéli alkotás folyamatát nem lehet kísérletekkel megvilágítani. Ebből indul ki már most MEYER; az efféle kísérletnek, úgymond, meg van a lehetősége: hisz van elég úgyn. «feltalált, mesterséges, önkényes» nyelv és fél-nyelv, kutassuk át ezeket abból a szempontból, hogy a valóságban mily tere van a nyelv szabad feltalálásának? Sorra veszi s csoportosítja a különféle „mesterséges nyelveket”. I. Az esetek egy részében

a nyelv természetes fejlődése meg van zavarva, vagy úgy, hogy 1. bizonyos nyelvek megőrzik azt, a mi általánosságban el van ejtve — pl. a történeti regények írónak régieskedő nyelve, vagy egyes körök conventionalis nyelve, deákn nyelv — vagy hogy 2. elejtik, kerülük a szokásos nyelvényeg egy részét: pl. a jogi nyelvben bizonyos körülmények közt, szerződés kötésénél, végrendekezésnél stb. egyes meghatározott kifejezések használandók, a többiek kerülendők; ide tartozik a szertartásos nyelv, a curialis stílus, a biblia nyelve, a sportnyelv, a költői nyelv, sőt e tekintetben az irodalmi nyelvet is 'mesterséges' nyelvnek lehet mondani, ezt is a válogatás jellemzi. Az 1. és 2. lehetőség egyesítése forog fenn a 3. esetben: az egyébként elejtett nyelvényegot megtartják s elejtik azt, a mi általában szokásos. Ez történik, ha egyes körök az élő nyelvet mellőzve, holt nyelvet használnak, pl. a latint. II. Mesterséges nyelvek úgy is keletkezhetnek, hogy a nyelv anyaga önkénytelenül vagy szándékosság folytán elváltozik (népetyimologia, differenciálás, titkos nyelvek). III. A szokásos nyelvényegből való fordítás esetén voltaképp mindig valami keveréknyelv-féle keletkezik: az eredetinek nyelvéből mindig behatol valami az új formába is. A Voss-féle Homeros nyelvét már Schlegel Á. V. «ein selbsterfundenes Rotwelsch»-nek mondotta. Ide tartozik maga az igazi 'rotwelsch', a tolvajnyelv is, a melynek alkotórészei: szóferdítések, az abstractumnak a concretumra való fordítása és — főleg a héberből való — kölcsönzések. A tolvajnyelv igazi mintája a keveréknyelvnek. E III. csoportba tartozik a skaldok nyelve is: ők tulajdonképp a maguk nyelvén belül végtetekig viszik a fordítás elvét, midőn valamely szó helyébe más rokonértelmű szót vagy minél távolabb eső metaphorát tesznek. Az idegen nyelvi elemek egyenes átvételének különböző esetei ismeretesek (Lehnwörter: meghonosult idegen szók; — Fremdwörter: meg nem honosult idegen szók); nagyobb veszedelemmel járhat idegen szerkezetek, szólások átültetése. Viszont a purismus is mesterséges módon gyarapítja a szókincset s kárt okozhat a nyelv szervezetében, pl. a francia *distrain* megfelelőjeképp szokásossá vált *zerstreut* szó a francia felfogást tükrözteti, SCHLEGEL még *Träumer*-nek fordította s az értelmet adta vissza. Túlságos sok vendégszónak behatolása esetén a valódi keveréknyelv keletkezik. IV. Tulajdonképi mesterséges nyelv egyes nyelveknek szándékos kombinálása és contaminálása útján keletkezik. Napjainkban valósággal divatosakká váltak az efféle 'világnyelvek', keletkezésüket előmozdították a kornak kosmopolitikus irányzatai, nemzetközi társulásai is. A kérdésnek látszólag legegyszerűbb megoldása az lehetne, ha valamely meglevő nyelvet nyilvánítanának világnyelvvül: sokan az angolt

tartják erre hivatottnak (legújában 1899-ben DIELS a berlini Akadémiában tartott beszédjében), SCHUCHARDT a francziát, MEYER GUSZTÁV az orosz, BRUNNHOFER a németet. (LEWIS CARNAC kiszámította, hogy a XX. század végén 640 millió ember fog angolul beszélni, németül 210, oroszul 233, francziául csak 87 millió.) Szerzőnk ezután a mesterségesen alkotott világnyelvek típusait mutatja be, általánosságban DIELS szavaival jellemezve őket: «Alle diese Kunstprodukte erinnern etwas an den Faustschen Homunculus. Denn auch die Sprachen sind Organismen, die sich nicht in der Retorte brauen lassen». A 80-as években legnagyobb sikere volt a volapüknek, melyet SCHLEYER MÁRTON szerkesztett, első sorban az angol nyelvet véve alapul, de más nyelvek egyes sajátosságait is kölcsön véve (pl. a magyartól a vocalharmonia egy nemét meg azt, hogy a családnév elül áll). De már ennél a 'mesterséges' nyelvnél is kitűnik az, hogy nem parthenogenesis, hanem a meglévő nyelvényeg combinációja s átalakítása útján keletkezik. Más efféle 'világnyelvek' a STEINER-féle *pasilingua* (1895), a HILBES-féle számnyelv (1897), a BOLLAK-féle 'kék nyelv' (1900) stb., mindannyioknál kisebb-nagyobb mértékben kimutatható a meglévő nemzeti nyelvek befolyása. V. Több teremtő erő nyilvánul az ötödik csoportba tartozó kísérleteknél, midőn a hangok symbolikája szolgál a mesterséges nyelv vagy a nyelv egyes elemei megalkotásának kiindulópontjául. E kérdésről újában WUNDT szólott kimerítőbben, szerinte a nyelvalkotásnál nagyban szerepel a 'hangmetaphora': egy-egy hangnak érzésbeli tonusa (*Gefühlston*) azt az érzésbeli tonust fejezi ki, a melyet bennünk az illető tárgy felkeltett. A hangsymbolika és a hangutánzás természetesen nem egyazon dolog, de a kettő között bajos éles határt vonni s a kettőnek vegyülvése forog fenn a mesterséges beszéd egyes konkrét eseteiben is. Tévelyodottak, ábrándozók gyakran ujonnan kitalált, sajátzerű hangzású szavakkal fejezik ki érzéseiket (pl. a XII. században Szt. Hildegard stb.). Költők műveiben, népmesékben, a bűvészek nyelvében is gyakoriak az ilyen a hangok symbolikáján alapuló szóalakok; ilyformán keletkezhetek egyes általánosan használt szók is. MEYER ezután különböző német írók műveiből idéz ily módon alkotott, egész értelmetlen szóalakokat (pl. BÖRNE párisi leveleiben: *Soli Branz, Resse riam vorum catibis* stb.). Ilyképen egyesek valóságos titkos nyelveket is alkottak, de ezek is rendszerint valami meglévő nyelvi anyagra támaszkodnak. VI. A hatodik csoportban szerzőnk az astracti ó n alapuló nyelvalkotás kísérleteiről szól. 'Észszerű' módon próbáltak 'philosophiai' nyelveket alkotni, valósággal *θέσει*, — de különös, hogy rendszerint itt is befurakodott a *φύσις*! Ily kísérlet fűződik a XVI. századbeli RAYMUNDUS LULLUS nevéhez és LULLUS gon-

dolatát tökéletesíteni igyekszik LEIBNIZ, a ki az emberi gondolkozás anyagából a primitív gondolatok lehető csekély számát szűri le, ezek számára jegyeket akar megállapítani s ezekkel egy automatikusan működő nyelvvizsgálatot készíteni. E gondolatot tovább fejti PLOUQUET tübingai tanár (1716—1790), azt próbálgatva: nem lehetne-e a következőket felrajzolni s figurákkal kifejezni? A legújabb ilyenmű kísérlet STÖHR *Algebra der Grammatik* (1899) című munkája. Míg az imént említettek a tiszta fogalmakból indultak ki, de mindenütt kapcsolatban maradtak az egyes nyelvek anyagával, a kísérletezők egy másik csoportja (TRITHEMIUS, DALGARNO, KIRCHER, WILKINS püspök, a magyar KALMÁR GYÖRGY) a fogalmak jegyeivel operált. Így pl. DALGARNO a fémeket *nef* nek mondja, mivel «*n* concretum physicum, *e* accidens, *f* concretum artefactum»; az arany azután *neffis*, az ezüst *nefgoffis* stb. A nyelv fejlődéséről helyesebb nézetei voltak CHARLES DE BROSSESNAK (1709—1777); kimondja, hogy a szavak gyökereit a nyelvek egybe-hasonlítása útján kell kifejtetni (a gyökereket következetesen *R* betűvel jelöli), a végzetek eredetileg nagyjából önálló szók voltak, a szavak változásának egyik oka a «prononciation inexacte» stb. A gyökerek az ősfogalmak kifejezői s ezek alapján akarta az ő empirikus-philosophia¹ nyelvének szótárát megalkotni (nomenclature universelle des racines), a terv végrehajtása azonban abban maradt. A VII. csoportba tartoznának azok a nyelvek, a melyeknek a tiszta önkény adott életet. Erre szerzőnk csak egy esetet tud (egy Sandwich-szigeti törzsről), de ez is kétségesnek látszik. A VIII. fejezet a j e l b e s z é r ő l s z ó l (Z e i c h e n s p r a c h e). Ennek fajai: az állatok normalizált articulatioja, a füttyüléssel való jeladás, jelekül használt zenei hangok, taglejtések (köszöntés), a virágnyelv és maga az írás is. Az írás legmagasabb foka azután a matematikusok és chemikusok jegyrendszere. — A különböző 'mesterséges' nyelvrendszerek vizsgálata azt mutatja, mennyire tehetetlen a *θέσις*, az észszerű megszabás, a *φύσις*-szel, a természetes fejlődéssel szemben. A mi nyelveink nem philosophiaiak, nem egyetemesekek, nem uralkodik bennük a szükségszerűség, de ép ez teszi őket oly csodálatra-méltó birtokunkká s oly hasonlíthatatlan eszközünké. «Auch die Geschichte der künstlichen Sprachen — így fejezi be MEYER dolgozatát — wird ein beredtes Zeugnis für jenen organischen Bildungstrieb, den die Griechen die *φύσις*, wir die Natur einer Sache nennen.»

JELLINEK M. H. a nyelvtudomány történetéhez közöl adalékokat. Egy cikkében kimutatja, hogy azt az elméletet, a mely szerint a személyragok névmási eredetűek, már BOPP előtt ADELUNG és GRIMM JAKAB hangoztatták, mindnyájukat megelőzőleg pedig FULDA KÁROLY FRIGYES fejtegette (1771). Egy másik cikkében RAUMER RUDOLFNAK a

nyelvészet terén szerzett érdemeit emeli ki: munkálkodásának egyik főcélja a nyelvbéli változások reális tényezőinek megismerése volt; e változásokat szerinte nem a nyelv géniuszának varázsszerű hatása, hanem a beszélő egyének hozzák létre. Már 1857-ben kimondja, hogy egy-egy vidék egyes embereinek nyelvét kellene lehető híven megrögzíteni: «Hätten wir einen Apparat — ügymond — der das Gesprochene eben so tren auffasste und auf dem Papier befestigte, wie das Daguerreotyp das Gesehene, so würden dessen Leistungen dem entsprechen, was ich wünsche».

Indogermán nyelvészeti kérdést tárgyal SMITH J. A. cikke: *Indo-european -ss- between vowels*. Feltűnő, hogy a görögben a főszabálytól eltérőleg intervocalikus *s* van magánhangzós tövek többes sz. locativusában (*λόχοισι, νόμφοισι*) és magánhangzós igetövek szigmás aoristosában (*ἐτίμασα, ἔφουσα*). Hasonló jelenségeket találunk egyéb idg. nyelvekben is *s* azért, ha e tüneményt analogikus hatás föltevésével akarnók magyarázni, ez újítást már az idg. ősnyelvnek kellene tulajdonítanunk. Célyszerűbb lesz azért ez esetek *s*-ét idg. -*ss*-ből keletkeztetnünk, e mellett szól a gör. *ῥίμους* alak, a mely voltaképp az idg. *sēmi-* tö többes locativusa (**sēmīssu*). Idg. -*ss*- mellett tanuskodnak a kelta nyelvek egyes alakjai is. — BRUGMANN *Homerisch μεινώω und gotisch briggan, zwei Fälle von Wurzelgleichung* című értekezésében annak a jelenségnek mutatja be több példáját, a mely nálunk a szóvegyítés (szókombinálás, kombináló szóalkotás) nevéen ismeretes: valamely szó gyökérbeli része egy rokonértelmű szó hatása következtében elváltozik. Egy-egy szó ily módon néha egy egész szótaggal bővül: ói. *ἵνωταυξ* eredetibb **jyātūξ*-ből a *ἵνωσ*, *ἵνωτι* szók hatása alatt; gör. *ἔδεστος* = **ἔστος* + *ἔδω*; lat. (feliratos) *vivixit* = *vixit* + *vivo*. A homerosi *μεινώω* BRUGMANN szerint egy régibb **μινωω* alakból keletkezett a *μένωσ*, *μεινώω* stb. szók hatása alatt. Az esetek egy másik részében valamely szó egy szókezdő más-alhangzóval bővül: ófn. *heiskôn* (úfn. *heischen*) = ófn. *eiskôn* + *heizzan*; ófn. *bim* (úfn. *bin*) régibb *im*-ből (= idg. **ésmi*) a *bheu* gyökér praesensének hatása alatt; francia *lierre* = *ierre* (*helera*) + *lier*; olasz *bruire* = *rugire* + *bradire*. Ily módon magyarázza BRUGMANN a ném. *bringen* (gót. *briggan*, ófn. *bringan* stb.) ige keletkezését is: a képzés a'apjául az idg. *enek-*, *eñk-* gyökér szolgált (v. ö. gör. *ἐπ-ερευθεις, κατ-ῥνοχα, ἐνῥνοχα*; *ἐνερχεῖν*; ugyane gy.-ből gót. *ga-nah*, *ga-nōgs*, ófn. *gi-nuog* is), ez azután a *bher-* gy. *bhrē-* alakjának befolyása alatt *bhr-* szókezdetet vett föl: *bhrenk-*, ebből a *g. briggan* egyszerűen levezethető.

UHLENBECK *Agens und Patiens im Kasussystem der indogermánischen Sprachen* cz. cikkében kifejti, hogy az indogermán ősnyelv-

nek egy távol korszakában nem volt még nominativusa és accusativusa, hanem csak egy activus- és egy passivus-féle esete: az első a cselekvő személy, az alany esete (a melynek jele, az -s, valószínűleg nem egyéb, mint a *so* névmás), a másik a szenvedő személy vagy a dolog esete, vagy általánosabban kifejezve: annak a személynek vagy dolognak az esete, a melyről kijelentünk valamit a nélkül, hogy transitiv cselekvést tulajdonítanánk neki. Passivusképen az idg.-ban rendszerint a tisztató szerepelt, csak az *o* töveknél volt -m a jele. A hímneműeknél és nőneműeknél *activus*-eset is fejlődött ki, a semlegeseknél azonban nem, minthogy ezek általában véve élettelen tárgyakat jelölnek, a melyeknek bajosan lehet transitiv cselekvést tulajdonítani (tehát ezért azonos a semleges nominativusa és accusativusa). Ennél az oknál fogva hímn- vagy nőnemű-k a fákknak, mint eleveneknek, cselekvőknek gondoltnak nevei, míg az élettelen termés, a gyümölcs semleges, ezeknél nem alakulhatott az *s*-végű *activus*. Az idg. nyelvek e tekintetben meg egyeznek a baszk nyelvvel, a mely csak az *'agent'* és *'patiente'* különbségét ismeri, a minthogy egyáltalában több idg. nyelvbeli jelenség olyan, a minőt az indogermánssággal nem rokon polysynthetikus nyelvekben találni. UHLENBECK ezért azt hiszi, hogy az idg. nyelv szerkezete is egy polysynthetikus nyelvtypusból fejlődött.

HIRT HERMANN *Kleine grammatische Beiträge* cz. cikksorozatában különböző idg. nyelvészeti kérdéseket fejteget. Az 1. cikkben azt a nézetét igyekszik bizonyítani, hogy az idg. *sthā* 'állni' gyökér egy *sthewā* 'basis'-ből keletkezett. A 2. cikk az idg. *-ījos*-féle comparativus-képzőről szól; THURNEYSENNEL szemben tagadja, hogy a gör. *ἴδιον* és gót *sutizan*- egyazon képzésmódot mutatják: a gör. alak nem egy régibb **ἴδιον*-ból való, hanem az ói. *svādīyān*-féle középfokképzésnek felel meg. Szól a germán *-ōz* féle comparativusokról is; míg BRUGMANN (1. NyK. 30, 237) ezeket analogia útján keletkezetteknek mondja, HIRT a hangtörvényeknek megfelelő fejlődésüket vitatja: a gót *fiōdōz*-comparativustó szerinte **frōdōjiz*-, **frōdōjz*-ból alakult; hasonlósága hangváltozás az igeragozás terén sing. 2. sz. **salbōjizi*, **salbōjiz*, **salbōjz*, gót. *sallōs*, és a causativ igéknél **nosijisi*. **nosijis*, ófn. *neris*. HIRT 3. cikkében azt fejtegeti, hogy az idg. ősnyelvben bizonyos mássalhangzócsoportok egyszerűsítése ment végbe, s egyes mássalhangzók kiesésének példáit adja. A 4. cikkben egyes idg. igemódokról, főleg az ú. n. injunctivusról szól. Szerinte kétszótagú basisok, ha második szótaguk volt hangsúlyozva, aoristusi vagy helyesebben *punctualis* jelentést öltöttek magukra; az ily alakok a *multra* vonatkozva aoristusokul, a *jövőre* vonatkozva futurumokul használtattak; a futurum jelentéshez könnyen imperativus-féle vagy voluntativ jelentés kapcsolódott. Az 5. cikk a

gör. *δνίνημι* igéről szól; a 6. az s-es kapcsolatoknak a görögben való fejlődését tárgyalja, azt a szabályt állítva föl, hogy az s minden helyzetben — kivéve a t, p, k hangokkal való kapcsolatban s a szó végén — h-vá lett, ez aztán később gyakran elenyészett. A 8. cikk kétszó agú basisok ablautjára ad példákat; a 9. az r hangnak a görögben előforduló metathesiséről (*ρα : αρ*), a 10. a görög dualis genitivusának végzetéről, a 11. cikk SOMMER értekezéséből (l. NyK. 30, 478) indulva ki, főleg a latin *e > o*-féle változás eseteit (**velo : volo* stb.) igyekszik pontosabban megállapítani, szerinte itt az *e* előtt levő mássalhangzó minőségének is volt fontossága.

Az árja nyelvágra vonatkozó kérdésekkel foglalkozik BARTHOLOMAE *Arica* cz. cikksorozatának XIV. közleménye; továbbá BRUGMANN czikke *Der indoiranische Feminintypus nārī* (e szerint az efféle képzések alapja egy locativus-alak volt, pl. **nār*, s ehhez járult a -*īo*-képző); végül Fox dolgozata: *Zur Syntax von ai. nāma* stb., a melyben GRAY hasonló tárgyú cikkével (l. Nyk. 30, 471) polemizál.

Görög nyelvi kérdésekkel e kötetnek több cikke foglalkozik. SCHMITT J. *Myrolog oder Moirolog* cz. cikkében a második helyen említett alak helyességét vitatja s kimutatja, hogy itt a *μοῖρα* szóval való összetétel forog fenn. — BRUGMANN az *ἀνδρωπιος* szó etimológiáját fejtegeti; ez, szerinte, összetétel, melynek első része az *ἀνῆρ* (ez a föltevés eddig is a legelterjedtebb volt), második része azonban nem az *ᾠψ* szó (így magyarázták POTT, CURTIUS és mások, szerin'ük tehát az összetétel értelme 'Mannsgesicht, Mannsbild' volt), hanem az idg. *sequ-* gyökér egy alakja; e gyökérből valók a gör. *ἐπέτω, ἔσπετε*, lat. *insequis, insequere, signum*, gót. *saihwān*, ófn. *sagēn* stb. alakok is. Az *ἀνδρωπιος* összetétel értelme ekkép BRUGMANN szerint is 'Mannsgesicht habend' vagy 'Manneserscheinung, Mannesausssehen habend'. — HEINSIUS azt a föltevését bizonyítgatja, hogy az idg. tautosyllabikus *skh* a görögben mint *σx* (pl. *σχάζω, σχία, σχῆτος*), a heterosyllabikus *skh* mint *σχ* jelenik meg (pl. *ἐσχίρα, πάσχω*). — MELTZER *Vermeintliche Perfektivierung durch präpositionale Zusammensetzung im Griechischen* cz. dolgozatában mindenekelőtt az actiók tanának néhány általános kérdését, főleg a terminológiára vonatkozókat, igyekszik tisztázni, azután — főképp PURDIE E. fejtegetéseiből (*Idg. Forsch.* IX) indulva ki s ezeket helyesbítve — arra az eredményre jut, «dass die Präfixierung die Aktion durchaus unverändert lässt, innerhalb derselben jedoch gewisse Schattierungen bewirken kann, im Präsens besonders die finitive, im Aorist die ausgeprägt resultative» s ebben nagyjában megegyezik azzal, a mit már MIKLOSICH is ekkép fejezett ki: «Präfixe haben im Griechischen auf die Zeitart der Verba keinen Einfluss».

Latin nyelvtani kérdésről szól KOPACZ IVÁN cikke: *Die lateinischen Infinitive auf -ier*. Szerinte a *legier(e)*-féle régies inf. praes. pass. alakok eredetileg ö-szetételek, első részük a *legi-* infinitivus (azaz eredetileg dativus vagy locativus), másik *ere, régiebb *ese, a *segi* őige infinitivusa; a *legier(e)* alak jelentése először ‚zur Lesung sein‘ vagy ‚in Lesung sein‘, azután ‚gelesen werden‘. — BRUGMANN a *vicissim* és *vicissatim* adverbiumok etymológiájáról értekezik: névszói összetételeket lát bennök, első részük (*vici-*) a *vic-* névszótó mellékalakja vagy talán locativusa, a *-ssi-* és *-sso-*ban pedig a *dō-* ‚dare‘ gyökérből képezett *d-ti-s főnév rejlik (mint az ói. *dēvā-tta-s* ‚istenadta‘-féle összetételekben); a *vicissi-* alapjelentése e szerint: ‚das in Wechsel Bringen oder Setzen‘, a *vicisso-*-é: ‚in Wechsel gebracht, gesetzt‘. — Egy másik cikkében BRUGMANN újabb okokkal támogatja azt a nézetet, hogy a lat. *aliēnus* régiebb *alēinos vagy *-iōinos*-ból való, a *lanīēna*-féle alakok pedig *-einā* vagy *-oinā* végű alakokból keletkeztek. — Ugyanő a lat. *deierāre*, *perierāre*, *peierāre* és *ēierāre* igékben az idg. *ies-* gyökérből való alakokaf lát: e gyökér jelentése ‚heiss sein, sich erhitzen, kochen, (v. ö. ói. *yāsati*, gör. ζέω, ném. *gären*), a latin *-ierāre* alaknak átvitt értelmű jelentést lehet tulajdonítani: ‚heisse Anstrengung machen, sich ins Zeug legen‘; e jelentést különbözőképp módosították az ige elé járuló *dē*, *per* és *ex* praepositiók. Ugyane gyökérből származtatja az *aerumna* (régiebb *ad-ferumnā) szót is. — SONNENBURG a *calefacio* és *calebam* alakokról szól, STOWASSER és SKUTSCH ama nézetéből indulva ki, hogy a *calens* participium rejlik bennök; általában véve valószínűnek mondja a magyarázatot, de kiemeli nehézségeit is. — BUCK oszk feliratokhoz ad kritikai magyarázatokat.

A kelta nyelvészet körébe tartozik WHITLEY STOKES cikke, melyben ír etymológiákat fejteget, a germán nyelvészet körébe WALD dolgozata, melyben a germán *ai* diphthongusnak a fríz nyelvben való fejlődését tárgyalja.

PETZ GEDEON.

A hangtörvények kérdése.

E. WECHSSLER: *Giebt es Lautgesetze?* (Sonderabdruck aus: Forschungen zur romanischen Philologie. Festgabe für Hermann Suchier.) Halle a. S. Max Niemeyer. 1900.

A most letűnt század utolsó tizedeiben szokatlanul élénk és heves harc dűlt a nyelvészek között. Arról volt szó, hogy minden nyelv történeti fejlődését hangtörvények szabályozzák, melyeknek hatását csakis más törvények szüntethetik meg, vagyis egy kissé túlzott kife-

jezést használva: a hangtörvények kivételnélküliek. Ezt az elvet védték és támadták, egész kis irodalma keletkezett a kérdésnek, a minek az volt az üdvös eredménye, hogy a vitatkozók minden oldaláról megvilágították a nyelv életét és fejlődését, kutatták azokat az erőket, melyeknek hatása a nyelv életében nyilatkozik, s ma jobban ismerjük a nyelvek fejlődését, mint a vita megindulása előtt. A harc elmúlt, s most WECHSSLER azt az érdekes feladatot tűzte maga elé, hogy áttekintse a kérdés egész történetét s azután újra szemügyre vegye a hangváltozások kérdését a nyelvtudomány mai álláspontjából. Ezt az általános fejtegetést egy külön czéllal is összeköti, ugyanis egy speciális kérdés alapján akarja a nyelvfejlődés törvényeit vizsgálni. E külön kérdés a román nyelvek alakulása. «Aus welchen Ur-aachen und in welcher Weise haben die Bewohner des Imperium Romanum den Lautbestand des ihnen von den römisch-italischen Kolonisten überlieferten Latein in Raum und Zeit derart abweichend reproduziert, dass sich daraus als schliessliches Resultat der Lautbestand der heutigen romanischen Sprachen ergab?» 2. 1.

WECHSSLER könyve 4. és 5. §-ában szól a kérdés történetéről, miután előbb tájékoztatta az olvasót a nyelvfejlődés mai pszichológiai felfogásáról. Azonban ez ismertetés keretében alkalmasabbnak tartom, hogy előbb a kérdés történetét vázoljam WECHSSLER előadása alapján, s azután térjek át az ő felfogásának ismertetésére és bírálatára.

A modern nyelvtudomány megalapítója HUMBOLDT V. már azon az állásponton volt, hogy a nyelv nem *ἔργον*, hanem *ἐπέγεια*, tehát a beszélő embertől elválasztva nem is vizsgálható; az emberi nyelvet szervezetnek (Organismus) tekintette, melyet a maga egészében kell vizsgálni. («Jede Mundart . . . ist ein organisches Wesen, und man muss sie als solches behandeln.») Ez elv vezette HUMBOLDT-ot arra a meggyőződésre, hogy törvényszerűséget kell keresni a nyelv fejlődésében, ezért gyakran szól munkáiban a nyelv törvényeiről (Gesetze der Sprache), néha a jóhangzás törvényeit is említi (Wohllautgesetze), sőt az ő munkáiban találkozunk már fonetikai törvények (phonetische Gesetze) említésével is. E kor felfogásában a jóhangzás törvényei irányítják a nyelv fejlődését s a szavak alakjának változását a jóhangzás törvényeivel igyekeznek magyarázni; e mellett mindig keresik a törvényszerűséget s HUMBOLDT legnagyobb tanítványa és barátja, BOPP használja először a *Lautgesetz* szót, s ugyanő szól már az analógia működéséről is.*)

*) A *Lautgesetz* szó WECHSSLER szerint a nyelvtudományi irodalomban legelőször BOPP-nak 1824 márcz. 18-án tartott akadémiai előadásában

A törvényszerűség kutatása vezette az őt követő tudósokat is, POTT-ot, CURTIUS-t és SCHLEICHER-t. CURTIUS tovább fejti HUMBOLDT felfogását, a ki minden nyelv életében két korszakot lát: *Periode der Organisation und Periode der Ausbildung*. CURTIUS e második korszakot mint a nyelv bomlását és szétmállását fogta föl: «Die Grundrichtung der Lautveränderung ist die der Verwitterung». (*Grundzüge der Eymologie*, 490.) Azonban a nyelvnek e szétmállását is természeti törvények irányítják, tehát a nyelvtudósnak kutatásában mindig szem előtt kell tartania a hangtörvényeket és az analógiát. Ez elvek továbbfejlesztése alapján jutott SCHLEICHER abhoz a felfogáshoz, hogy a nyelvtudomány a természettudományok közé tartozik. Ő is két korszakot látott a nyelvek történetében: a történet előtti kort vagyis a fejlődés korszakát, s a történeti kort, vagyis a szétbomlás korát. Szerinte közös törvények irányítják minden nyelv fejlődését s ő e törvényeket természeti törvényeknek (*Naturgesetze*) nevezte, s az indogermán nyelvtudomány főcéljául az indogermán ősnyelv rekonstruálását tűzte ki.

A nyelv életének és a nyelvtudomány feladatának felfogásában nagy változás történt a múlt évszázad hatvanas és hetvenes éveiben, midőn mindinkább belátták, hogy a nyelv nem önmagában, külön él, hanem csakis a beszélő egyénben, tehát tulajdonkép a beszélő egyéneket kell vizsgálni. Másrészt el kellett ejteni a nyelv fejlődésének két korszakát, s belátták, hogy a nyelvtudományt nem lehet a természettudományok közé sorozni. A nyelvtudományi vizsgálat tárgya az élő nyelv lett, tehát a kutató figyelmének első sorban a nyelvjáráások felé kellett fordulnia. A nyelvtudomány módszerének átalakulásával együtt járt a fonétikának mint külön tudománynak fejlődése. Vizsgálni kellett a beszélő szervek működését, hogy meg lehessen magyarázni a hangoknak s általuk a nyelvnek változását. Ily módon mind fontosabbá váltak a hangtörvények, s a kutatás arra az eredményre jutott, hogy minden fonetikai változásnak oka van, s a nyelvtörténetnek ez okokat kell kutatnia; s hogy minden hangváltozást vagy hangtörvényt, vagy az analógia hatásával kell magyarázni. SCHERER V. mondotta ki először határozott szabályként: «Die Veränderung der Laute, die wir in beglaubigter Sprachgeschichte beobachten können, vollzieht sich nach festen Gesetzen, welche keine andere als wiederum gesetzmässige Störung erfahren». Ez elv mellett szállottak síkra LESKIEN és OSTHOFF; némileg más formában mondotta ki PAUL: «Das Lautgesetz sagt nicht an, was unter gewissen allgemeinen Bedingungen immer wieder ein-

fordul elő. (Vergl. Zergliederung des Sanskrits und der mit ihm verwandten Sprachen. II. 195. 1825.)

treten muss, sondern es konstatiert nur die Gleichmässigkeit innerhalb einer Gruppe bestimmter historischer Erscheinungen». PAUL egyúttal szűkebbre vonta a hangtörvények működésének körét, a mennyiben szerinte a hangtörvények szabályszerűségéről csakis egy-egy nyelvjárás körén belül lehet szó. Végül BRUGMANN pontokba foglalta, hogy hogyan kell a hangtörvények szabályszerűségét érteni s a kutatásban alkalmazni. (Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft. 1885. 53. s köv. l.) A hangtörvények ellen első sorban CURTIUS és SCHUCHARDT szállottak síkra, s a nyelvészeknek egész sora csatlakozott hozzájuk. E vita részleteire ez ismertetés keretében nem terjeszkedhetünk ki, csak arra kell még utalnunk, hogy a hangtörvények érvényességét vizsgálva, a kutatók mind mélyebben hatoltak be a nyelvfejlődés általános feltételeinek vizsgálatába. WUNDT a pszichológiai vizsgálódás körébe vonta a nyelvet s kijelölte az emberi beszéd helyét a kifejező mozulatok (Ausdrucksbewegungen) körében.*) Beszédünk psychophysikai működés. Tehát a nyelvek változásában első sorban a lelki élet törvényeinek hatását kell kutatnunk.

W. bevezetésül arról is szól, hogy hogyan kell felfognunk a beszéd hangalaki változásait. Mi tulajdonkép nem mondatokban (Satz), hanem mondásokban (Äusserung) beszélünk; e mondásokból vonjuk el a kisebb grammatikai egységeket, a szavakat és hangokat. «Was wir sprechen — írja W. (21. l.) — sind Äusserungen, aber womit wir sprechen, d. h. unser Sprachmaterial, sind Worte.» A hangtani változások megértésére fontos az is, vajjon a nyelv fejlődésében csak az egyes hangok vagy pedig az egész szavak változnak-e. W. erre a kérdésre így felel: «Verändert wird von der Sprachgemeinschaft das Wort, substituiert der Laut». (27. l.)

Ez előzetes tájékoztató fejtegetések után tulajdonképpeni tárgyra tér át W. s keresi, mily általános feltételektől függ a nyelvek fonetikai változása. Sorra veszi és bírálhatja az eddigi felfogásokat, vajjon megmagyarázza-e a nyelvek változását az éghajlat, a beszélő szervek változása, vagy talán az a kiejtésbeli különbség, a mi az együtt élő beszélők nyelvhasználatában mindig van, vagy pedig az a körülmény, hogy új nemzedék tanulja meg elődeinek nyelvét. Magyarázták még a nyelv fejlődését a beszélő egyén kényelméből, MISTELI pedig a nemzet történeti viszontagságaival hozza kapcsolatba a nyelv fejlődését. Végig tekintve és bírálva e különböző felfogásokat, arra az eredményre jut W., hogy a fonetikai változásokat egy-egy általános okkal magyarázni

*) Ezt részletesen tárgyalja WUNDT a Völkerpsychologie cz. munkájában, melyet W. még nem használhatott.

nem lehet. («Allgemeine Ursachen phonetischer Veränderungen giebt es nicht.») Azonban elmulasztotta hozzátenni, hogy mindamellet ez okok mindegyike megmagyarázhat bizonyos hangtani változásokat, s az egyes nyelvek fejlődésében majd az egyik, majd a másik ok hatását látjuk, s a nyelv egész változása e különböző okok együttes hatásának eredménye. Tehát a nyelvek történeti fejlődését vizsgálva nem szabad egységes okot keresnünk, hanem minden egyes változásnak, átalakulásnak a maga külön okát kell kutatnunk.

A hangtörvények érvényességét W. most már nem általánosságban vizsgálja, hanem 12 kategóriába csoportosítva a fonétikai változásokat, mindegyiknél külön-külön felveti a kérdést, vajjon az illető változás egyéni vagy általános természetű-e (individuell oder generell) s vajjon hatásában kivételnélküli-e. E kérdés első részét úgy kell értenünk, hogy a változás egyesek beszédében indul-e meg s terjed azután el egy bizonyos nyelvközösségben, vagy pedig egyszerre megy végbe egy egész nyelvterületen.

Az első ok a nyelv változására a beszélő szervek alaphelyzetének (Artikulationsbasis) változása. Ezt a szakaszt fejtegeti W. legbővebben s ezt használja fel a román nyelvek alakulásának magyarázására. Akkor változik meg ugyanis lényegesen az «Artikulationsbasis», ha különböző népfajok olvadnak egymásba. Eredménykép azt állapítja meg, hogy az ilyenfajta hangváltozások nem lehetnek egyéniak, s mindenesetre kivételnélküliek. — A második ok, mely a hangok változására hatással van, a beszéd tagoltsága. W. az *Accent* néven foglalja össze az élő beszéd kiejtésének mindama sajátosságát, a mi nem tartozik az egyes hangok képzéséhez; vagyis a hangsúly, még pedig a hang magassága és erőssége szerint, az egyes hangok időtartama, sorrendje s a szótag alakja. W. a beszéd tagoltságától függő változásokat vizsgálva, itt is arra az eredményre jut, hogy az ilyen hangváltozásnak szintén általánosnak és kivételnélkülinek kell lennie.

A hangváltozásoknak ezután tárgyalt nyolcz kategóriája a következő: 1. Szomszédos hangok hasonulása (assimilatio). 2. Az egymás mellett álló szótagok magánhangzójának hatása egymásra (Umlaut és Brechung), s ide tartozik, a miről W. ugyan nem szól, a magánhangzó-illeszkedés. 3. Magánhangzók közbeszúrása (epenthese). 4. Mássalhangzók helyváltozása (metathese). 5. Új szótagok közbeiktatása (Sprosssilben). 6. Dissimilatio. 7. Egymástól távol álló hangok hasonulása (Fernassimilation). 8. Fonétikai változások a szó jelentése alapján: analógia és contaminatio. Így csoportonként tárgyalva a hangváltozásokat W. minden egyes esetben külön felveti a kérdést, vajjon lehetséges-e, hogy egyéni természetűek, s vajjon szólhatunk-e e változások

körében hangtörvényekről. Az első kérdésre egyforma feleletet ad, a mennyiben lehetetlennek tartja, hogy az ilyenfajta hangváltozás az egyénből induljon ki s úgy terjedjen el. Ebben az eredményben W. vizsgálásának nagy hibáját látom. Eleve elveti azt a gondolatot is, hogy hangváltozás az egyén ajkán induljon meg, pedig ha igaz az, a miből ő maga is kutatása elején kiindul, hogy a nyelv csak az egyénben él, a nyelv minden változása is csak az egyénben kezdődhetik. Mindaz a körülmény, a mi egy nyelv fejlődését változtatja, az egyénre hat, s a beszélő egyén használatát módosítja. A nyelvbotlások, melyekről MÉRINGER és MEYER könyve szól (Versprechen und Verlesen. V. ö. NyK. 26 : 364), igen tanulságosak; éppoly érdekesek a gyermeknyelv sajátosságai is. Ezekben kell látnunk a hangváltozások első, ingadozó lépéseit. Az igaz, hogy nem lesz minden nyelvbotlásból hangváltozás, s a gyermeknyelv sajátosságainak legnagyobb része elvész, elsimul, de idők folyamán s új nemzedékek ajkán a csekély eltérésekből a nyelv lassú változása fejlődik ki. A beszélők ezer meg ezer nyelvbotlásából csak az marad meg, a mi támogatásra talál az egy nyelvet beszélők körében, s az egyéni sajátágból akkor lesz általános hangváltozás, ha többen is elkövetik, s a beszélők egy bizonyos közössége szándék és tudatosság nélkül elfogadja.

A második kérdésre, vajjon törvényszerűek, kivételnélküliek-e ezek a változások, nem egyforma a felelet. Az assimilatio, valamint az umlaut és a brechung jelenségeiben hangtörvények működését látja W., melyek kivételnélküliek. Azonban a magánhangzók közbeszúrása nem általános hatás eredménye, hanem gyakran csak egyes szavakra vagy nyelvtani alakokra terjed ki; a metathesis jelenségei körében nem lehet szó hangtörvényekről, ezek is lehetnek kivételnélküliek, de nem kell, hogy azok legyenek. Ugyanez áll a közbetoldott szótagokról is. A disimilatio jelenségei körében legfeljebb szabályosságról lehet szólni, de semmi esetre sem hangtörvényekről; az egymástól távol álló hangok assimilatiójában még kevesebb a szabályszerűség. Az analógia hatása némileg szabályszerű, azonban a contaminatio jelensége mindig csak egyes esetekben nyilvánul.

WECHSSLER végül még azt a két dolgot tárgyalja, hogy az irodalmi nyelvek (kultursprache) s az egyes oglalkozáskörök nyelvének (privatsprache) keletkezése hogyan hat a nyelv fejlődésére. Itt arra az eredményre jut, hogy az irodalmi nyelv s bizonyosan az egyes körök nyelvének fejlődése is az egyénből indul ki. («Bei der Kultursprache ist der Ausgangspunkt der Verbreitung ein individueller.») A hangváltozások kivételnélküliségéről vagy szabályszerűségéről pedig az ilyen fajta hangváltozásoknál szó sem lehet. Miután még röviden érinti azt

a kérdést is, hogy vannak-e nyelvjárások, az utolsó szakaszban összefoglalja tárgyalásának eredményét. A legfontosabb hangváltozások körében hangtörvényeket állapít meg, azonban kiemeli, hogy ezek csak pszichológiai törvények: «Die Lautgesetze können nur psychologische Gesetze sein, und es muss unsere Aufgabe sein, den zunächst empirisch festgestellten Gesetzen durch Erkennung der Ursachen kausale Gesetze zu substituieren». Tehát továbbra is használhatónak tartja a Lautgesetz műsót.

W. könyve érdekesen tárgyalja a hangváltozások kérdését, s ha egyes részleteiben homály marad a kérdés fölött, ennek oka főleg az, hogy szétszedi a nyelv hangalaki változásait az ő kategóriái szerint s nem veszi figyelembe, hogy a nyelvek életében sohasem működik egy-egy külön ok, hanem az okok egész sokasága, melyek a megkezdődött hangváltozást majd megakasztják, majd módosítják, majd egészen új útra terelik. Ha használjuk is a hangtörvény (Lautgesetz) szót, sohasem szabad felednünk PAUL figyelmeztetését, hogy ez sohasem parancsoló törvény, sohasem mondja meg, minek kell történnie, hanem csak a megfigyelt jelenségekből elvont szabály, mely megmondja, hogy mi történt a nyelvnek egy bizonyos korszakában. S a ki a nyelv történeti fejlődését vizsgálja, azt sem szabad szem elől tévesztenie, hogy egyszerre, egymás mellett változik a nyelv alakja, szerkezete, a szók jelentése s e változások kölcsönösen hatnak egymásra s hogy mind e változásoknak s a nyelv egész fejlődésének megértésében a lelki élet törvényeit kell keresnünk.

BALASSA JÓZSEF.

Nyelvtörténet és nyelvpsychologia.

WILHELM WUNDT: *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie*. Mit Rücksicht auf B. Delbrücks «Grundfragen der Sprachforschung». Leipzig, Engelmann, 1901. n. 8-r. 110. l. LUOWIG SÜTTERLIN: *Das Wesen der sprachlichen Gebilde*. Kritische Bemerkungen zu Wilhelm Wundts Sprachpsychologie. Heidelberg, 1902, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung; k. 8-r. VII. 192. l.

A mint előrelátható volt, WUNDT néppszichológiája első részének, a nyelvről szóló két nagy kötete egész kis irodalmat teremtett, s PAUL H. alapvonalai óta nem igen jelent meg a nyelvtudomány terén munka, mely ilyen termékenyítő hatással lett volna a benne tárgyalt kérdések sokoldalú megvitatására és e viták során az eszmék tisztázására. WUNDT művének azon rövid ismertetése kapcsán, melyvel e folyóirat tavalyi kötetében (349—357. l.) a lipcei psychologusnak főképp a nyelv

eredetéről szóló nézeteire hívtam fel a figyelmet, ezúttal csak egészen röviden kívánok e nagy mű két újabb kommentálására utalni. Az egyikben maga a több oldalról nem épen megtámadott, de megvilágított mű szerzője fejt ki az ellenészrevételekre, különösen DELBRÜCK beható bírálatára a saját, újabb érvekkel támogatott álláspontját. A másikban pedig ismét nyelvtudós körökből hallunk sok dicséretet s néhány részletkérdésre nézve egy-egy kis helyreigazítást. SÜTTERLIN könyve nyomról-nyomra kíséri a Wundtét s annak fejezetcímeihez fűzi a maga glosszáit. WUNDT pedig DELBRÜCK eszmemenetét követve teszi meg, — de minthogy ez is csak az ő könyve során halad, körülbelül ugyanazon rendben vonultatja fel ellenészrevételeit. Jó alkalmul szolgál e válaszadás WUNDTnak egyúttal arra, hogy kivált műve I. kötetében kissé fogyatékos nyelvi anyagának egyik-másik téves és méltán meg is rótt részletét maga is helyreigazítsa; de másrészt arra is, hogy némely kétségbe vont tételét csak annál elszántabban és újabb szempontok kiemelésével védelmezze meg. SÜTTERLIN meg élve az alkalmammal, egyben egy korábbi könyvének (*Die deutsche Sprache der Gegenwart*) némely azóta tovább fejlesztett tanítását módosítja, vagy világítja meg újabb oldalról. E rövid ismertetés keretében csak WUNDT válaszában legérdekesebb fejezeteire terjeszkedünk ki, SÜTTERLIN megjegyzései közül csak néhányra térve ki ott, a hol éppen szükségesnek látjuk, az ellentétes álláspontok jelzése céljából.

Határozottan tiltakozik WUNDT legelőször is DELBRÜCKnek azon felfogása ellen, a melynek értelmében a nyelvbúvárra nézve teljesen közömbös, hogy miféle pszichológiai rendszer alapján áll a nyelvi jelenségek vizsgálatánál; a fő az, hogy tisztában legyen azok történeti fejlődésével. WUNDT szerint ez épp oly helytelen állítás, mint a minő az lenne, hogy valamely nyelvi jelenség lélektani magyarázatára nézve teljesen közömbös és mindegy, hogy az illető jelenség miféle történeti folyamat eredménye; elég ha a feltételezett módon csakugyan létrejöhett. A mint csupán egy történeti igazság a lehetséges valamely ténykérdésben, épp úgy csak egy lehet a pszichológiai igazság is ugyanarra nézve, s kétféle lélektani magyarázata ugyanannak a jelenségnek lehet mind a kettő hamis, de helyes és így az igazi csak az egyik lehet a kettő közül. Ha pedig valamely jelenség magyarázatának az a célja, hogy azt helyesen, nem pedig akármily tetszőleges módon értelmezze, akkor természetes, hogy több lehetséges magyarázat közül csak az felel meg e célnak és így csakis az lesz a használható, a melyik a helyes értelmezést adja. Ezzel W. korántsem akarja a maga magyarázata számára a csalhatatlanság *prædicatumát* követelni, s lehetséges, hogy ez nem is kifogástalan minden esetben; de abban kétségtelenül igaza van, mikor D. kissé pongyola felfogása ellenében az alapelvek szigorúbb fogalmazását sürgeti.

Erősebben kidomborítja D. ellenében W. újabb irata azt a kölcsönös viszonyt is, a melynek nyelvpsychologia és nyelvtörténet között szerinte lennie kell. E kétoldalú viszonynak, úgymond (9. l.) az az oldala a fontosabb, a mely a nyelv életének megfigyeléséből kiindulva, a psychologia javára törekszik lefoglalni a megállapított tényeket, — nem pedig az, a mely a psychologia felől jövet, ennek más téren elért eredményeit próbálja értékesíteni a nyelv jelenségeinek magyarázatában. W. a nyelvtudomány egy oly jeles képviselőjének, a minő DELBRÜCK, ez alapvető kérdésekben az övétől annyira eltérő felfogását úgy magyarázza, hogy a nyelvtudomány, bármennyire felszabadult is már az utóbbi évszázad alatt az utilitarius szempont nyúga alól, — a mióta t. i. történelmivé lett a hajdani normatív grammatika helyett, — azért némileg még ma is hajlandó a hasznossági elv megszokott jármába visszatérni, mikor olyan tanítások elbírálásáról van szó, a melyek fenntartása mellett, a jobb belátás ellenére csak az ú. n. czélszerűség (pl. didaktikus és más kényelmi tekintet) szól. Mennyire igaza van ebben WUNDTnak, azt világosan láttuk a közelmúlt két évtized folyamán, az ú. n. hangtörvények körül támadt nagy vitában,* melynek során az egyik fél (a kivétel nélküli érvényű hangtörvények védelmére) szintén a czélszerűségi szempont sánczai mögé húzódott. W. bizvást reméli, hogy minél jobban tért foglal a nyelvtudományban a jelenleg már csakugyan örvendetesen tapasztalható irányzat, a mely a nyelv történetét mindinkább annak igazi belső élete vizsgálatává igyekszik mélyíteni, a nyelv pusztá külső históriája helyében: annál inkább háttérbe szorúl a psychológiának is az a csupán utilitarius szempontú értékesítése a nyelvi jelenségek terén, a melytől még a DELBRÜCK-féle felfogás sem tud egészen szabadúlni. Természetes aztán, hogy mihelyt ennél magasabb szempontból fogunk azon eredmények elbírálásába, a melyek lélektani oldalról a nyelvtörténet javára értékesíthetők, akkor mindjárt nem lesz közömbös előttünk, hogy miféle psychologiai rendszerből kiindulva nézzük a nyelvi jelenségeket; s viszont ezek sem lesznek tetszőlegesen bárminő lélektani felfogás keretébe illeszthetők, hanem csakis olyan psychologiai előfeltevésekkel egyeztetetők össze, a melyek a nyelvtörténeti tények oksági kapcsolatába tisztább világosságot vetnek s e kapcsolat teljesebb felderítését segítik elő.

Második fejezetében a W.-féle válaszirat DELBRÜCK könyvének leginkább azt a részét tárgyalja, a mely a W. felhasználta nyelvi anyag minősége és értékesítése ellen emelt kifogásokat. W. nagy művének e folyóiratban megjelent rövid ismertetése során (XXXI. 356. l.) magunk

* L. SCHUCHARDT, Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker. Berlin, Oppenheim, 1885.

is szóvá tettük a psychophysiológia jeles mesterének e gyengéjét, a mely legalább részben — mint SÜTTERLIN i. h. 9. s k. 11. nagyon helyesen mondja, — nála is ugyanabból a forrásból fakad, a honnan DELBRÜCKNÉL az a kívánság, hogy a nyelvi jelenségek szűkebb, de világosabban áttekinthető körében maradjon a vizsgálódás. A különbség a kettő között csak az, hogy D., ha be nem vallotta is, de kétségtelenül tudatosan abból az okból szab magának ilyen szűk korlátokat, mert indogermanista, és így csakis e nyelvterületen érzi magát eléggé otthonosan és biztosnak, más mint ilyen térre pedig éppen tudományos lelkiismeretességéből nem szívesen merészkedik. W. ellenben, mikor az inductio teljesebbé tétele kedvéért e kockázatos lépést megteszi, elméletileg csak helyesülhető szempontnak tesz eleget, de a gyakorlatban éppen azon okból követ el némely súlyosabb következtetési hibát, a mely oknak DELBRÜCKNÉL jól látja az egyoldalúságra vezető bibéjét. Csakhogy a saját következtetéseinek hibái alatt már nem veszi észre ugyanezen oknak lappangó működését, ennél fogva pedig magukat a hibákat is hajlandó félreismerni. Ez az ok, mint SÜTTERLIN (i. h. 9. l.) nagyon jól mondja, mind a kettőnél az, hogy a classica philologia iskolájából kerültek ki s ott megszokták a nyelveket frott, papirosba temetett alakjukban látni, nem pedig «als eine grosze einheitliche Lautmasse mit bestimmtem Klang und bestimmter Betonung, die in einer hergebrachten Geschwindigkeit dahinflieszt». Ennek a sok nyelvtudóssal közös hibának tulajdonítja S. azt is, hogy W. nincs elég tekintettel egyes nyelvi jelenségek történelmi fejlődésére. Másik oka téves következtetéseinek az, hogy példáit nem válogatja meg mindig elég gondosan és forrásaival szemben nem él mindig a kellő kritikai óvatossággal. (Hisz láttuk multkori ismertetésünkben, hogy néha még sajtóhibákból is következtet, a mi oly nyelvekkel szemben, a melyeket csak papirosról ismer az ember, nem is igen kerülhető el. Nálunk is akad rá elég példa.) A harmadik baj az, hogy W. néha nagyon is kizsákmányolja (a mint SÜTTERLIN mondja: kipréseli) az anyagát s a jelenségek egy-egy sajtószertű csoportjából nagyon könnyen hajlandó valamely nyelveszalád, sőt olykor az egész emberiség egyik-másik lelki készségére és hajlamára következtetni. Ez is abból magyarázható, hogy W. minden igyekezete mellett is sokkal inkább psychologus mint történész, és hogy az idegen sajtószertű gondolkodási formákat is a magáéi szerint ítéli meg. Ebből következőleg, bármennyire látja is az indogermanista D. egyoldalúságát, attól sokszor maga sem tud szabadulni, és ő is ott jár legközelebb a jelenségek helyes megítéléséhez, a hol a nyelvek történelmi bűvárlata eddigelé a legjobb módszerrel és a legszilárdabb eredményekkel műveltetett: az indogermán nyelvek területén.

WUNDT iratának harmadik fejezete DELBRÜCKnek a néma- vagy jelbeszéd (Geberdensprache) gestusai felosztására tett észrevételeivel foglalkozik s azok ellenében a saját felosztását veszi védelmébe. Asymbolikus taglejtések külön csoportjának felvételét semmi áron sem akarja mellőzni, mert szerinte azok, — bár kétségtelen, hogy a mutató, utánzó és együttjelző gestusokból fejlődtek s így ezek mellett csak másodlagosak, — mégis olyan fejlődési fokot képviselnek a jelbeszéd történetében, a mely számukra külön csoportba sorolást követel. Lényegesebbek ennél azok az eltérések, melyek a két tudósnak a jelbeszéd és a hangzó nyelv kölcsönös viszonyát illető felfogásában mutatkoznak. Ez eltérő felfogást W. újabb fejtegetései több oldalról igen tanulságos módon és kiválóan az ethnographust érdeklő fejtegetésekkel világítják meg. A nyelvészt azonban a kétféle gondolatközlési mód ezen egymást állandóan kiegészítő kölcsönhatásaiból legfőlebb az érdekli, a mely némi világot vet a syntaxis bonyolultabb lelki feltételeire. Ezekhez SÜTTERLIN könyvében is kapunk néhány találó megjegyzést (14--19. l.). Igen behatóan foglalkozik a heidelbergi tanár könyvecskéje WUNDTnak a nyelvhangokról szóló fejtegetéseivel, a melyekről az a véleménye, hogy az egész nagy munka legjobb és mégis egyúttal a legtöbb kifogásra rá szolgáló fejezete. E lát-szólag önmagának ellenmondó itélettel S. azt érti, úgy látszik, hogy W. állításaiban ugyan igen sok az érdekes megfigyelésen alapuló s fölötte elmemozdító részlet, de még több talán, kivált a hangutánzás jelenségét illetőleg, a meg nem álló magyarázat, a mely helyett a történelmi fejlődés szigorúbb számbavétele mást is ajánl, sőt olykor csakis mást mutat igazolhatónak.

DELBRÜCK és PAUL ellenében újabban is fenntartja W. azt a nézetét, a mely szerint a hangváltozások előidézésében koránt sincs olyan nagy része annak, hogy az egyéni szokás különféle okokból mind szélesebb körben talál utánzókra; hanem inkább úgy áll a dolog, hogy csakis az olyan változások válnak mind általánosabbakká és hovatovább törvényszerűekké, a melyek fokozatos bekövetkezésére szélesebb rétegekben megvannak már a kellő pszichologiai és physiologiai készségek és hajlandóságok. Ezeket pedig a lakóhely, történelmi viszontagságok, faj- és ezzel együtt járó nyelvkeveredés készítik és segítik elő. Az utóbbinak kiemelése W. egyik kiváló érdeme, bár sem DELBRÜCK, sem SÜTTERLIN nem igen látszanak e momentum erősebb hangsúlyozásának valami különösebb fontosságot tulajdonítani. E helyett mind a ketten nem egy alapos ellenvetést tesznek W.-nak néha éppen nem szerencsés példáira, melyek olykor csakugyan olyanok, hogy az általánosságban helyes megfigyelésre épített következtetést csak kompromittálni alkalmasak, a helyett, hogy megerősítenék. Természetes, hogy itt a részletkérdésekben

sokkal tájékozottabb nyelvészek kétségtelenül nagy előnyben vannak a psychologussal szemben, a ki, ha többnyire helyesen látja is a nyelvi jelenségek általános lelki okait, az egyes esetekben sokszor épp annak a tényezőnek tulajdonít (több együttműködő vagy csak lehetséges közül) nagyobb részt, a mely ebben az esetben csak másod- vagy harmadrendű, sőt olykor egyáltalában számba sem jő.

Méltán megnyugtathatja WUNDTOT DELBRÜCKnek az az ítélete, melylyel munkájának a mondatról és annak tagolásáról szóló részét fogadta. Az, hogy a lényeges dolgokat illetőleg éppen a syntaxis kérdéseinek egyik legfinomabb elemzőjével ért egyet, kétségtelenül jó ajánlólevél W. fejtegetései számára. SÜTTERLIN is elismeri, hogy W.-nak a mondatról adott meghatározása igen szerencsés, de azért ennek is kimutatja a fogyatékosságait. Helyesen jegyzi meg W. már DELBRÜCKnek ugyanilyenekre utaló kifogásaival szemben, hogy ha még tökéletesebb meghatározást erőszakolunk, ismét abba a már többször ismétlődött hibába esünk, hogy mikor minden lehetőséget számba véve akarjuk a mondat definitióját megszerkeszteni, utoljára is olyan meghatározáshoz jutunk, a mely vagy többet, vagy kevesebbet foglal körébe a kellőnél.

A mondatok osztályozását illetőleg már nagyobbak az eltérések, a melyek DELBRÜCKöt és a vele e téren jórészt egyetértő SÜTTERLINT WUNDTTól elválasztják. SÜTTERLIN (i. h. 151. l.) régibb felosztásától (*Die deutsche Sprache der Gegenwart*) eltérve és most DELBRÜCKhöz csatlakozva ezt a felosztást javasolja: egytagú és kéttagú mondat. Amaz magába foglalná az ilyen felkiáltó (érzelmi) mondatokat, mint: «milyen szép ház!» továbbá a felszólítókat s akár a pusztá indulatszókat és egyéb értelmük szerint külön hangsúlyozott egyes szavakat is. A kéttagúak ismét nyelvbeli alakjuk szerint egy szóból, vagy két és több szóból állókra lennének felosztandók. A mondatot továbbá a fentiekből következőleg újabban nem tekinti többé a szócsoporthoz egy nemének, hanem a hang, szó és szócsoporthoz mellé rendeli negyedik koordinata gyanánt. Amazok a beszédnek összefüggésükből kiszakított részei, emez pedig az a nyelvi egész, a mely az előbbi háromnak bármelyikéből is állhat.

Nagyon érdekes végül WUNDT válaszában utolsó fejezete, melyben a nyelv eredetéről kifejtett nézetét veszi védelmébe DELBRÜCKnek JESPERSEN elméletéhez szító felfogásával szemben. Ez különösen a nyelv és az ének egymás közti viszonyát s a ritmus keletkezését illetőleg tér el a W.-étől. Minthogy W. a JESPERSEN könyvével (*Progress in language*, 1894) csak nagy művének befejezése után ismerkedett meg, ez utóiratban bővebben foglalkozik annak érdekes, bár sok ellenmondást keltő elméletével. (L. különösen a ritmus eredetét illetőleg BÜCHER

Arbeit und Rhythmus című jeles könyvét, a mely ugyan szintén kissé egyoldalún akarja a problémát megoldani, de igen jól kiegészíti a JESPERSEN és DELBRÜCK nagyon is költői felfogását.) A nyelvtörténet és nyelvpsychologia kölcsönös viszonyának tisztázására igen sok becses adalékot tartalmazó e békés eszmecsere újabb szép bizonyítéka annak, hogy a hol mind a két részről az igazság őszinte keresése a cél, a melyet a két, esetleg egyes részletekben egymástól eltérő nézetű fél követ, ott a kiindulópontok különbözősége, de a kutató műszerek egyenlő élessége mellett csak nyerhet az ügy, s a tanulságos vita után, mint a jelen példában látjuk, egymás iránt teljes elismeréssel hagyják el a mérközők a küzdőteret.

KATONA LAJOS.

Kisebb közlések.

A samán csuvas neve. A csuvas *jómés* (anatri), *jómés*, *jómész* «varázsló, samán, javas, tudós» szó eredetére nézve már ZOLOTNICZKIJ kifejezte ama véleményét (Корневой чувашско-русский Словарь: 163.), hogy annak alaprésze nem más, mint az altajitatór *kam* «samán» szó avval a $k > j$ szókezdő-változással, melyet a csuvas *jun*, *jon* «vér» (= köztör. *kan*), *jur*, *jor* «hó» (= köztör. *kar*), *jul*-, *jol*- «elmaradni» (= köztör. *kal*-) és *jin*, *jéné* «hüvely» (= köztör. *kin*) szavakban is észlelünk, a végzet pedig a köztörök *-ci*, *-zi* foglalkozást jelentő képzőnek csuvas hangalakulata, úgy mint a *tímérés* «kovács» (ebből: *tímér* «vas»), *kédűs* «pásztor» (ebből: *kédű* «nyáj») s más hasonló szavakban. Ugyanezt a nézetet ismétli a NyK. utóbbi füzetében (l. fent 262. l.) PAASONEN avval a megtoldással, hogy a *jómés* «varázsló» alaprésze külön is kimutatható a csuvasban, mégpedig a tőle először följegyzett «*im-jum* gyógyító varázsigék (*im-jum kala*- varázsolni)» kifejezésben, mely magyarázat helyessége esetén a csuvas *jum* szó «varázsigét» (*im* = köztör. *äm*, *em* «orvosság») és *jómés*, *jómészé* (PAASONEN) tkp. «varázsigékkal foglalkozót» jelentene.

Nehézséget okoz e magyarázatban mindenelőtt az a körülmény, hogy míg *kam* az altajitatór nyelvjárásokban és az ujjuriban magát a «varázsló személyt, a samánt» jelenti, a megfelelő csuvas szó a «varázslatra» (altajitatór *kamlík*, *kamélík*), illetve a varázslat «eszközére», a «varázsigékre» vonatkoznak. Föltűnő továbbá, hogy a votják *em-jum* két különböző nyelvjárásbeli forrásból igazolva határozottan «orvosság» (декапетво) s nem «gyógyító varázsigé-

ige» értelmű (l. Votják Szótáráromban: 36. l.), a mint a tavidai vogulban FTV. *im-jom*, ATV. *jim-jom* szintén csak «orvosság». Ez adatok ama föltevésre jogosítanak, hogy PAASONEN a csuvas *im-jum* szónak «gyógyító varázsigék» fordításához voltaképp csak az *im-jum kala-* = «*im-jum*-ot mondani, gyógyító célből ráolvasni» kifejezés elemzésével jutott, hol azonban a névszó nem szükségkép «varázsigének» értendő, hanem érthető úgy mint a vele azonos votják és vogul jövevényszóknak «orvosságnak» is, vagyis az egész kifejezés ekképpen: «gyógyító szert, orvosságot rámondani».

Tekintve, hogy a tavidai vogulban az «orvosság»-nak egy másik kifejezése: *tër-pum*, melyben *tër* magában is «orvosság» s *pum* «fű», valamint hogy a köztörök *ot* «fű» szó az ujugurban, csagatában s ozmanliban magában is használatos «orvosság» értelemben (pl. ujugur *mäni tuttu ol näy añar jok odı* «mich hat diese sache erfasst, dagegen gibt es keine arznei»; *pu ikkä ämi jok, tilämä odı* «gegen diese krankheit gibt es keine heilmittel, fordere keine arznei»; RADLOFF WTD. I: 1102.), azt vélem, hogy ez a csuvas *im-jum* mégsem lesz más, mint az *im-žum* (virjal *im-žom*) «füvekből készült orvosság» (лекарство изъ тpухи; ZOLOTN.) nyelvjárási változata, a hol pedig az utótag kétségtelenül a csuvas *šum, šom* «gyom» (плебелы, трава въ хлбѣ, тpуха) ZOLOTN.) = magy. *gyom*. Tudvalevő, hogy a csuvasban nem minden esetben változott el a *j* szókezdő *š*-vé, sőt hogy egymás mellett használatos alakok: csuv. *jeň* «oldal» (= tatár *jan*) és *-šom* : *šoměn* «mellett» (= tatár *jan* «oldal»); v. ö. csuv. *šin* «ember», de cserem. *jiŋg*. S hogy így fogjuk föl az *im-jum* és *im-žum* alakok viszonyát, arra utal ASMARIN közlése is (Материалы для изслѣд. чувашск. языка 115. l.), ki ez összetétel utótagját elterő *a* hangzóval jegyezvén (v. ö. a magy. *gyom*-nak dial. *gyam* változatát) az *im-šam* mellett is ír *im-jam* változatot «orvosság» (средство, лекарство) értelemmel. A csuvas *jumés, jomžé* «varázsló» szót ezek szerint nem vonhatjuk az *im-jum* «fű» jelentésű utórészéhez, hanem pusztán a *kam* «varázsló» szóhoz, a midőn benne a képzőt fölős analogiai alakulatnak vehetjük olyformán, mint a magy. *bölcs*-nek megfelelő mongol *bügeci* «varázsló, samán» szóban, mely mellett a mongol *büge* = burjét *bö*, ujugur, csagataj *bögü* alapszó maga is már «varázsló» értelmű (l. fent 298. l.).

MUNKÁCSI BERNÁT.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő

FOLYÓIRATOK:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti *Szily Kálmán* főttkár. Tizenharmadik kötet. 1902. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalásokat jegyzőkönyvi alakban, az üléseken fölolvastott emlékbeszédeket, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatait (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön cikkek során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kizemelvén belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakférjak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 6 kor. Az «Akadémiai Értesítő»-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű beltagjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagjai. Az I—XI. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egy-egy kötet ára 6 kor.; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 4 kor. 50 fill.

Archaeologiai Értesítő. Uj folyam. XXII. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatlak közlönye. Szerkeszti *Hampel József*.

Célja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatok a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi cikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tartalommal és számos képpel, február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bolti ára 12 korona; egyes füzetek ára 2 kor. 40 fill.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. *Pauer Imre* osztály-ttkár. Tizedik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30 - 35 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára 10 kor.

Irodalomtörténeti Közlemények. Tizenkettedik évfolyam. Szerkeszti *Szilády Áron*, a bizottság előadója.

E negyedenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából boesáttatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ára egész évre 10 kor., egyes füzet ára 3 kor.

Mathematikai és Természettudományi Értesítő.
XX. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata. Szerkeszti *König Gyula* osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkákat teszi közzé, föltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irodalmi szempontból is kellő gondal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy egy kötetnek 10 kor.

Nyelvtudományi Közlemények. Harminczkettedik kötet.
A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti *Szimyey József*.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladatai a magyarral hason alkotásu altáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földéítésére vagyis tudományos megfjtésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotásu nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 6 kor.

Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Uj folyam. 1901. II.
Kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának hozzájárulásával a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti dr. *Komáromy András*.

A folyóirat ez új folyama a M. Tud. Akadémia történettudományi bizottságának nemcsak anyagi, hanem jelentékeny szellemi támogatásával is jelenik meg, a mennyiben a bizottság sok nevezetes hazai s a legnevezetesebb külföldi levéltárakból évtizedek óta gyűjtött és másolt magyar vonatkozású forrásanyagát a *Történelmi Tár* rendelkezésére bocsátotta, s ezzel valódi kincsházát nyitott meg a történetkutatók előtt, melynek kincsei eddig jóformán használatlanul heverték a bizottság kéziratárában.

Egy egy füzet bolti ára 2 kor., az egész évfolyamé 8 kor.

Megrendelhetők

a M. Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában

Budapesten, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.